ISSN: 2616-6275

Інститут історії України
Національна Академія Наук України

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Центральноукраїнський національний технічний університет

Institute of History of Ukraine
National Academy of Sciences of Ukraine

SHEI «Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University»

Central Ukrainian National Technical University

УКРАЇНСЬКИЙ НУМІЗМАТИЧНИЙ ЩОРІЧНИК

THE UKRAINIAN NUMISMATIC ANNUAL

Випуск 1 Issue

Київ
Kyiv

Переяслав-Хмельницький
Pereiaslav-Khmelnytskyi

Кропивницький
Kropyvnytskyi

2017

УДК 737(062.552)

Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»
Протокол №3 від 07 листопада 2017 р.

Український нумізматичний щорічник. Вип.1. Переяслав-Хмельницький. 2017. 206 с.
The Ukrainian Numismatic Annual, Issue 1, Pereiaslav-Khmelnytskyi, 2017, 206 p.

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ КВ 22861-12761Р від 03.07.2017

Головний редактор: Василь ОРЛИК, д.і.н., проф.

Відповідальний секретар: Андрій БОЙКО-ГАГАРІН, к.і.н.

Редакційна колегія:

КОЦУР В.П., д.і.н., проф., академік НАПН України
КОТЛЯР М.Ф., д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України
БОРЯК Г.В., д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України
ІВАКІН Г.Ю., д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України
ЛАСТОВСЬКИЙ В.В., д.і.н., проф.
ПАПАКІН Г.В., д.і.н., проф.
РІЖНЯК Р.Я., д.і.н., проф.
ТОМОЗОВ В.В., к.і.н.
Маріуш МЕЛЬЧАРЕК, д-р хабілітований, проф. (Варшава, Польща)
Кшиштоф ФІЛІПОВ, д-р хабілітований, проф. (Білосток, Польща)
Вольфганг Шульц, д-р (Ессен, Німеччина)

Рада рецензентів:
Дзиговський О.М., д.і.н., проф.; **Потильчак О.В.,** д.і.н., проф.;
Кирило Мизгін, д-р (Польща); **Марек Будай,** д-р (Словаччина)

Літературні редактори:
Валерій МИЦЕНКО, к.пед.н, доц. (редактор англомовних текстів)
Ганна БОНДАРЕНКО (редактор українських текстів)

DOI: https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1

Шановні Колеги!

У Ваших руках перший номер українського часопису «Український нумізматичний щорічник». Необхідність створення єдиного загальноукраїнського професійного наукового нумізматичного видання назріла ще декілька десятиліть тому, але довгий час, у силу ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників, не могло бути реалізоване.

Мета нашого видання – об'єднання професійних нумізматів, боністів, сфрагістів, дослідників історії грошового обігу, археологів, музейних працівників, архівістів, бібліотекарів, експертів-мистецтвознавців, реставраторів, викладачів та студентів, краєзнавців та усіх небайдужих до вітчизняної історії задля створення спільними зусиллями нумізматичного продукту високого рівня, який авторитетно зможе представити Україну у світовій спільноті.

Ідею започаткування збірника із зазначеною назвою було втілено за особистої ініціативи академіка НАПН України, доктора історичних наук, професора, ректора ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди» Віктора Петровича Коцура, академіка НАН України, доктора історичних наук, професора, директора Інституту історії України НАН України Валерія Андрійовича Смолія, члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, заступника директора Інституту історії України НАН України Геннадія Володимировича Боряка та завідувача кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету, доктора історичних наук, професора Василя Михайловича Орлика. Засновниками видання стали: Інститут історії НАН України, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди» та Центральноукраїнський національний технічний університет. Наш часопис має міжнародну редакційну колегію та раду рецензентів, репрезентовану вченими з України, Німеччини, Польщі та Словаччини.

У першому номері збірника поєднано наукові статті українських та закордонних авторів, огляди нумізматичних конференцій, вагомих подій у нумізматичному світі, а також наукові рецензії на актуальні нумізматичні видання. Показово, що перший номер «Українського нумізматичного щорічника» поєднав публікації 16 науковців з України, Польщі, Словаччини та Білорусі, у тому числі 6 докторів наук (докторів габілітованих) та 5 кандидатів наук (PhD). Тематика опублікованих праць хронологічно висвітлює період від доби Античності до сучасності. Збірник містить праці методологічного характеру, а також нумізматичні дослідження з актуальних напрямків, зокрема: монети грецьких колоній Північно-Західного Причорномор'я, доби раннього Середньовіччя, Тевтонського Ордену в Пруссії та Лівонії, Золотої Орди, Угорщини, Речі Посполитої, Російської імперії, Чехословаччини та Польщі, а також дослідження історії створення музейних колекцій, особливостей грошового обігу, настільні медалі та предмети фалеристики.

Наведено огляд міжнародних наукових конференцій з нумізматики, що пройшли у м. Августов (Республіка Польща), у с. Раубічі (Республіка Білорусь), а також у Національному музеї історії України (м. Київ). У збірнику опубліковано критичні огляди на монографії з нумізматики Андрія Бойко-Гагаріна та Олексія Бакальця, що вийшли у 2017 році. Завершується часопис привітаннями до 50-літнього ювілею українського нумізмата, дослідника та мецената, головного редактора популярного видання «Нумізматика і Фалеристика» – Максима Михайловича Загреби.

Ми сподіваємося, що науковий доробок, опублікований на шпальтах «Українського нумізматичного щорічника», стане у пригоді науковцям, колекціонерам та усім поціновувачам нумізматики й суміжних з нею спеціальних галузей історичної науки.

Редколегія

Dear colleagues!

You are holding the first issue of the Ukrainian journal "The Ukrainian Numismatic Annual". The necessity to create a unified all-Ukrainian professional scientific numismatic publication has been essential for several decades but for a long time, due to a number of objective and subjective factors, it could not be realized.

The objective of our publication is to unite professional numismatists, notaphilists, sphragists, researchers of the history of money circulation, archaeologists, museum staff, archivists, librarians, experts in art critics, restorers, teachers and students, ethnographers and all people who are fascinated with the national history. That is why we created a high level numismatic product which can authoritatively present Ukraine in the world community.

The idea to create the collection with the above-mentioned title was implemented by the personal initiative of Viktor Kotsur, the Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of SHEI "Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University", Valerii Smolii, the Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Henadii Boryak, a corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine and Vasyl Orlyk – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of Social Sciences, Informational and Archival Affairs of Central Ukrainian National Technical University. The founders of our publication were the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, SHEI "Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University" and Central Ukrainian National Technical University. Our publication has international editorial board and reviewers' council which consist of scientists from Ukraine, Germany, Poland and Slovakia.

The first issue combines scientific articles of the Ukrainian and foreign authors, reviews of numismatic conferences, important events in the numismatic world and scientific reviews of the current numismatic publications. It is significant that the first issue of *The Ukrainian Numismatic Annual* combines the publications of 16 scientists from Ukraine, Poland, Slovakia and Belarus, including 6 Doctors of Sciences (Doctors of Habilitat) and 5 PhDs. The themes of the published works chronologically cover the period from the time of Antiquity to present days. The collection also contains works of methodological character, as well as numismatic studies on relevant trends, particularly: the coins of the Greek colonies of the Northwest Black Sea region, the Early Middle Ages, the Teutonic Order in Prussia and Livonia, the Golden Horde, Hungary, Polish-Lithuanian Commonwealth, the Russian Empire, Czechoslovakia and Poland, as well as studies of the history of the creation of museum collections, peculiarities of monetary circulation, table medals and items of phaleristics.

The reviews of international scientific conferences on numismatics that were held in Augustow (Poland), in the village of Raubichi (Belarus), as well as at the National Museum of History of Ukraine in Kyiv have been presented. Critical reviews of the numismatics monographs (2017) of Andrii Boyko-Haharin and Oleksiy Bakalets were published. The collection ends with congratulations on the 50th anniversary of Maksym Zahreba – Ukrainian numismatist, researcher and arts patron, editor-in-chief of the popular edition “Numismatics and Phaleristics”.

We hope that the scientific works published on the pages of "The Ukrainian Numismatic Annual" will be useful to scientists, collectors as well as all connoisseurs of numismatics and allied special branches of historical science.

Editorial Committee

Зміст

I. Статті

Мільчарек Маріуш Po raz kolejny o «Skarbie» z czernijowa. «skarb pielgrzyma do ziemi świętej». Czy tylko fantazja?..... 7
Коцур Віктор Історіографія українського скарбознавства……. 15
Кулешов Сергій Середньовічний європейський денарій зі слов'янськими (?) рунами……..... 33
Орлик Василь Топографія знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії та її Лівонського відділення (зведені відомості по областях)…… 37
Зайончковський Юрій Сарайські данги пізньоджучидського хана Мухаммада…… 75
Прохненко Ігор, Жиленко Марія Фальшиві монети Середнянського замку..... 86
Бакалець Олексій Фальшиві монети Сигізмунда III Вази з Хмельниччини… 98
Потильчак Олександр Знахідка монет XVIII століття з Литвинівки Вишгородського району на Київщині…… 108
Сінчук Іван Лита копія медалі Моріца Саксонського з-під м. Кобріна Брестської обл., Республіки Білорусь……. 122
Зразюк Зінаїда З історії нумізматичної колекції Церковно-Археологічного музею при Київський духовній академії…… 132
Орлик Світлана, Бойко-Гагарін Андрій Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни……... 143
Шустек Збишек Цікаві документи про конвертованість радянської валюти у 1924-1937 роках…… 165
Філіпов Кшиштоф Медаль до десятиліття здобуття незалежності Польщі (1928)…….. 173

II. Огляди конференції

Огляд міжнародної нумізматичної конференції «**V Forum numizmatyczne. «Polska – Wschod: Pieniadz I Banki**». W 100. Rocznice utworzenia polskiej Krajowej kasy pozyczkowej». м. Августов, Польща (7-9 вересня 2017)……... 183
Огляд VIII Міжнародної нумізматичної конференції «**Сохраняя прошлое – строим будущее**». м. Раубічі, Білорусь (5-6 жовтня 2017)…….. 185
Огляд Щорічної науково-практичної конференції **Національного музею історії України**, м. Київ, Україна (7-8 грудня 2017)…… 190

III. Рецензії

Мизгін Кирило Рецензія на монографію **Андрія Бойко-Гагаріна** "Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени"……... 193
Бойко-Гагарін Андрій Рецензія на монографію **Олексія Бакальця** "Скарби Поділля XIV – XVII ст. Документи і матеріали"……... 196

IV. Події

До ювілею **Максима Михайловича Загреби**…….. 201

Contents

I. Articles

Dr. hab., prof. Mariusz Milcharek Once more on the «Hoard» from cherniyevo. «The hoard of a pilgrim to the holy land», Or just phantasy?..... 7
Dr. hab. Kotsur Victor Historiography of the Ukrainian treasurology…… 15
Dr. hab. Kuleshov Sergii European Middle Age denarius with slavonic (?) runes; 33
Dr. hab. Orlyk Vasyl The Topography of Findings of Coins of the State of the Teutonic Order in Prussia and its Livonian Branch in Ukraine (summarised information by regions)…….. 37
Zayonchkovskiy Yuri Saray's silver dangs of Juchid khan of 15-th century with name Muhammad……... 75
Dr. Prokhnenko Igor, Zhilenko Maria Counetfeit coins from the Serednye castle……... 86
Dr. Bakalets Alexey Coin counterfeits of Sigismund III Wasa from Khmelnytskyi region…… 98
Dr. hab. Potyl'chak Olexandr A set of coins of the XVII century from Lytvynivka (Vyshorod district, Kyiv region)……. 108
Sintchouk Ivan Cast copy of the medal of Moritz of Saxon from under Kobrin of the Brest region of Belarus……. 122
Zraziuk Zinaida From the history of the numismatic collection of the Church-Archaeological museum at the Kyiv theological academy……. 132
Dr. Orlyk Svitlana, Dr. Boiko-Gagarin Andrii The money counterfeiting in Ukraine during the WWI…… 143
Shustek Zbushek Interesting documents on the convertibility of the Soviet currency during 1924 – 1937…….. 165
Dr. hab. Filipow Kszysztof The medal of the 10-th annual of regaining of the independence of Poland (1928)…….. 173

II. ***Conference reviews***

Review of the international numismatic conference «**V-th Numismatic Forum. «Poland – East: Money and Banks**». In 100-th anniversary of the creation of the National credit union of Poland. Awgustow, Poland (7-9 September 2017)……. 183
Review of the VIII international numismatic conference «**Keeping the Past we build the Future**». Raubichi, Belarus (5-6 October 2017)…… 185
Review of the Annual Scientific and Practical Conference of the **National Museum of the History of Ukraine**, Kiyv, Ukraine (7-8 December 2017)……. 190

III. Critical reviews

Dr. Myzgin Cyril The critical review on the monography of **Dr. Andrii Boiko-Gagarin** "*Coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in Middle Age and the early Modern Age*"…… 193
Dr. Boiko-Gagarin Andrii The critical review on the monography of **Dr. Oleksiy Bakalets** "*The treasures of Podillya of XIV – XVII cent. Documents and materials*"……... 196

IV. Events

To the anniversary of **Maxim Zagreba**……. 201

UDC: 930=161.2(091) DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-7-14

Маріуш Мельчарек
доктор габілітований з історії, професор

Mariusz Mielczarek
Dr.hab, Prof.

PO RAZ KOLEJNY O „SKARBIE" Z CZERNIJOWA . „SKARB PIELGRZYMA DO ZIEMI ŚWIĘTEJ". CZY TYLKO FANTAZJA?

ONCE MORE ON THE 'HOARD' FROM CHERNIYEVO. 'THE HOARD OF A PILGRIM TO THE HOLY LAND', OR JUST PHANTASY?

O tych …… rzeczach trzeba pamiętać: ….. o tym, że wszystko od wieków w podobny sposób się dzieje i wiąż się powtarza, i o tym, że jest wszystko jedno, czy się będzie patrzyło na tesame rzeczy lat sto czy dwieście, czy przez wieczność.

Marek Aureliusz, *Rozmyślania*, ks. 2.14;
tłum. M. Reiter, Warszawa 1958

Анотація

Дані про те, що у 1876 чи у 1878 році в Черньові місцевий священник найшов у розсипу кургану горщик із монетами, що було неодноразово опубліковано в нумізматичній та археологічній літературі. У «великому горщику» були «римські, палестинські, арабські та візантійські монети». Серед них відомо лише 45 монет, які придбав Олександр Чоловський (1865-1944). Згідно з описом Б. Януша, були монети «Олександра Янная (105-79), Ірода Агріппи (48-99), Августа, Юлії Августи, Тіберія (14-37), Нерона (54-68), колонії Аскалон, Антіоха II, колонії Нікея, Костянтина Великого, Валентініана, іудейські та арабські» (збережено оригінальну форму запису). Черніївський скарб схожий на скарб з Княжої Криїці та Гальіції (місцевість невідома), які визнані колекціями.

Ключем до розуміння того, що це «скарб паломника», є Олександр Чоловський, львівський історик та архівіст, що володів величезними знаннями у сфері археології та нумізматики, багато цікавився охороною пам'яток. Чоловський мав приватну колекцію монет, серед яких були також і сумнівні знахідки.

Якщо припустити, що серед 45 монет, придбаних Чоловським, відображається весь склад «скарбу», можна зрозуміти, що монети зібрані на Близькому Сході. Національна структура регіону у XIX столітті дає можливість залучення монет з Близького Сходу до Чернієва.

Зазначення Святої Землі як місця походження монет можливо. Перша інформація місця про польського паломника, який носив монети, зібрані на Святій Землі, належить Миколі Радивіллу (1549-1616). У другій половині XIX століття увінчана науковими поїздками Попяків до Святої Землі.

Abstrakt polski

W literaturze numizmatycznej i archeologicznej powtarzana jest informacja, że w 1876 lub 1878 roku w „Czernijowie koło Stanisławowa" (obecnie Ivano-Frankovsk) miejscowy kapłan rozkopując okoliczne kurhany, znalazł „garnek z monetami". W „dużym garnku" miały być monety „rzymskie, palestyńskie, arabskie i bizantyńskie". Spośród nich Aleksander Czołowski (1865-1944) uratować miał 45 sztuk.

Wśród 45 monet uratowanych przez dr. Czołowskiego miały być monety (zachowano pisownię jednej z pierwszych publikacji): „Aleksandra Janneusa (105-79), Heroda Agryppy (48-99), Augusta, Julii Augusty, Tyberyusza (14-37), Nerona (54-68), kolonii Askalonu, Antyocha II, kolonii Nicei, Konstantyna W., Walentynian, tudzież żydowskie, bizantyńskie i arabskie" Zespół z Czernijowa jest podobny do „skarbów" z Kniaziej Krynicy i "z Galicji" traktowane są jako

pewnego rodzaju ślad po kolekcjach numizmatycznych, zapewne stworzonych niedaleko od miejsca znalezienia „skarbów"

Kluczem do oceny „skarbu pielgrzyma", jest osoba Aleksandra Czołowskiego, postaci bez wątpienia niezwykle zasłużonej dla ratowania zabytków przeszłości. Przyjmując, że 45 monet kupionych przez A. Czołowskiego oddaje strukturę całego zespołu, który musiał być zdecydowanie większy, to bez wątpienia mógł on zostać zebrany na Bliskim Wschodzie. Wskazanie na Ziemię Świętą jest z pewnością prawidłowe, chociaż dopuścić można również pochodzenie monet z południowej Syrii.

Jeśli zaś odnieść się do atrakcyjnego stwierdzenia, ze mamy do czynienia ze „skarbem pielgrzyma" warto zwrócić, że pierwsza wiadomość o monetach zebranych w Ziemi Świętej i wiezionych do Polski, to opis napadu na Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę" (1549-1616). W drugiej połowie tego stulecia pojawili się w Syrii i Ziemi Świętej polscy podróżnicy, którzy przybyli w te strony w celach naukowych.. W trakcie takich wypraw bez problemu można było zebrać zespół monet, które miały zostać znalezione w Czernijowie.

Summary

The information, that in 1876 or in 1878 in Cherniyevo village, not far from Stanislavov (at present Ivano-Frankovsk), that a vase full of coins was found by the local priest, was, and is many times, repeated In the numismatic and archaeological literature. The 'big vase' consisted of 'Roman, Palestinian, Arabian and Byzantine coins'. Only 45 pieces were rescued by Aleksander Czołowski (1865-1934). According to the description of B. Janusz among these 45 pieces were coins of 'Alexander Janneus (105-79), Herod Agrippa (48-99), Augustus, Iulia Augusta, Tiberius (14-37), Nero (54-68), the colony of Ascalon, Antiochus II, the colony of Nicea , Constantine the Great, Valentinian, as well as Judean, Byzantine and Arabian pieces' (the original form of the note is preserved). The Cherniyevo hoard is similar to the finds from Kaniazja Krynitsa and 'Galicja"' which are often considered to be the remains of local numismatic collections.

The key to understanding the 'Pilgrim hoard' is the activity of Alexander Czołowski, an eminent historian and archivist from Lvov, with a great knowledge of archaeology and numismatics, devoted to the conception of protecting historical monuments. He has also assembled a private numismatic collection, containing a quite significant number of doubtful finds.

If the view that the 45 coins rescued by A. Czołowski represent the real structure of 'the find' (or more probably the collection) is accepted, it is possible to subscribe to the opinion that such an assemblage was formed in the Near East. The ethnic structure of 19th century Stanislavov region suggests that such assemblage could be transported from Near East to Cherniyev.

The general interest in the Holy Land can be supported by historical evidence too. The first known Polish pilgrim to the Holy Land, who also collected coins, is Mikołaj Krzysztof Radziwiłł (1549-1616). It was only in the second half of the 19th century that the first scientific mission of Poles to the Holy Land began.

Ключові слова: скарб паломника, Свята Земля, античні монети.
Key words: pilgrim treasure, Holy Land, ancient coins.

W literaturze numizmatycznej i archeologicznej powtarzana jest informacja, że w 1876 lub 1878 roku w „Czernijowie koło Stanisławowa"[1] (obecnie Ivano-Frankovsk) miejscowy kapłan rozkopując okoliczne kurhany, znalazł „garnek z monetami"[2]. Napisano nawet, że naczynie odkryto w grobie, obok „szkieletu ludzkiego"[3], chociaż „opisu grobów nie podano".

Informację o miejscu znalezienia skarbu połączono z opisem cmentarzyska w Czerniejowie koło Stanisławowa, gdzie „pod lasem" był „szereg mogił tworzących rozległe cmentarzysko"[4]. W 1887 r. (dziesięć lat po znalezieniu skarbu) napisał o tym

[1] Janusz 1918: 214 nr 514.
[2] Janusz 1918: 214 nr 514; Jaworski 1905: 283.
[3] Janusz 1918: 214 nr 514.
[4] Szarłowski 1887: 333-334.

zajmujący się historią regionu Alojzy Szarłowski (1845-1911)[1]. Wspomniał on, iż cmentarzysko oglądali dr Oskar Lenz (1848-1925), austriacki geolog w latach 1877-1879 podróżujący po Galicji, oraz prof. Maryan Łomnicki (1845-1915), także geolog. Cmentarzysko to zwiedzili również specjaliści niemieccy[2], którzy uznali, że są to kurhany z epoki brązu[3]. A. Szarłowski nie wspomniał w swoim tekście o znalezieniu „skarbu". Rodzi się więc pytanie, czy połączenie wsi Czernijew z cmentarzyskiem we wsi Czerniejów, jest poprawne. W artykule z 1905 r., odnoszącym się do publicznego wystąpienia A. Czołowskiego, Franciszek Jaworski (1873-1914), historyk i kolekcjoner, napisał, że skarb znaleziono w Czerniejowie w „dużym garnku"[4], nie wspominając o cmentarzysku. Opisany skarb zestawiony został ze „skarbem Michałkowskim" (pod pojęciem tym kryją się dwa znaleziska przedmiotów ze złota[5]) – zdaniem autora w obu przypadkach część znalezionych zabytków potraktowano jako metalowy złom[6] .

W garnku, „dużym garnku" według F. Jaworskiego[7], wykopanym w Czernijewie miały być monety „rzymskie, palestyńskie, arabskie i bizantyńskie". Spośród nich Aleksander Czołowski (1865-1944) uratować miał 45 sztuk. Reszta przetopiona być miała na dzwony. W tym ostatnim stwierdzeniu domyślać się można informacji, iż byłyby to monety brązowe, które dodano do zgromadzonego wcześniej złomu.

Wśród 45 monet uratowanych przez dr. Czołowskiego miały być monety (zachowano pisownię jednej z pierwszych publikacji): „Aleksandra Janneusa (105-79), Heroda Agryppy (48-99), Augusta, Julii Augusty, Tyberyusza (14-37), Nerona (54-68), kolonii Askalonu, Antyocha II, kolonii Nicei, Konstantyna W., Walentynian, tudzież żydowskie, bizantyńskie i arabskie"[8]. Ze względu na skład znalezisko określono jako „skarb pielgrzyma do Ziemi Świętej" . Kto wprowadził takie określenia zespołu nie wiadomo. Na podstawie zachowanych danych nie ma jednak wątpliwości, że monety mogły zostać zgromadzone na Bliskim Wschodzie. Nie są znane jakiekolwiek ilustracje zabytków, nawet tych będących w posiadaniu A. Czołowskiego.

Informacje o „skarbie pielgrzyma" uzupełniano niekiedy niewielkim komentarzem, zazwyczaj poddającym w wątpliwość wartość poznawczą znaleziska. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że skarb z Czernijowa nie jest jedynym zespołem budzącym zastrzeżenia. Należy przywołać w tym miejscu skarb z Kniaziej Krynicy (obl. Czerkassy) – w jego skład wchodzić miały monety Pantikapajonu, Fanagorii oraz „inne monety bosporańskie", którym towarzyszyć miały monety z Aleksandrii w Egipcie oraz pieniądz rzymski, dokładniej nie opisany[9]. Można też ten swoisty wykaz uzupełnić o tzw. skarb z Galicji – monety Olbii, Chersonezu, oraz bosporańskie od IV w. p.n.e. do IV w. n.e.[10]

Zespoły z Kniaziej Krynicy i "z Galicji" traktowane są jako pewnego rodzaju ślad po kolekcjach numizmatycznych, zapewne stworzonych niedaleko od miejsca znalezienia „skarbów" [11].

Kluczem do oceny „skarbu pielgrzyma"[12], jest osoba Aleksandra Czołowskiego, postaci bez wątpienia niezwykle zasłużonej dla ratowania zabytków przeszłości. Sprawa tego skarbu jest istotna także dlatego, że w łódzkim Muzeum Archeologicznym i Etnograficznym są dwa zespoły monet antycznych, głównie bosporańskich, które

[1] Szarłowski 1887: 333-334.
[2] Szarłowski 1887: 333-334.
[3] Hahn et al. 1886: 602.
[4] Jaworski 1905: 283
[5] Przybysławski 1898; Janusz 1918: 67-70 nr 43.
[6] Jaworski 1905: 283.
[7] Jaworski 1905: 283.
[8] Janusz 1918: 214 nr 514.
[9] Pułaski 1903.
[10] Kubiak 1978: 194 no. 6.
[11] Mielczarek 1983: 11-12; Kropotkin 1961:87 no. 1199.
[12] Majewski 1949: 113 nr 519; Brajčevskij 1959: 169 nr 606; Kropotkin 1961: 77 nr 943; Kropotkin 1962: 36 nr 257. W pracach tych dalsza literatura.

pochodzą ze zbiorów A. Czołowskiego i które budzą szereg wątpliwości. W sposób szczególny uwaga ta odnosi się do tak zwanego skarbu z Iwanic[1], koło Dubna[2]. Nie można wykluczyć tego, iż na zespół z Iwanic składają się znaleziska monet z rozmaitych regionów Wołynia.

Dr Aleksander Czołowski był osobą ważną w środowisku numizmatyków lwowskich, był członkiem Związku Numizmatyków Lwowskich"[3]. Był historykiem poważnie zainteresowanym archeologią[4] i numizmatyką[5], zwracającym dużą uwagę na ochronę zabytków. Był bibliotekarzem i archiwistą[6], dyrektorem Muzeum Historycznego Miasta Lwowa, Biblioteki Miejskiej, miejskiego archiwum i innych instytucji[7]. W jego numizmatycznej kolekcji były monety polskie oraz pieniądz antyczny (starożytnej Grecji i Rzymu), w tym liczne egzemplarze „wykopane w ziemi" [8]. Obok monet A. Czołowski gromadził medale. W jego posiadaniu były monety antyczne odkryte w okolicach Kołomyi[9] oraz z okolic Tyśmienicy. Dokładnego spisu zbioru A. Czołowskiego nie ma. Gdy w latach II wojny światowej spakowano kolekcję, mieścić się ona miała w 36 pudełkach[10].

Zwrócono wyżej uwagę, że w odniesieniu do „skarbów" z Kniaziej Krynicy i „Galicji" , możemy mieć do czynienia z pozostałościami kolekcji. Podobną opinię można odnieść do „skarbu pielgrzyma do Ziemi Świętej". Jeśli uznamy za prawdziwe dane o miejscu i okolicznościach odkrycia – garnek wkopany w nasyp kurhanu z epoki brązu, przypadkowo ulokowany w grobie (jeśli nie jest to dodatek mający na celu podniesienie atrakcyjności znaleziska), to zauważyć należy, że ukrycie pieniędzy w nasypie kurhanu nie było czymś wyjątkowym. Odpowiadało klasycznym „wzorcom" deponowania w ziemi[11].

Istotny jest jednak skład zespołu. Przyjmując, że 45 monet kupionych przez A. Czołowskiego oddaje strukturę całego zespołu, który musiał być zdecydowanie większy, to bez wątpienia mógł on zostać zebrany na Bliskim Wschodzie. Wskazanie na Ziemię Świętą jest z pewnością prawidłowe, chociaż dopuścić można również pochodzenie monet z południowej Syrii.

Niezwykle istotne pytania, kiedy i w jakich okolicznościach zespół monet zebrany na Bliskim Wschodzie dotarł do Czernijewa. Stwierdzenie, że były tam monety „żydowskie, bizantyńskie (do XIII w.[12]) i arabskie"[13], po wymienieniu monet antycznych (nie wiadomo kto dokonał określenia) sugeruje, iż mogły być to monety późniejsze, być może nawet nowożytne[14]. Mogły więc dotrzeć one nawet w XIX w. – nie ma informacji o stanie zachowania monet. Nie da się bowiem wykluczyć, że monety antyczne stanowiły „domieszkę" do młodszych monet[15]. Struktura narodowościowa XIX-wiecznego Stanisławowa, sprzyjała możliwości „transportu" monet z Bliskiego Wschodu.

Jeśli zaś odnieść się do atrakcyjnego stwierdzenia, ze mamy do czynienia ze „skarbem pielgrzyma" warto zwrócić, że pierwsza wiadomość o monetach zebranych w Ziemi Świętej i wiezionych do Polski, to opis napadu na Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotkę" (1549-1616), który miała miejsce we Włoszech, niedaleko ot Pescary. Z opisu

[1] Trudno określić o jakie miejsce chodzi. Na północ od Dubna jest miejscowość Iwanie. Może być to nazwa lokalna.
[2] Mikołajczyk 1981:29 no. 105
[3] *Założenie* … 1925.
[4] Kostrzewski 1949:73; Laszak 2004:79-94.
[5] He was a member of Lvov Numismatic Association – *Założenie* … 1925:28.
[6] Zielińska 1991.
[7] Chwalewik 1926: 372,382, 399, 405; Zieliński 1946; Zima 1992; Laszak 2004;
[8] Chwalewik 1926:423. Zobacz – *Referat* … 1925:54.
[9] *Katalog* ... 1885, nr 2002, 76-113; Przybysławski 1906: 39; Janusz 1918: 161-162 no. 286; Majewski 1949: 125 no. 672. Brajčevskii 1959: 169 nr 600-602; Kropotkin 1961: 76 nr 902, ale podane w obu publikacjach dane porównaj z Mielczarek 1986. Zobacz też Mielczarek 1982 oraz Mielczarek 1983:12-13,25-27.
[10] Strzałkowski 1991: 44, 90; Laszak 2004: 30, 31
[11] Mikołajczyk 1979.
[12] Jaworski 1905: 283 – datowanie takie nie zostało uzasadnione.
[13] Janusz 1918 214 nr 514.
[14] Zobacz Mikołajczyk 1979.
[15] Mikołajczyk 1975: 81-82

wynika, że miał on oddzielnie owinięte „stare" monety, które zebrał podczas swojej podróży do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu[1]. Pielgrzymki do Ziemi Świętej stały się bardziej popularne w XIX wieku[2]. W drugiej połowie tego stulecia pojawili się w Syrii i Ziemi Świętej polscy podróżnicy, którzy przybyli w te strony w celach naukowych[3]. Dotyczyły one w dużej części trasy od Bejrutu, przez Damaszek do Baalbek, Nazaretu. Betlejem i Jerozolimy[4]. W trakcie takich wypraw bez problemu można było zebrać zespół monet, które miały zostać znalezione w Czernijowie.

Literatura

1. Abramowicz A. 1981. Początki zainteresowań monetą antyczną w Polsce, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 81-91.
2. Braičevskij M.I. 1959. Rims'ka moneta na territorii Ukraini, Kiiv.
3. Bystroń J.S. 1930, Polacy w Ziemi Świętej, Syrji i Egipcie 1147-1914, Kraków.
4. Chwalewik E. 1926. Zbiory polskie. Archiwa biblioteki gabinety galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie, vol. I, Warszawa-Kraków.
5. Hahn F., Hochstetter F., Pokorny A. 1886, Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde, vol. I, Prag-Leipzig.
6. Janusz B. 1918. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów.
7. Jaworski F. [Fr. J.] 1905. Jaką drogą poszły zabytki, „Tydzień". Dodatek literacko-naukowy „Kurjera Lwowskiego" 13.35, 283-284.
8. Kalinowski S. 2004. Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku, „Peregrinus Cracoviensis" 15, 65-74.
9. Katalog … 1985. Katalog Wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie 1885, Lwów.
10. Kostrzewski J. 1949. Dzieje polskich badań prehistorycznych, Poznań.
11. Kropotkin V.V. 1961. Klady rimskich monet na territorii SSSR, Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov, vyp. G 4-4], Moskva.
12. Kropotkin V.V. 1962. Klady vizantijskich monet na territorii SSSR, Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov, vyp. E 4-4], Moskva.
13. Kubiak S. 1978. Znaleziska monet greckich z obszaru Polski. „Wiadomości Numizmatyczne" 12.3-4, 190-217.
14. Laszak E. 2004. Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865-1944), Łódź.
15. Majewski K. 1949. Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich, Wrocław.
16. Mielczarek M. 1982. Znaleziska monet rzymskich z terenu Ukrainy w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", seria numizmatyczna i konserwatorska 2, 31-38.
17. Mielczarek M. 1983. Monety państwa bosforskiego w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", seria numizmatyczna i konserwatorska 3, 5-29.
18. Mielczarek M. 1986. Znaleziska monet starożytnych z Kołomyi i jej okolic, Ukraina. Pomyłka, niedokładności, nieporozumienia. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", seria numizmatyczna i konserwatorska 6, 53-60.
19. Mikołajczyk A. 1975. Antyczne monety w znaleziskach nowożytnych, „Biuletyn Numizmatyczny" 5, 81-82.
20. Mikołajczyk A. 1979. Romantyczne iluzje i ekonomiczna rzeczywistość skarbów monet z XVI-XVII wieku: kilka przykładów środkowopolskich, „Wiadomości Numizmatyczne" 23.3, 160-167.
21. Mikołajczyk A. 1981. Zbiory numizmatyczne Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 5-67.

[1] Radziwiłł M.K. „Sierotka" [1962]; Abramowicz 1981: 87. Bystroń 1930: 28-40. Zobacz też Kalinowski 2004: 69-70.
[2] Bystroń 1930; Reychman 1972: 33-38
[3] Reychman 1972: 86, 142.
[4] Reychman 144.

22. Przybysławski W. 1898. Dwa zło skarby w Michałkowie, odbitka z Teki Konserwatorskiej, Rocznik II, Lwów, 1-13.
23. Przybysławski W. 1906. Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej. Lwów.
24. Pułaski F. 1903. Wykopalisko monet bosporańskich w Kniaziej Krynicy na Ukrainie, powiat lipowiecki. „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne" 14.1-2, 5-13.
25. Radziwiłł M.K. „Sierotka" [1962], Podróż do ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584, opracowanie L. Kukulski, Warszawa.
26. Referat … 1925. Referat „O wykopaliskach moner starożytnych na ziemiach polskich". In Kronika. „Zapiski Numizmatyczne" [Lwów] 1.2, 54.
27. Reychman J. 1972. Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w., Warszawa.
28. Strzałkowski J. 1991. Zbiory polskich monet i medali, Łódź.
29. Szarłowski A. 1887. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym (z planem miasta i mapą powiatu), Stanisławów. Założenie … 1925. Założenie „Związku numizmatyków lwowskich. „Zapiski Numizmatyczne" [Lwów] 1.1, 28-30.
30. Zielińska T. 1991. Zbiory archiwalne Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych. „Archeion" 89, 37-60.
31. Zieliński J. 1946. Aleksander Czołowski (1865-1944). „Kwartalnik Historyczny" 53, 459-463.
32. Zima I. 1992. Aleksander Czołowski jako badacz dziejów Lwowa, Wrocław-Warszawa-Kraków [„Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka" 47.1-2].

References

1. Abramowicz, A. (1981). *Początki zainteresowań monetą antyczną w Polsce* [Beginnings of interest in the ancient coin in Poland], „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*", seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 81-91. [in Polish].
2. Braičevskij, M. I. (1959). *Rims'ka moneta na territorii Ukraini* [Roman coin on the territory of Ukraine], Kiyiv. [in Ukrainian].
3. Bystroń, J. S. (1930), *Polacy w Ziemi Świętej, Syrji i Egipcie 1147-1914* [Poles in the Holy Land, Syria and Egypt 1147-1914], Kraków. [in Polish].
4. Chwalewik, E. (1926). *Zbiory polskie. Archiwa biblioteki gabinety galerje muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie* [Polish collections. Library archives cabinets galleries museums and other collections of memorabilia of the past in homeland and in exile], vol. I, Warszawa-Kraków. [in Polish].
5. Hahn, F., Hochstetter F., Pokorny A. (1886) *Unser Wissen von der Erde. Allgemeine Erdkunde* [Our knowledge of the earth. General Geography], vol. I,Prag-Leipzig. [in German].
6. Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej* [Prehistoric monuments of Eastern Galicia], Lwów. [in Polish].
7. Jaworski, F. [Fr. J.] (1905). *Jaką drogą poszły zabytki* [Which monuments have gone along the road?], „*Tydzień*". Dodatek literacko-naukowy „*Kurjera Lwowskiego*" 13.35, 283-284. [in Polish].
8. Kalinowski, S. (2004). *Pielgrzymki Radziwiłłów w XVI i XVII wieku* [Pilgrimage of the Radziwiłł family in the 16th and 17th centuries], „*Peregrinus Cracoviensis*" 15, 65-74. [in Polish].
9. Katalog … (1985). *Katalog Wystawy Archeologicznej i Etnograficznej we Lwowie 1885* [Catalog of the Archaeological and Ethnographic Exhibition in Lviv 1885], Lwów. [in Polish].
10. Kostrzewski, J. (1949). *Dzieje polskich badań prehistorycznych* [History of Polish prehistoric research], Poznań. [in Polish].
11. Kropotkin, V. V. (1961). *Klady rimskich monet na territorii SSSR, Archeologija SSSR* [Treasures of Ancient coins on the territory of the USSR]. *Svod Archeologičeskich Istočnikov*, vyp. G 4-4], Moskva. [in Russian].
12. Kropotkin, V. V. (1962). *Klady vizantijskich monet na territorii SSSR* [Treasures of Byzantine coins on the territory of the USSR], *Archeologija SSSR*. Svod Archeologičeskich Istočnikov, vyp. E 4-4], Moskva. [in Russian].

13. Kubiak, S. (1978). *Znaleziska monet greckich z obszaru Polski* [Findings of Greek coins from Poland]. „*Wiadomości Numizmatyczne*" 12.3-4, 190-217. [in Polish].
14. Laszak, E. (2004). *Działalność naukowa Aleksandra Czołowskiego (1865-1944)* [Scientific activity of Aleksander Czołowski (1865-1944)], Łódź. [in Polish].
15. Majewski, K. (1949). *Importy rzymskie na ziemiach słowiańskich*, Wrocław. [in Polish].
16. Mielczarek, M. (1982). *Znaleziska monet rzymskich z terenu Ukrainy w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* [Findings of Roman coins from Ukraine in the collection of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*", seria numizmatyczna i konserwatorska 2, 31-38. [in Polish].
17. Mielczarek, M. (1983). *Monety państwa bosforskiego w zbiorach Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* [Coins of Bosnia in the collection of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*", seria numizmatyczna i konserwatorska 3, 5-29. [in Polish].
18. Mielczarek, M. (1986). *Znaleziska monet starożytnych z Kołomyi i jej okolic, Ukraina. Pomyłka, niedokładności, nieporozumienia* [Finds of ancient coins from Kolomyia and its surroundings, Ukraine. Mistake, inaccuracy, misunderstanding]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*", seria numizmatyczna i konserwatorska 6, 53-60. [in Polish].
19. Mikołajczyk, A. (1975). *Antyczne monety w znaleziskach nowożytnych* [Ancient coins in modern finds], „*Biuletyn Numizmatyczny*" 5, 81-82. [in Polish].
20. Mikołajczyk, A. (1979). *Romantyczne iluzje i ekonomiczna rzeczywistość skarbów monet z XVI-XVII wieku: kilka przykładów środkowopolskich* [Romantic illusions and the economic reality of the treasures of coins from the sixteenth to the seventeenth centuries: a few examples of Central Poland], „*Wiadomości Numizmatyczne*" 23.3, 160-167. [in Polish].
21. Mikołajczyk, A. (1981). *Zbiory numizmatyczne Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi* [Numismatic collection of the Archaeological and Ethnographic Museum in Łódź]. „*Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*", seria numizmatyczna i konserwatorska 1, 5-67. [in Polish].
22. Przybysławski, W. (1898). *Dwa złote skarby w Michałkowie, odbitka z Teki Konserwatorskiej* [Two golden treasures in Michałków, a copy from the Conservation Tent], Rocznik II, Lwów, 1-13. [in Polish].
23. Przybysławski, W. (1906). *Repertoryum zabytków przedhistorycznych Galicyi Wschodniej* [Repertory of prehistoric monuments of Eastern Galicia]. Lwów. [in Polish].
24. Puławski, F. (1903). *Wykopalisko monet bosporańskich w Kniaziej Krynicy na Ukrainie, powiat lipowiecki* [Excavation of the Bosporan coins in Kniazia Krynica in Ukraine, the Lipowiec district]. „*Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne*" 14. 1-2, 5-13. [in Polish].
25. Radziwiłł, M.K. (1962) „*Sierotka", Podróż do ziemi Świętej, Syrii i Egiptu 1582-1584, opracowanie L. Kukulski* ["Orphan", Journey to the Holy Land, Syria and Egypt 1582-1584, developed by L. Kukulski], Warszawa. [in Polish].
26. Referat … 1925. Referat „*O wykopaliskach moner starożytnych na ziemiach polskich*". In Kronika. „*Zapiski Numizmatyczne*" [Lwów] 1.2, 54. [in Polish].
27. Reychman, J. (1972). *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w*. [Polish Travelers in the Middle East in the 19th Century], Warszawa. [in Polish].
28. Strzałkowski, J. (1991). *Zbiory polskich monet i medali* [Collections of Polish coins and medals] Łódź. [in Polish].
29. Szarłowski, A. (1887). *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym (z planem miasta i mapą powiatu), Stanisławów. Założenie* [Stanisławów and Stanisławów poviat in terms of historical and geographical and statistical (with the city plan and poviat map), Stanisławów. Assumption] … 1925. Założenie „Związku numizmatyków lwowskich. „*Zapiski Numizmatyczne*" [Lwów] 1.1, 28-30. [in Polish].
30. Zielińska, T. (1991). *Zbiory archiwalne Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*. [The collection of the douments of Alexander Cholowski in the Main Archive of the Old Acts] „*Archeion*" 89, 37-60. [in Polish].
31. Zieliński, J. (1946). *Aleksander Czołowski* (1865-1944). [Alexander Cholowvki (1865-1944)] „*Kwartalnik Historyczny*" 53, 459-463. [in Polish].

32. Zima, I. (1992). *Aleksander Czołowski jako badacz dziejów Lwowa, Wrocław-Warszawa-Kraków* [Aleksander Czołowski as a researcher of the history of Lviv] „*Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*” 47.1-2]. [in Polish].

УДК: 930=161.2(091) DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-15-32

Віктор Коцур
доктор історичних наук, професор, академік НАПН України.
Ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Dr. Victor Kotsur
Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician NAPSU.
Rector of the "Pereyaslav-Khmelnitsky State
Pedagogical University named after Gregory Skovoroda»

ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО СКАРБОЗНАВСТВА

HISTORIOGRAPHY OF THE UKRAINIAN TREASUROLOGY

Анотація

У статті розглянуто історіографію вивчення скарбів монет, пов'язаних з історією грошового обігу українських історичних регіонів. Сукупність знань щодо монетних скарбів, а саме: джерелознавча цінність монетних комплексів, їх класифікація, причини тезаврації, топографія знахідок, склад скарбів, скарбові ємності, методологія та джерела дослідження визначається поняттям *скарбознавство*.

Дефініції поняття «скарб» досить повно та якісно наведені у нумізматичних словниках. Враховуючи те, що нумізматична наука суттєво збагатилася новими знаннями, вважаємо за необхідне внести доповнення у визначення поняття скарбу.

Вивчення та детальний аналіз скарбів є одним із ефективних інструментів в уточненні окремих питань метрології монет, систем їх лічби, скарби тісно пов'язані з українським народним фольклором.

У дореволюційній історіографії провідні вітчизняні дослідники приділяли увагу питанню надходження скарбів до збірки мюнц-кабінету Університету Св. Володимира, а також складання топографії знахідок монетних скарбів в окремих історичних регіонах України – Полісся, Волині, Північного Причорномор'я.

У довоєнний період увага вітчизняних нумізматів у фокусі скарбознавства була акцентована головним чином на розширенні уявлень про топографії скарбів, знахідки монет Київської Русі та стародавнього Риму.

Основи вітчизняного скарбознавства та основні аспекти методології наукового вивчення скарбів закладені М. Ф. Котляром. У період незалежності України продовжили наукову фіксацію скарбів та вивчення їх ролі як джерела у вивченні історії грошового обігу українських історичних регіонів. Вагомим джерелом у вивченні скарбознавчих аспектів є дані архівів, а також ресурсів мережі Інтернет.

Враховуючи той факт, що численна кількість скарбів, що демонструють вже відомі «зрізи» грошового обігу тих чи інших історичних регіонів у різні історичні періоди, вже опублікована і достатньо широко вивчена, подальші дослідження сучасних науковців ми бачимо у вивченні скарбів із таким складом, який відрізняється за структурою від класичних, містить раніше невідомі у складі скарбів монети, уточнює або підкреслює роль монет окремих емітентів у грошовому обігу України та Східної і Центральної Європи на загал.

Summary

The article deals with the historiography of the study of treasures of coins connected with the history of monetary circulation of Ukrainian historic regions. The totality of knowledge about the coin treasures, namely: the source value of the coin complexes, their classification, the causes of tezavrasii, topography of finds, the composition of treasures, treasure trove of the methodology and sources of research is determined by the notion of treasury.

The definitions of the concept of treasure are quite complete and qualitatively presented in numismatic dictionaries. Given the fact that the numismatics science has been substantially

enriched with new knowledge, we consider it necessary to supplement the definition of the concept of treasure. In addition to the works of the predecessors of the signs, it should be added that treasures can consist not only of coins, but also of paper money, and other valuables, of scrap of precious metal, etc.

Study and detailed analysis of treasures is one of the effective tools in clarifying certain issues of metrology of coins and their systems, which in previous studies we defined as one of the most important directions of modern studies on numismatics of the Middle Ages in the history of Ukrainian historic lands.

Treasures are closely linked to Ukrainian folklore, endowed with enchantment, mystery, are often spoken or spellbound.

In prerevolutionary historiography, leading domestic researchers paid attention to the issue of treasures' receipt for the collection of St. Volodymyr's University's Münster Cabinet, as illustrated by K. Strashkevich. Also, research focused mainly around the compilation of the topography of finds of coin treasures in some historical regions of Ukraine studied: the findings of Polissya – M.F. Bilyashivsky, Volyn – V.B. Antonovich, Northern Black Sea Region – V. Goshkevich.

Numerous references to the finds of treasures are contained in Ukrainian pre-revolutionary newspaper periodicals.

In the prewar period, the attention of domestic numismatists in the focus of the treasury was focused mainly on expanding representations about the topography of treasures, the findings of the coins of Kievan Rus' were fixed by A. Ilyin, the question of the distribution of coins of ancient Rome and their finds – V. Lyaskoronsky.

Attention to the topography of the finds of coin treasures in some historical regions of Ukraine was given to Soviet scientists: the common findings of coins of the 16th – 17th centuries are described by D. Berg, the findings of treasures on the territory of historical Podillya – M. Kotljar, historical Sivershchyna – V. Ryabtsevich, findings Western European early medieval coins published by V. Potin, Roman coins on the territory of the USSR – V. Kropotkin. The treasure of the Roman antoninists from the Crimean peninsula was published by I. Pioro and A. Herzenim, the coins of the Byzantine Kherson – A. Gilevich.

Fundamentals of domestic treasury and the main aspects of the methodology of scientific study of treasures laid by Mykola Kotlyar. One of the sensational cases was the discovery of a whole treasure of coins captured in Kyiv on behalf of Duke Volodymyr Olgerdovich, also investigated by M. F. Kotlyar.

During the period of Ukraine's independence, scholarly fixation of treasures and the study of their role as sources in the study of the history of monetary circulation of Ukrainian historic regions were studied by O. Popelnytska and O. Bakalets.

An important source in the study of treasury aspects is the data archives, as well as Internet resources.

Among the complex finds of coins are known numismatists and certain special finds, or non-standard treasures. Examples of such finds are monist – jewelry made of coins, as well as cases of finds in coins of treasures that are uncharacteristic of the monetary structure of a particular period and region.

Consequently, from the above material, the following conclusions and suggestions can be made. Treasures found on the territory of Ukrainian historic regions are a powerful source of study of the history of money circulation. Attention to the study of treasures was given to both Ukrainian and foreign researchers since the time of the Russian Empire, which emphasizes the high importance and relevance of their study. An impressive array of treasure information includes archival sources, modern digital information Internet resources, newspapers, and more. The study of treasures is reflected not only in popular science-historical intelligence, but also in scientific profile research: scientific reports, descriptions, topographies, complex studies and scientific dissertations. Mint treasures stored in museums' funds are actively introduced into scientific circulation. As for the method of treasury storage in museums, we see the actual development of a modern instruction on the storage and marking of coins in the study and research of treasures.

Taking into account the fact that the numerous treasures showing already known "slices" of monetary circulation of certain historical regions in different historical periods have already been published and are widely studied, further researches of modern scholars we see in the study of

treasures with a composition that is different based on the structure of the classical, contains previously unknown in the treasure coin, clarifies or emphasizes the role of coins of individual issuers in the monetary circulation of Ukraine and Eastern and Central Europe in total.

Ключові слова: скарб, скарбознавство, тезаврації монет, грошовий обіг, українські землі, джерела вивчення нумізматики, методика нумізматичних досліджень.

Key words: hoard, treasury, thesaurus of coins, money circulation, Ukrainian lands, sources of study of numismatics, methods of numismatic research.

Дефініції поняття «скарб» досить повно та якісно наведені у нумізматичних словниках. Відомий український нумізмат В. Зварич подає таке визначення скарбу: «Деяка сума грошей у вигляді металевих монет, частіше всього у сосуді, зазвичай глиняному, загорнута у тканину, шкіру та ін., захована у землю, у дупло дерева, під фундамент будівлі та ін.»[1] (переклад з рос. – В. К.). Враховуючи те, що з моменту публікації вищезгаданого словника нумізматична наука суттєво збагатилася новими знаннями, вважаємо за необхідне внести доповнення у визначення поняття скарбу. Окрім наведених автором ознак, необхідно додати, що скарби можуть складатися не лише з монет, а і з паперових грошей, цінних паперів, інших вартісних речей, з лому дорогоцінного металу та ін. Більш стисле, але досить широке за змістом визначення наведено у словнику-довіднику термінології музейництва, складеного Р. Микульчиком, П. Слободяном, Є. Діденко та Т. Раком: «Випадково знайдені цінності, найчастіше – вироби з дорогоцінних металів та коштовного каміння»[2]. Дана дефініція визначає будь-які археологічні знахідки, що містять колись заховані цінності. Слід наголосити на тому, що в умовах сьогодення, враховуючи широкий розмах несанкціонованих аматорських археологічних пошуків, недоречним є вживання прикметника «випадковий», адже поширене сьогодні в Україні явище «чорної» археології передбачає умисний пошук цінностей з використанням точної пошукової техніки, серед знахідок за допомогою якої трапляються і монетні скарби. Проблематику використання матеріалів «чорної» археології ми розглядали у попередньому дослідженні[3].

Вивчення та детальний аналіз скарбів є одним із ефективних інструментів в уточненні окремих питань метрології монет, систем їх лічби, що в попередніх дослідженнях ми визначали як один із актуальних напрямків сучасних досліджень із нумізматики доби Середньовіччя в історії українських історичних регіонів[4].

Скарби тісно пов'язані із українським народним фольклором, наділені зачарованістю, таємничістю, нерідко є заговореними чи заклятими. Одні із перших свідчень про незліченні скарби гайдамаків дійшли до нас через усні оповідання, зафіксовані Н. Сементовським[5], перекази місцевих жителів про скарби острова Хортиці, передані Я. Новицьким[6].

У дореволюційній історіографії провідні вітчизняні дослідники приділяли увагу питанню надходження скарбів до збірки мюнц-кабінету Університету

[1]Зварич В. В. Нумизматический словарь / В. В. Зварич. – Львов: «Вища Школа», 1980. – С. 88.

[2] Микульчик Р. Словник-довідник термінології музейництва / Р. Микульчик, П. Слободян, Є. Діденко, Т. Рак // Слово Світ. – № 15. – Львів: «Видавництво Львівської політехніки», 2012. – С. 104.

[3]Kotsur V. Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research // Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». – № 1. – Bialystok, 2016. – S. 5-9.

[4] Коцур В. П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні / В. П. Коцур // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 4.

[5]Сементовский Н. М. Запорожская рукопись указывающая в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями / Н. М. Сементовский. – Киев: «Типография А. Гаммершмидта», 1857. – 60 с.

[6] Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності // Старожитності Південної України. – Вип. 1. «150-річчю Я. Новицького присвячується». – Запоріжжя: «Тандем-У», 1997. – С. 46-51.

Св. Володимира, що висвітлено К. Страшкевичем[1]. Також дослідження головним чином сконцентрувались навколо складання топографії знахідок монетних скарбів в окремих історичних регіонах України вивчали: знахідки Полісся – М. Ф. Біляшівський[2], Волині – В. Б. Антонович[3], Північного Причорномор'я – В. Гошкевич[4].

Численні згадки про знахідки скарбів містяться в українській дореволюційній газетній періодиці. Українським науковцем А. С. Бойко-Гагаріним здійснено критичний аналіз переваг та недоліків використання інформації щодо скарбів з газетної періодики, а також виявлені раніше не враховані у топографіях скарбові комплекси монет X – XII століть[5]. Зауважимо, що матеріали дореволюційної газетної періодики містять свідчення і про скарби більш пізніших періодів, зокрема «Кіевская почта» за 1 квітня 1912 року повідомляє про цінну знахідку скарбу монет Візантії у маєтку В. Пуліковського неподалік Десятинної церкви у Києві[6], про знахідку «старовинних польських монет» (імовірно, ідеться про монети Речі Посполитої – В. К.) повідомляє «Кіевское утро» за 25 жовтня 1910 року[7]. З дореволюційних газет дізнаємось також і про курйозні випадки навколо скарбів та любителів старожитностей – «Житомирская минута» за 26 грудня 1908 року повідомляє про випадок шахрайства і продажу штучно сфабрикованого «скарбу» золотих монет колекціонеру[8], який вже вдома після купівлі встановив, що всі продані йому монети мідні і не складають матеріальної цінності, про що редакцією додатково повідомлено читачам у випуску наступного дня[9]. Майже аналогічне шахрайство із продажем мідних монет замість золотих напівімперіалів відмічено в Криму редакцією газети «Терджиманъ» від 25 січня 1905 року[10].

У довоєнний період увага вітчизняних нумізматів у фокусі скарбознавства була акцентована головним чином на розширенні уявлень про топографії скарбів, знахідки монет Київської Русі, зафіксовані А. А. Ільїним[11], питання поширення монет давнього Риму та їх знахідок – В. Г. Ляскоронськийм[12].В українській довоєнній нумізматичній історіографії відомі також і критичні огляди робіт, присвячених скарбовим знахідкам. Так К. Харламповичем в науковому журналі українознавства «Україна» за 1929 рік[13] опублікований критичний аналіз роботи П. Харламповича, присвяченої знахідкам «празьких» грошей королівства Богемії[14].

Увагу до топографії знахідок монетних скарбів в окремих історичних регіонах України приділяли **радянські вчені**: загальні знахідки монет XVI –

---

[1] Страшкевич К. Клады, рассмотреные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1818 по 1866 гг. / К. Страшкевич // Университетские известия. – 1866. – №10. – С. 1–38; № 11. – С. 1–30; №12. – С. 1–42; 1867. – № 10. – С. 1–15.

[2]Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии / Н. Ф. Беляшевский. – Киев, 1889.

[3]Антоновичь В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антоновичь. – Москва: «Типография Г. Лисснера и А. Грешеля», 1900. – 140 с. + карты.

[4] Гошкевичь В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Книга первая с художественными иллюстрациями / В. И. Гошкевичь. – Херсон: «Типография Юга», 1903. – 171 с. з табл.

[5]Бойко-Гагарин А. С. Находки монет X-XII веков по материалам украинской дореволюционной газетной периодики // Материалы докладов и сообщений III Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII-XI вв.». – 22-24 апреля 2016 года. – Санкт-Петербург, 2016. – С. 397-403.

[6] Клад // Киевская почта. – № 995. – воскресенье, 1 апреля 1912 г. – Киев, 1912. – С. 3.

[7]К находке клада // Киевское утро. – № 69. – 25 октября 1910 г. – Киев, 1910. – С. 2.

[8]Клад // Житомирская минута. – № 1. – пятница 26 декабря 1908 г. – Житомир, 1908. – С. 2.

[9]К заметке о «кладе» // Житомирская минута. – № 2. – суббота 27 декабря 1908 г. – Житомир, 1908. – С. 2.

[10]Мошенничество // Терджиманъ. – № 7 (23). – 25 января 1905 г. (3-го Зиль-Хидже 1322 г.). – Бахчисарай, 1905. – С. 1.

[11]Ильин А. А. Топография кладов древних русских монет X-XI в. и монет удельного периода / А. А. Ильин. – Ленинград, 1924. – 63 с.

[12]Ляскоронский В. Г. Римская монета в пределах Южной Руси как исторический источник для древнейшего периода русской истории // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – Т. XXXIII. – Нежин, 1920. – С. 1-16.

[13]Харлампович К. – Науковий журнал українознавства «Україна». – Книга 36. – Київ: «Державне видавництво України», 1929. – С. 147-149.

[14]Харламповіч П. Монэтныя скарбы, знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Буларускага дзяржаўнага музэю / П. Харламповічь. – Мінск, 1929. – 343 с.

XVII століття викладені Д. Берг[1], знахідки скарбів на території історичного Поділля – М. Ф. Котляром[2], історичної Сіверщини – В. Н. Рябцевичем[3], знахідки західноєвропейських ранніх середньовічних монет опубліковані В. М. Потіним[4], римських монет на території СРСР – В. В. Кропоткіним[5]. Скарб римських антонініанів із Кримського півострова опублікований І. С. Піоро та А. Г. Герценим[6], монет візантійського Херсону – А. Гілевич[7].

Основи вітчизняного скарбознавства та основні аспекти методології наукового вивчення скарбів закладені М. Ф. Котляром[8]. Сенсаційною колись стала знахідка цілого скарбу монет, карбованих у Києві від імені князя Володимира Ольгердовича, що також досліджені М. Ф. Котляром[9].

Збереженню, комплексному науковому вивченню та популяризації монетні скарби піддаються в радянський час у музеях. Музейними зберігачами та науковцями приділяється особлива увага до монетних скарбів, які ретельно описуються і зберігаються цілісно, не порушуючи єдність абсолютно всіх монет та інших предметів, що знаходились у скарбі. Порядок приймання, опису, зберігання, інвентаризації та переміщення переданих до музеїв скарбів детально викладено в Інструкції по обліку та зберіганню музейних цінностей із дорогоцінних металів та дорогоцінних каменів, що знаходяться у державних музеях, складеної ще за часів СРСР[10]. Враховуючи те, що з моменту утвердження згадана інструкція суттєво застаріла і не відображає сучасні вимоги до умов збереження монет, їх маркування та апробації, ми визначаємо високу актуальність та терміновість у необхідності складення та утвердження нової інструкції щодо збереження музейних предметів, зокрема монетних скарбів, затвердженого Міністерством культури України.

Відомі випадки знахідок скарбів, у склад яких не були тезавровані монети, вилучені із грошового обігу в певний часовий період, а колишнім власником заховано цілу колекцію різноманітних монет різних часових періодів та географії країн емітентів. Яскравим прикладом такого скарбу є комплекс, знайдений і опублікований М. С. Стрілець 1989 року під час будівельних робіт у Києві по вулиці Січових Стрільців (в часи знаходження скарбу – вулиця Артема – В. К.), що складався із 109 монет, серед яких присутні монети давньої Греції, Російської та Австро-Угорської імперії, різних країн Європи та монети Китаю[11]. Ми погоджуємось із публікатором комплексу, що скарб такого змісту не є характерним для скарбів кінця XIX століття, захованих відповідно до природних причин, і може бути визначений як захована приватна колекція.

---

[1]Берг Д. Я. Некоторые клады монет XVI – XVII вв., найденные на территории УССР / Д. Я. Берг // Нумизматика и Сфрагистика. – Том. V. – Киев: «Наукова думка», 1974. – С. 105-109.

[2] Котляр М. Ф. Монетні скарби Поділля як історичне джерело / М. Ф. Котляр // Тези доповідей [«V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції»]. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 151-152.

[3]Рябцевичь В. Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. натерритории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии / В. Н. Рябцевичь // Нумизматика и сфрагистика. – Том. I. – Киев: «Издательство Академии наук Украинской ССР», 1963. – С. 152-202.

[4]Потин В. М. Находки западноевропейских монет на территории древней Руси и древнерусские поселения / В. М. Потин // Нумизматика и эпиграфика. – Том. III. – Москва: «Издательство Академии наук СССР», 1962. – С. 183-212.

[5]Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин. – Москва: «Издательство Академии наук СССР», 1961. – 134 с.

[6]Пиоро А. С. Клад антонинианов из с. Долинное Крымской области / А. С. Пиоро, А. Г. Герцен // Нумизматика и сфрагистика. – № 5. – Киев: «Наукова думка», 1974. – С. 81-90.

[7]Гилевич А. Клад херсоно-византийских монет из округи Херсонеса / А. Гилевич // Нумизматика и сфрагистика. – № 5. – Киев: «Наукова думка», 1974. – С. 91-94.

[8] Котляр М. Ф. Шукачі та дослідники скарбів / М. Ф. Котляр. – К.: «Наукова думка», 1971. – 130 с.

[9] Котляр Н. Ф. Клад монет Владимира Ольгердовича / Н. Ф. Котляр // Нумизматика и эпиграфика. – Том. VIII. – Москва: «Наука», 1970. – С. 88-101.

[10]Инструкция по учету и хранению музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценных камней, находящихся в государственных музеях СССР // Приложение к приказу Министерства культуры СССР от «15» декабря 1987 г. № 513. – Москва, 1987. – С. 14-15.

[11] Стрілець М. С. Київський монетний скарб із вул. Артема (нові надходження) / М. С. Стрілець // Тематичний збірник наукових праць «Музей і сучасність». – Київ, 1989. – С. 38-47.

У період **незалежності України** продовжили наукову фіксацію скарбів та вивчення їх ролі як джерела у вивченні історії грошового обігу українських історичних регіонів досліджували О. Попельницька[1] О. Бакалець[2] та ін.

Окрім питання ефективності використання скарбів у нумізматичних дослідженнях, на окрему увагу заслуговують джерела вивчення самих скарбів та пов'язаних із ними аспектів.

Вагомим джерелом у вивчення скарбознавчих аспектів є дані архівів, роль яких досліджено О. Бєлою[3]. Вченою досліджено інформативність збережених в архівах урядових наказів та законів щодо археологічних та випадкових знахідок скарбів.

Українським ученим В. Орликом підкреслено вагомий інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях[4]. На прикладі дослідження монет держав Хрестоносців учений детально обґрунтував високу ефективність використання ресурсів Інтернету в дослідженнях у галузі спеціальних історичних дисциплін, що також може бути використано у скарбознавчих дослідженнях. Популярні світові та вітчизняні Інтернет ресурси нерідко містять повідомлення про знахідки скарбів, про їх склад, що суттєво розширює уявлення про топографію відомих знахідок скарбів та збагачує нумізматичну науку численними новими даними, корисними для дослідників.

У період незалежності України увагу до вітчизняних скарбових комплексів окремих регіонів приділено і зарубіжними дослідниками – топографію знахідок монет Боспорського царства опубліковано М. Абрамзоном та Н. Фроловою[5]. Також білоруським вченим І. Сінчуком було встановлено роль монет князівства Тешин, карбованих від імені Єлизавети Лукреції (1625 –1653), шляхом аналізу українських скарбів[6].

Краєзнавчі науково-популярні регіональні дослідження, основані на аналізі та вивченні скарбів, досліджували: М. Кучинко та З. Кучинко по скарбах Волині[7], монетних тезаврацій Черкащини – А. Шостопал[8], найбільш визначні скарбові знахідки України – Н. Метелкін[9].

Вагомі здобутки вітчизняних науковців у вивченні скарбів узагальнені в історіографії здобутків нумізматичної науки в Україні, складеній Г. Голишем[10].

Вітчизняними вченими нерідко публікуються в спеціалізованих та науково-популярних виданнях повідомлення про знахідки скарбів, вивчені та досліджені нові скарби вводяться в науковий обіг. Наведемо приклади таких публікацій,

---

[1] Попельництва О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI-XVIIстоліття з села Старосілля) / О. Попельницька // Збірка наукових праць до 10-ліття заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії НАН України «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методтики». – Число 11. – Ч. І. – Київ, 2004. – С. 204-217.

[2] Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Бакалець. – К, 2007. – 15 с.

[3] Бєлая О. Архівні джерела про монетні скарби Києва / О. Бєлая // Археографічний щорічник «Пам'ятки». – Вип. 14. – Київ, 2013. – С. 189-194.

[4] Орлик В. М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців) / В. М. Орлик // Матеріали наукової конференції з міжнародною участю [«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»] (14 березня 2013 р., м. Київ). – Київ, 2013. – С. 129-133.

[5] Абрамзон М. Г. Корпус боспорских кладов античных монет / М. Г. Абрамзон, Н. А. Фролова. – Том. I (1834-2005). – Симферополь-Керчь, 2007-2008. – 721 с.

[6] Синчук И. И. Оболы Тешина в кладах Украины / И. И. Синчук // Numizmatika. – № 1. – Vilnius: «Lietuvosnacionalinismuziejus», 2000. – S. 53-63.

[7] Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. Кучинко, З. Кучинко. – Луцьк: «Волинська книга», 2007. – 172 с.

[8] Шостопал А. В. Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси: «Аадрощук П.С.», 2007. – 120 с.

[9] Метелкин Н. В. Клады Украины / Н. В. Метелкин. – Киев: «Антика», 2005. – 112 с.

[10] Голиш Г. Нумізматичні дослідження в сучасній українській історіографії: здобутки, проблеми, перспективи / Г. Голиш // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 207-214.

розподіливши публікаторів скарбів у порядку від найдавніших монет у складі скарбу. Нумізмати не оминули увагою також і скарбові тезаврації монет Північного Причорномор'я: скарб вотивних монет-дельфінів опублікований польським нумізматом Л. Моравіцкі[1], монети Золотої Орди (Улусу Джучі) комплексно вивчаються українським нумізматом Ю. Зайончковським, особливий інтерес складають скарби з пізніми монетами періоду «Великої замятні» в Орді, опубліковані та вивчені публікатором[2]. Надзвичайно цікавим в історії грошового обігу українських історичних регіонів є період «празького гроша», публікації щодо знахідок скарбів яких введені в науковий обіг В. Оприском та М. Рожко[3]. Зріз грошового обігу яскраво демонструє скарб монет XVII століття з Гадяччини, опублікований В. Лямкіним та В. Шерстюком[4]. Не менш цікаві скарби часів Російської імперії, серед яких на особливу увагу заслуговують скарби, що містять у своєму складі характерні для українських історичних регіонів дукачі – святкові жіночі прикраси із монет, закріплених на коралове намисто, опубліковані Р. Яушевою-Омельянчик[5] та М. Стрілець[6].

Серед комплексних знахідок монет нумізматам відомі і певні особливі знахідки, або нестандартні скарби. Прикладами таких знахідок є мониста – прикраси, виконані із монет, а також випадки знахідок у складі скарбів монет, нехарактерних для структури грошового обігу того чи іншого періоду та регіону. У вітчизняній нумізматичній історіографії подібні знахідки намист та гаманця монет XVII століття разом із монетою Римської імперії зафіксовані А. Бойко-Гагаріним[7] та К. Мизгіним[8].

Нерідко скарбові матеріали дозволяють встановити роль монет окремих емітентів в грошовому обігу. Так, українським ученим В. Орликом проаналізовано та встановлено роль монет Тевтонського Ордену в Пруссії на території українських історичних регіонів, що здійснено шляхом комплексного дослідження: складення топографії скарбових та одиничних знахідок (та їх аналізу) на території сучасної України[9], а також наявності вищезгаданих монет у скарбах, що зберігаються в музейних колекціях з суттєвими уточненнями щодо історії їх потрапляння, що

---

[1]MorawieckiL. Skarb «delfinow» zNikolajewa / L. Morawiecki // Матеріали конференції [«Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня 2005 р.). – Львів, 2005. – С. 9-15.

[2]Зайончковский Ю. В. Клад джучидских дангов XV века с берега реки Северский Донец / Ю. В. Зайончковский // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 1. – Минск: «Рифтур Принт», 2015. – С. 226-241.

[3] Оприск. В. Скарб срібних монет з вул. Клепарківської у м. Львові / В. Оприск, М. Рожко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – Львів, 2008. – С. 393-406.

[4] Лямкін В. Невеликий монетний скарб середини XVII ст. з Гадяччини / В. Лямкін, В. Шерстюк // Збірник наукових праць «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 20. – Частина ІІ. – Київ: «УТОПІК», 2011. – С. 17-21.

[5] Яушева-Омельянчик Р. М. Скарб з с. Карапиші (з досвіду ідентифікації в НМІУ) / Р. М. Яушева-Омельянчик // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті видатного українського археолога і поета Б. М. Мозолевського (1936-1993) [«Музейні читання»] (Музей історичних коштовностей, лютий 1996 р.). –Київ, 1996. – С. 26-28.

[6] Стрілець М. С. Лебединський монетно-речовий скарб – сенсаційна знахідка 1996 року / М. С. Стрілець // Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України [«Музейні читання»] (м. Київ, 17-18 грудня 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 62-66.

[7] Бойко-Гагарін А.С. Намисто із шестигрошовиками, карбованими на львівському монетному дворі, найдене у Вінницькій області / А. С. Бойко-Гагарін // Львівські нумізматичні записки. – № 10. – 2013. – Львів, 2014. – С. 48-49.

[8] Бойко-Гагарин А.Кошелек полуторных грошей Сигизмунда III с денарием Тита из Житомирской области / А. Бойко-Гагарин, К. Мызгин// Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Серія «Історія». – Вип. 48. – № 1117. – Харків, 2014. – С. 240-247.

[9] Орлик В. М. Монет государства Тевтонского Ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлик // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 39-45; ; Idem. Coins of the Teutonic Order contained in the hoard found in the suburbs of the city of Dubno of Rovenska region in march // Pruthenia, X, Olsztyn 2015, s.105-116; Idem. A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. Acta Archaeologica Lodziensia, 2016. 62, 93-97; Idem. Rzadki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu Biuletyn Numizmatyczny 2017 4 (388) s.258-263.

сприяло подальшому розвитку вивчення торговельних зв'язків із державами Західної Європи[1].

Сьогодні у музейних колекціях зберігається велика кількість скарбів, що регулярно вивчаються та публікуються. Наведемо приклади деяких із них. Багатою збереженими монетними скарбами є збірка Національного музею історії України, найвідоміші скарби введені до наукового обігу та ретельно проаналізовані Л. Строковою[2], З. Зразюк[3]та Б. Гарбузом та Н. Стрижаковою[4], надходження скарбів до збірки висвітлено у історії діяльності мюнц-кабінету Університету Св. Володимира Р. Яушевою-Омелянчик[5]. Раїсою Михайлівною Яушевою-Омельянчик також детально вивчено скарбові матеріали Музею історії міста Києва[6]. Про скарб срібних московських копійок із дроту у збірці Дніпропетровського історичного музею повідомила В. Голубіцька[7], середньовічні скарби зі збірки Львівського історичного музею вивчала Є. Козловська[8], Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» – Я. Діденко[9] та О. Маламуж[10], унікальні скарби монет Кримського ханства та генуезьких консулів у Кафі з фондів Бахчисарайського заповідника опубліковані Р. Алієвим[11], скарби Хмельницького обласного краєзнавчого музею досліджені К. Поворознюк[12].

Значення скарбів та їх аналіз у дослідженні торговельно-економічних зв'язків в українських історичних регіонах протягом минулих епох досліджували українські вчені С. Климовський[13] та Г. Козубовський[14].

Особливо важливими є такі скарби, аналіз складу монет, місця знахідки на топографічній карті та час тезаврації дозволили внести важливі доповнення у наукові знання, дозволили уточнити старі висновки або ввести в науковий обіг принципово нові дані. Надзвичайно актуальними на сьогоднішній день у вітчизняній нумізматиці є питання місцевого грошового обігу, серед яких аспекти нанесення литовських контрамарок на срібні монети Золотої Орди (датування та місце проведення надкарбування) та вивчення питання карбування монет козацькими

---

[1] Орлик В. М. Нумизматические свидетельства торговых связей южноруских земель Великого княжества Литовского с городами государства Тевтонского ордена в Пруссии / В. М. Орлик //Mokslostraipsnių rinkinys «Numizmatikosrinkiniai: istorinėsLietuvosirsujasusijusių šalių paveldas». –Vilnius, 2015. – S. 249-258.

[2] Строкова Л. В. Василицький скарб з Черкащини із зібранні НМІ України та його філіалу – Музею історичних коштовностей України / Л. В. Строкова // Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції [«Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи»]. – Київ, 1999. – С. 75-76.

[3] Зразюк З. О. Монетні скарби першої половини XVII ст. з території Правобережної України (сучасна територія Київської та Житомирської області) / З. О. Зразюк // Тематичний збірник наукових праць [«Національному музею історії України – 110»]. – Ч. 1. – Київ, 2009. – С. 158–168.

[4] Гарбуз Б. Польские монеты в Национальном музее истории Украины (история и стан коллекции) / Б. Гарбуз, Н. Стрижакова // MaterialyzIMiedzynarodowejKonferencjiNumizmatycznej [«Bilorus, Litwa, Polska, Ukraina»] (20-22.X.1994, Suprasl). – Warszawa, 1996. – S. 21-30.

[5] Яушева-Омельянчик Р. М. Київський мюнц-кабінет у 1844-1864 роках / Р. М. Яушева-Омельянчик // Тематичний збірник наукових праць [«Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекції музею»]. – Київ, 1995. – С. 174-188.

[6] Яушева-Омельянчик Р. М. Монетні скарби музею / Р. М. Яушева-Омельянчик // Матеріали щорічної науково-практичної конференції [«Київ і кияни»]. – Вип. 2. – Київ: «Кий», 2002. – С. 95-96.

[7]Голубицкая А. А. Старинные монеты в коллекции ДИМ / А. А. Голубицкая // Доповіді та повідомлення наукової конференції до Міжнародного дня музеїв [«Музей і майбутнє»]. – Дніпропетровськ: «Поліграфіст», 1998. – С. 55-59.

[8]Козловская Е. И. Нумизматическая коллекция Львовского исторического музея / Е. И. Козловская // Нумизматика и сфрагистика. – № 2. – Киев: «Наукова думка», 1965. – С. 152-154.

[9] Діденко Я. Л. Середньовічні скарби в фондовому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / Я. Л. Діденко // Могилянські читання «Доля музейних зібрань». – Частина 2. – Київ, 2006. – С. 43-48.

[10] Маламуж О. Скарб монет XVIIст. (із фондів НІКЗ «Чигирин») / О. Маламуж // Збірка наукових статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 9. – Київ, 2000. – С. 74-81.

[11] Алиев Р. Коллекция монет Бахчисарайского заповедника / Р. Алиев // Музейний простір. – № 2 (12). – Київ, 2014. – С. 43-45.

[12] Поворознюк К. Скарби монет XVI ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею / К. Поворознюк // Збірка наукових праць «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 19. – Київ, 2010. – С. 114-117.

[13]Климовский С. И. Вещевые клады XII – XIII как индикатор денежного обращения Южной Руси / С. И. Климовский // Сугдейский сборник. – Вып. 2. – Киев-Судак, 2005. – С. 145-154.

[14] Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIVст. / Г. А. Козубовський // Археологія. – № 3. – Київ, 2012. – С. 75-82.

гетьманами потребують особливої уваги. Уточнити датування нанесення контрамарок типу «Колюмни» на пізні джучидські данги дозволив комплексний аналіз скарбу, знайденого неподалік містечка Гнівань Вінницької області, здійснений Д. Гулецьким та Ю. Зайончковським[1]. Поєднавши зусилля в науковій роботі спільно з К. Єрмаліцькою, автори також провели дослідження окремих монет скарбу із використанням сучасних точних методів вимірювання – визначення складу сплаву поверхні металу методом рентгено-флуоресцентного аналізу (РФА)[2].

Вагоме значення у нумізматичних дослідженнях на сучасному етапі складає вивчення аспекту фальшування грошей в минулому. Увага дослідників підробки монет в українських історичних регіонах у другій половині XVII століття загострена навколо припущень щодо карбування монет на підпільній монетарні неподалік с. Лисянка, опублікованих В. Рябцевичем[3]. Але аналіз знайденого в околицях Лисянки скарбу у 1960 році, опублікованого Р. Яушевою-Омельянчик[4], не підтверджує достовірного існування цього монетного двору, адже не містить жодної монети, характерної для окремої групи локальних імітацій монет. Досліджуючи питання можливості карбування підробних монет від імені гетьмана Богдана Хмельницького (1648 – 1657), проаналізувавши вміст фальшивих монет в скарбах другої половини XVII століття, український науковець А. Бойко-Гагарін дійшов висновку щодо відсутності окремої гетьманської емісії, окресливши перспективи її подальшого пошуку[5]. У фокусі досліджень фальшування монет на території українських історичних регіонів надзвичайно цікавим є скарб, знайдений у 1943 році в околицях Луцька, що повністю складався із фальшивих потрійних денаріїв польського короля Владислава Ягайла (1386 – 1434), що опублікований Т. Кальковскі[6]. Згідно зі спостереженнями дослідника Андрія Бойка-Гагаріна у скарбових комплексах, знайдених на території Центральної та Східної Європи, частка фальшивих монет в середньому коливається на рівні 1 – 2%[7].

Отже, із викладеного вище матеріалу можна зробити такі **висновки та пропозиції**. Скарби, знайдені на території українських історичних регіонів, є вагомим джерелом вивчення історії грошового обігу. Увагу до вивчення скарбів приділяли як українські, так і зарубіжні дослідники ще з часів Російської імперії, що підкреслює високу важливість та актуальність їх вивчення. Вагомий масив інформації щодо скарбів містять архівні джерела, сучасні цифрові інформаційні Інтернет-ресурси, газетні видання тощо. Вивчення скарбів відображено не лише в науково-популярних історичних розвідках, а і в наукових профільних дослідженнях: наукових повідомленнях, описах, топографіях, комплексних дослідженнях та наукових дисертаціях. Активно вводяться до наукового обігу монетні скарби, що зберігаються у фондах музеїв. Відносно методики зберігання скарбів у музеях ми вважаємо актуальною і необхідною розробку сучасної інструкції щодо зберігання та маркування монет для вивчення та наукового опрацювання скарбів.

---

[1]Гулецкий Д. Гниваньский клад начала 2-й четверти XV века / Д. Гулецкий, Ю. Зайончковский // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 1. – Минск: «Рифтур Принт», 2015. – С. 163-207.

[2]Гулецкий Д. Состояние металла монет Гниваньского клада / Д. Гулецкий, К. Ермалицкая // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 1. – Минск: «Рифтур Принт», 2015. – С. 208-225.

[3] Рябцевич В. Н. «Лысянковский и «Полтавский», Путивльский и Севский монетные дворы» / В. Н. Рябцевичь // Materialy z III Miedzynarodowej konferencji Numizmatycznej ["Mennice Miedzy Baltykiem a morzem Czarnym – wspolnota dziejow"] (10-12.IX.1998.). – Warszawa, 1998. – S. 175-186.

[4] Яушева-Омельянчик Р. М. Лисянський скарб монет (знахідка 1960 р.) // Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України [«Музейні читання»] (м. Київ, грудень 1994). – Київ, 1996. – С. 12-15.

[5] Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет / А. С. Бойко-Гагарин // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького [«VIII Богданівські читання»]. – Черкаси, 2014 – С. 118-122.

[6]Kalkowski T. Tysiąc lat monety Polskiej / T. Kalkowski. – Krakow, 1974. – S. 106.

[7] Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – С. 368.

Враховуючи той факт, що численна кількість скарбів, що демонструють вже відомі «зрізи» грошового обігу тих чи інших історичних регіонів у різні історичні періоди вже опублікована і достатньо широко вивчена, подальші дослідження сучасних науковців ми бачимо у вивченні скарбів із таким складом, який відрізняється за структурою від класичних, містить раніше невідомі у складі скарбів монети, уточнює або підкреслює роль монет окремих емітентів у грошовому обігу України та Східної і Центральної Європи загалом.

У дослідженні скарбознавства українських історичних регіонів ми бачимо такі перспективи:

- Акцентування уваги на тих скарбах, які порівняно із аналогічними скарбами із відомим складом, містять раніше неопубліковані монети, рідкісні емісії.

- Шляхом детального аналізу скарбів дослідити роль окремих монет у грошовому обігу, зокрема: монет князівства Молдавії, Османської імперії, республіки Рагуза (Дубровнік), золотих монет індійських султанатів, монет Анатолійських Бейліків, Тевтонського ордену, монет королівства Угорщини та багатьох інших.

- Дослідження особливостей скарбової кераміки та вмістилищ монетних скарбів.

- Аналіз потрапляння до скарбів фальшивих монет того часу, їх частку у відомих скарбах, окрему увагу приділивши скарбам, що повністю або переважно складаються з фальшивих монет минулого.

- Введення до наукового обігу скарбів, що зберігаються у фондах державних та приватних музеїв, вивчення історії потрапляння скарбів до державних музеїв України, їх походження та історію вивчення.

- Вивчення та узагальнення скарбів, що були знайдені на території українських історичних регіонів, але на сьогоднішній день зберігаються у музеях за кордоном – в Польщі, Білорусі та Російській Федерації.

- Складання доповненої розширеної топографії знахідок скарбів в сучасних межах України монет всіх історичних періодів, окрему увагу приділивши регіонам історичної Бессарабії, Слобожанщини та Степу.

Використані джерела

1. Клад // Киевская почта. – № 995. – воскресенье, 1 апреля 1912 г. – Киев, 1912. – С. 3.
2. К находке клада // Киевское утро. – № 69. – 25 октября 1910 г. – Киев, 1910. – С. 2.
3. Клад // Житомирская минута. – № 1. – пятница 26 декабря 1908 г. – Житомир, 1908. – С. 2.
4. К заметке о «кладе» // Житомирская минута. – № 2. – суббота 27 декабря 1908 г. – Житомир, 1908. – С. 2.
5. Мошенничество // Терджиманъ. – № 7 (23). – 25 января 1905 г. (3-го Зиль-Хидже 1322 г.). – Бахчисарай, 1905. – С. 1.

Використана література

6. Kalkowski T. Tysiąc lat monety Polskiej / T. Kalkowski. – Krakow, 1974. – S. 106.
7. KotsurV. Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research // Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». – № 1. – Bialystok, 2016. – S. 5-9.
8. KotsurV. Methodological issues of modern numismatic research: materials of «black» archeology and scientific research // Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». – № 1. – Bialystok, 2016. – S. 5-9.
9. MorawieckiL. Skarb «delfinow» zNikolajewa / L. Morawiecki // Матеріали конференції [«Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність»] (Львів, 14-15 травня 2005 р.). – Львів, 2005. – С. 9-15.

10. Orlyk W. Coins of the Teutonic Order contained in the hoard found in the suburbs of the city of Dubno of Rovenska region in march // Pruthenia, X, Olsztyn 2015, s.105-116.
11. Orlyk V. A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. Acta Archaeologica Lodziensia, 2016. 62, p.93-97.
12. Orłyk W. Rzadki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu Biuletyn Numizmatyczny. 2017. 4 (388) s.258-263.
13. Абрамзон М. Г. Корпус боспорских кладов античных монет / М. Г. Абрамзон, Н. А. Фролова. – Том. I (1834-2005). – Симферополь-Керчь, 2007-2008. – 721 с.
14. Алиев Р. Коллекция монет Бахчисарайского заповедника / Р. Алиев // Музейний простір. – № 2 (12). – Київ, 2014. – С. 43-45.
15. Антоновичь В. Б. Археологическая карта Волынской губернии / В. Б. Антоновичь. – Москва: «Типография Г. Лисснера и А. Грешеля», 1900. – 140 с. + карты.
16. Бакалець О. Монетні скарби як джерело вивчення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. Бакалець. – К, 2007. – 15 с.
17. Беляшевский Н. Ф. Монетные клады Киевской губернии / Н. Ф. Беляшевский. – Киев, 1889.
18. Берг Д. Я. Некоторые клады монет XVI – XVII вв., найденные на территории УССР / Д. Я. Берг // Нумизматика и Сфрагистика. – Том. V. – Киев: «Наукова думка», 1974. – С. 105-109.
19. Бєлая О. Архівні джерела про монетні скарби Києва / О. Бєлая // Археографічний щорічник «Пам'ятки». – Вип. 14. – Київ, 2013. – С. 189-194.
20. Бойко-Гагарин А.Кошелек полуторных грошей Сигизмунда III с денарием Тита из Житомирской области / А. Бойко-Гагарин, К. Мызгин// Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Серія «Історія». – Вип. 48. – № 1117. – Харків, 2014. – С. 240-247.
21. Бойко-Гагарин А. С. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет / А. С. Бойко-Гагарин // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького [«VIII Богданівські читання»]. – Черкаси, 2014 – С. 118-122.
22. Бойко-Гагарин А. С. Находки монет X-XII веков по материалам украинской дореволюционной газетной периодики // Материалы докладов и сообщений III Международная нумизматическая конференция «Эпоха викингов в Восточной Европе в памятниках нумизматики VIII-XI вв.». – 22-24 апреля 2016 года. – Санкт-Петербург, 2016. – С. 397-403.
23. Бойко-Гагарін А.С. Намисто із шестигрошовиками, карбованими на львівському монетному дворі, найдене у Вінницькій області / А. С. Бойко-Гагарін // Львівські нумізматичні записки. – № 10. – 2013. – Львів, 2014. – С. 48-49.
24. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – 560 с.
25. Гарбуз Б. Польские монеты в Национальном музее истории Украины (история и стан коллекции) / Б. Гарбуз, Н. Стрижакова // Materialyz IMiedzynarodowej Konferencji Numizmatycznej [«Bilorus, Litwa, Polska, Ukraina»] (20-22.X.1994, Suprasl). – Warszawa, 1996. – S. 21-30.
26. Гилевич А. Клад херсоно-византийских монет из округи Херсонеса / А. Гилевич // Нумизматика и сфрагистика. – № 5. – Киев: «Наукова думка», 1974. – С. 91-94.
27. Голиш Г. Нумізматичні дослідження в сучасній українській історіографії: здобутки, проблеми, перспективи / Г. Голиш // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 207-214.
28. Голубицкая А. А. Старинные монеты в коллекции ДИМ / А. А. Голубицкая // Доповіді та повідомлення наукової конференції до Міжнародного дня музеїв [«Музей і майбутнє»]. – Дніпропетровськ: «Поліграфіст», 1998. – С. 55-59.
29. Гошкевичь В. И. Клады и древности Херсонской губернии. Книга первая с художественными иллюстрациями / В. И. Гошкевичь. – Херсон: «Типография Юга», 1903. – 171 с. з табл.

30. Гулецкий Д. Гниваньский клад начала 2-й четверти XV века / Д. Гулецкий, Ю. Зайончковский // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 1. – Минск: «Рифтур Принт», 2015. – С. 163-207.
31. Гулецкий Д. Состояние металла монет Гниваньского клада / Д. Гулецкий, К. Ермалицкая // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 1. – Минск: «Рифтур Принт», 2015. – С. 208-225.
32. Діденко Я. Л. Середньовічні скарби в фондовому зібранні Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» / Я. Л. Діденко // Могилянські читання «Доля музейних зібрань». – Частина 2. – Київ, 2006. – С. 43-48.
33. Зайончковский Ю. В. Клад джучидских дангов XV века с берега реки Северский Донец/ Ю. В. Зайончковский // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 1. – Минск: «Рифтур Принт», 2015. – С. 226-241.
34. Зварич В. В. Нумизматический словарь / В. В. Зварич. – Львов: «Вища Школа», 1980. – С. 88.
35. Зразюк З. О. Монетні скарби першої половини XVII ст. з території Правобережної України (сучасна територія Київської та Житомирської області) / З. О. Зразюк // Тематичний збірник наукових праць [«Національному музею історії України – 110»]. – Ч. 1. – Київ, 2009. – С. 158–168.
36. Ильин А. А. Топография кладов древних русских монет X-XI в. и монет удельного периода / А. А. Ильин. – Ленинград, 1924. – 63 с.
37. Инструкция по учету и хранению музейных ценностей из драгоценных металлов и драгоценных камней, находящихся в государственных музеях СССР // Приложение к приказу Министерства культуры СССР от «15» декабря 1987 г. № 513. – Москва, 1987. – С. 14-15.
38. Климовский С. И. Вещевые клады XII – XIII как индикатор денежного обращения Южной Руси / С. И. Климовский // Сугдейский сборник. – Вып. 2. – Киев-Судак, 2005. – С. 145-154.
39. Козловская Е. И. Нумизматическая коллекция Львовского исторического музея / Е. И. Козловская // Нумизматика и сфрагистика. – № 2. – Киев: «Наукова думка», 1965. – С. 152-154.
40. Козубовський Г. А. Дані нумізматики про торгівельні шляхи в Україні в середині XIVст. / Г. А. Козубовський // Археологія. – № 3. – Київ, 2012. – С. 75-82.
41. Котляр М. Ф. Монетні скарби Поділля як історичне джерело / М. Ф. Котляр // Тези доповідей [«V-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції»]. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 151-152.
42. Котляр М. Ф. Шукачі та дослідники скарбів / М. Ф. Котляр. – К.: «Наукова думка», 1971. – 130 с.
43. Котляр Н. Ф. Клад монет Владимира Ольгердовича / Н. Ф. Котляр // Нумизматика и эпиграфика. – Том. VIII. – Москва: «Наука», 1970. – С. 88-101.
44. Коцур В. П. Актуальні напрямки та організаційні засади сучасних досліджень середньовічної нумізматики в Україні / В. П. Коцур // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 4.
45. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР / В. В. Кропоткин. – Москва: «Издательство Академии наук СССР», 1961. – 134 с.
46. Кучинко М. Давні та середньовічні скарби Волині / М. Кучинко, З. Кучинко. – Луцьк: «Волинська книга», 2007. – 172 с.
47. Лямкін В. Невеликий монетний скарб середини XVII ст. з Гадяччини / В. Лямкін, В. Шерстюк // Збірник наукових праць «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 20. – Частина II. – Київ: «УТОПІК», 2011. – С. 17-21.
48. Ляскоронский В. Г. Римская монета в пределах Южной Руси как исторический источник для древнейшего периода русской истории // Известия Историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. – Т. XXXIII. – Нежин, 1920. – С. 1-16.
49. Маламуж О. Скарб монет XVIIст. (із фондів НІКЗ «Чигирин») / О. Маламуж // Збірка наукових статей «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 9. – Київ, 2000. – С. 74-81.

50. Метелкин Н. В. Клады Украины / Н. В. Метелкин. – Киев: «Антика», 2005. – 112 с.
51. Микульчик Р. Словник-довідник термінології музейництва / Р. Микульчик, П. Слободян, Є. Діденко, Т. Рак // Слово Світ. – № 15. – Львів: «Видавництво Львівської політехніки», 2012. – С. 104.
52. Микульчик Р. Словник-довідник термінології музейництва / Р. Микульчик, П. Слободян, Є. Діденко, Т. Рак // Слово Світ. – № 15. – Львів: «Видавництво Львівської політехніки», 2012. – С. 104.
53. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожитності // Старожитності Південної України. – Вип. 1. «150-річчю Я. Новицького присвячується». – Запоріжжя: «Тандем-У», 1997. – С. 46-51.
54. Оприск. В. Скарб срібних монет з вул. Клепарківської у м. Львові / В. Оприск, М. Рожко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – Львів, 2008. – С. 393-406.
55. Орлик В. М. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав Хрестоносців) / В. М. Орлик // Матеріали наукової конференції з міжнародною участю [«Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі»] (14 березня 2013 р., м. Київ). – Київ, 2013. – С. 129-133.
56. Орлик В. М. Монет государства Тевтонского Ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины / В. М. Орлик // Збірник наукових статей «Наукові записки з української історії». – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013. – С. 39-45.
57. Орлик В. М. Нумизматические свидетельства торговых связей южноруских земель Великого княжества Литовского с городами государства Тевтонского ордена в Пруссии / В. М. Орлик // Mokslostraipsnių rinkinys «Numizmatikosrinkiniai: istorinės Lietuvosirsujasusijusių šalių paveldas». – Vilnius, 2015. – S. 249-258.
58. Пиоро А. С. Клад антонинианов из с. Долинное Крымской области / А. С. Пиоро, А. Г. Герцен // Нумизматика и сфрагистика. – № 5. – Киев: «Наукова думка», 1974. – С. 81-90.
59. Поворознюк К. Скарби монет XVI ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею / К. Поворознюк // Збірка наукових праць «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 19. – Київ, 2010. – С. 114-117.
60. Попельництва О. Нумізматично-речові скарби як історичне джерело (на прикладі скарбу XVI-XVII століття з села Старосілля) / О. Попельницька // Збірка наукових праць до 10-ліття заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії НАН України «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методтики». – Число 11. – Ч. І. – Київ, 2004. – С. 204-217.
61. Потин В. М. Находки западноевропейских монет на территории древней Руси и древнерусские поселения / В. М. Потин // Нумизматика и эпиграфика. – Том. III. – Москва: «Издательство Академии наук СССР», 1962. – С. 183-212.
62. Рябцевич В. Н. «Лысянковский и «Полтавский», Путивльский и Севский монетные дворы» / В. Н. Рябцевичь // Materialy z III Miedzynarodowej konferencji Numizmatycznej ["Mennice Miedzy Baltykiem a morzem Czarnym – wspolnota dziejow"] (10-12.IX.1998.). – Warszawa, 1998. – S. 175-186.
63. Рябцевичь В. Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. натерритории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии / В. Н. Рябцевичь // Нумизматика и сфрагистика. – Том. І. – Киев: «Издательство Академии наук Украинской ССР», 1963. – С. 152-202.
64. Сементовский Н. М. Запорожская рукопись указывающая в каких именно местах и какие сокрыты клады гайдамаками и местными жителями / Н. М. Сементовский. – Киев: «Типография А. Гаммершмидта», 1857. – 60 с.
65. Синчук И. И. Оболы Тешина в кладах Украины / И. И. Синчук // Numizmatika. – № 1. – Vilnius: «Lietuvosnacionalinismuziejus», 2000. – S. 53-63.
66. Страшкевич К. Клады, рассмотреные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1818 по 1866 гг. / К. Страшкевич // Университетские известия. – 1866. – №10. – С. 1–38; № 11. – С. 1–30; №12. – С. 1–42; 1867. – №10. – С. 1–15.

67. Стрілець М. С. Київський монетний скарб із вул. Артема (нові надходження) / М. С. Стрілець // Тематичний збірник наукових праць «Музей і сучасність». – Київ, 1989. – С. 38-47.
68. Стрілець М. С. Лебединський монетно-речовий скарб – сенсаційна знахідка 1996 року / М. С. Стрілець // Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України [«Музейні читання»] (м. Київ, 17-18 грудня 1996 р.). – Київ, 1996. – С. 62-66.
69. Строкова Л. В. Василицький скарб з Черкащини із зібранні НМІ України та його філіалу – Музею історичних коштовностей України / Л. В. Строкова // Матеріали ювілейної міжнародної науково-практичної конференції [«Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи»]. – Київ, 1999. – С. 75-76.
70. Харлампович К. – Науковий журнал українознавства «Україна». – Книга 36. – Київ: «Державне видавництво України», 1929. – С. 147-149.
71. Харламповіч П. Монэтныя скарбы, знойдзеныя ў Беларусі, у зборах Буларускага дзяржаўнага музэю / П. Харламповічь. – Мінск, 1929. – 343 с.
72. Шостопал А. В. Скарби Черкащини / А. В. Шостопал. – Черкаси: «Аадрощук П.С.», 2007. – 120 с.
73. Яушева-Омельянчик Р. М. Лисянський скарб монет (знахідка 1960 р.) // Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України – філіалу Національного музею історії України [«Музейні читання»] (м. Київ, грудень 1994). – Київ, 1996. – С. 12-15.
74. Яушева-Омельянчик Р. М. Київський мюнц-кабінет у 1844-1864 роках / Р. М. Яушева-Омельянчик // Тематичний збірник наукових праць [«Від першовитоків до сьогодення: із історії формування колекції музею»]. – Київ, 1995. – С. 174-188.
75. Яушева-Омельянчик Р. М. Монетні скарби музею / Р. М. Яушева-Омельянчик // Матеріали щорічної науково-практичної конференції [«Київ і кияни»]. – Вип. 2. – Київ: «Кий», 2002. – С. 95-96.
76. Яушева-Омельянчик Р. М. Скарб з с. Карапиші (з досвіду ідентифікації в НМІУ) / Р. М. Яушева-Омельянчик // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті видатного українського археолога і поета Б. М. Мозолевського (1936-1993) [«Музейні читання»] (Музей історичних коштовностей, лютий 1996 р.). –Київ, 1996. – С. 26-28.

References

1. Abramzon, M. G. (2007-2008) *Korpus bosporskih kladov antichnyh monet* [The corpus of the Bosporan hoards of the Antique coins]. (Vol. 1). – Simferopol'-Kerch', 2007-2008. [in Russian].
2. Aliev, R. (2014) *Kollekcija monet Bahchisarajskogo zapovednika* [The collection of the coins of the Bakhchisaraj reservation]. *Muzejnij prostir*, (2-12), 43-45. [in Russian].
3. Antonovich', V. B. (1900) *Arheologicheskaja karta Volynskoj gubernii* [Archeological map of the Volyn province] Moskva: Tipografija G. Lissnera i A. Greshelja. [in Russian].
4. Bakalets, O. (2007) *Monetni skarby yak dzherelo vyvchennia* [Coin hoards as the source of the study]. (Candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].
5. Beljashevskij, N. F. (1889) *Monetnye klady Kievskoj gubernii* [Coin treasures of the Kyiv province].Kiev. [in Russian].
6. Berg, D. Ja. (1974) *Nekotorye klady monet XVI – XVII vv., najdennye na territorii USSR* [Some treasures of coins of the XVI-XVII centuries, excavated in the territory of the USSR]. *Numizmatika i Sfragistika*, (5), 105-109. [in Russian].
7. Bielaia, O. (2013) *Arkhivni dzherela pro monetni skarby Kyieva* [Archival sources about the coins treasures of Kiev]. *Arkheohrafichnyi shchorichnyk Pamiatky*, (14), 189-194. [in Ukrainian].
8. Boiko-Haharin, A. S. (2014) *Namysto iz shestyhroshovykamy, karbovanymy na lvivskomu monetnomu dvori, naidene u Vinnytskii oblasti* [Necklace with six money casters hunched in Lviv mint is excavated in Vinnitsa region]. *Lvivski numizmatychni zapysky*, 10, 48-49. [in Ukrainian].

9. Bojko-Gagarin, A. S. (2014) *K voprosu o vozmozhnosti chekanki getmanom Bogdanom Hmel'nickim fal'shivyh monet* [On the question of the possibility of Hetman Bohdan Khmelnitsky has forging the coins].Proceedings of the Conference to the 419 annual of the hetman Bohdan Khmelnitsky's birth. *VIII Bogdanivs'ki chitannja*. (pp. 118-122). Cherkasi. [in Russian].
10. Bojko-Gagarin, A. S. (2016) *Nahodki monet H-HII vekov po materialam ukrainskoj dorevoljucionnoj gazetnoj periodiki* [Findings of coins of the X-XII centuries on the materials of the Ukrainian pre-revolutionary newspaper periodicals]. Proceedings of the Conference: IIIrd International Numismatic Conference: *Jepoha vikingov v Vostochnoj Evrope v pamjatnikah numizmatiki VIII-XI vv.*. (pp. 397-403). Sankt-Peterburg. [in Russian].
11. Bojko-Gagarin, A., Myzgin K. (2014) *Koshelek polutornyh groshej Sigizmunda III s denariem Tita iz Zhitomirskoj oblasti* [A wallet of Sigismund III with a denarii of Tita from Zhytomyr region]. *Visnik Harkivs'kogo nacional'nogo universitetu im. V.N. Karazina. Serija Istorija.* (Vol. 48), № 1117, 240-247. [in Russian].
12. Bojko-Gagarin, A.S. (2017) *Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v jepohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni* [Coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle Ages and Early New Time]. Kiev: Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov. [in Russian].
13. Didenko, Ya. L. (2006) *Serednovichni skarby v fondovomu zibranni Natsionalnoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka Chyhyryn* [Medieval treasures in the collection collection of the National Historical and Cultural Reservation of Chigirin]. *Mohylianski chytannia Dolia muzeinykh zibran*, (2), 43-48. [in Ukrainian].
14. Garbuz, B., Strizhakova, N. (1996) *Pol'skie monety v Nacional'nom muzee istorii Ukrainy (istorija i stan kollekcii)* [Polish coins in the National Museum of History of Ukraine (history and state of the collection)] Proceedings of the Conference: *Bilorus, Litwa, Polska, Ukraina.* (pp. 21-30). Warszawa. [in Russian].
15. Gilevich, A. (1974) *Klad hersono-vizantijskih monet iz okrugi Hersonesa* [The vault of Kherson-Byzantine coins from the district of Chersonesos]. *Numizmatika i sfragistika*, 5, 91-94, Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
16. Golubickaja, A. A. (1998) *Starinnye monety v kollekcii DIM [*Old coins from the Dnopropetrovsk historical museum collection]. Abstract of papers: *Muzej i majbutnje*. (pp. 55-59). Dnipropetrovs'k: Poligrafist. [in Russian].
17. Goshkevich', V. I. (1903) *Klady i drevnosti Hersonskoj gubernii. Kniga pervaja s hudozhestvennymi illjustracijami*[Treasures and antiquities of the Kherson province. The book is the first with artistic illustrations]. Herson: Tipografija Juga. [in Russian].
18. Guleckij, D. (2015) *Sostojanie metalla monet Gnivan'skogo klada* [The metal consist of the coins of the Gnivan' treasure]. *Rus', Litva, Orda v pamjatnikah numizmatiki i sfragistiki*, (1), 208-225. [in Russian].
19. Guleckij, D., Zajonchkovskij, Ju. (2015) *Gnivan'skij klad nachala 2-j chetverti XV veka* [Gnivansky treasure of the beginning of the 2nd quarter of the 15th century]. *Rus', Litva, Orda v pamjatnikah numizmatiki i sfragistiki*, (1), 163-207. [in Russian].
20. Harlampovich, P. (1929) *Monjetnyja skarby, znojdzenyja w Belarusi, u zborah Bularuskaga dzjarzhawnaga muzjeju* [Coin treasures excavated in Belarus in the collection of the Belarus State Museum]. Minsk. [in Belorusian].
21. Holysh, H. (2013) *Numizmatychni doslidzhennia v suchasnii ukrainskii istoriohrafii: zdobutky, problemy, perspektyvy* [Numismatic Studies in Contemporary Ukrainian Historiography: Achievements, Problems, Prospects]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, (33), 207-214. [in Ukrainian].
22. Iausheva-Omelianchyk, R. M. (1995) *Kyivskyi miunts-kabinet u 1844-1864 rokakh* [Kyiv Münster Cabinet in 1844-1864]. Abstract of papers: *Vid pershovytokiv do sohodennia: iz istorii formuvannia kolektsii muzeiu.* (pp. 174-188). Kyiv. [in Ukrainian].
23. Iausheva-Omelianchyk, R. M. (1996) *Lysianskyi skarb monet (znakhidka 1960 r.)* [The Lysyanka coin treasure (the discovery of 1960)]. Abstracts of papers of the Conference. *Muzeini chytannia.* (pp. 12-15). Kyiv. [in Ukrainian].
24. Iausheva-Omelianchyk, R. M. (1996) *Skarb z s. Karapyshi (z dosvidu identyfikatsii v NMIU)* [Treasure from Karapishi (from the experience of identification in NMHU)]. Proceedings of

the Conference: Pamiati vydatnoho ukrainskoho arkheoloha i poeta B. M. Mozolevskoho (1936-1993). *Muzeini chytannia*. (pp. 26-28). Kyiv. [in Ukrainian].
25. Iausheva-Omelianchyk, R. M. (2002) *Monetni skarby muzeiu* [Coin treasures in museum]. Proceedings of the Conference: *Kyiv i kyiany*. (Vol. 2.). (pp. 95-96). Kyiv.[in Ukrainian].
26. Il'in, A. A. (1924) *Topografija kladov drevnih russkih monet X-XI v. i monet udel'nogo perioda* [Topography of the treasures of the ancient Russian coins of the 10th-11th centuries. and coins of the specific period]. Leningrad. [in Russian].
27. Kalkowski, T. (1974) *Tysiąc lat monety Polskiej* [Thousand years of the coins of Poland]. – Krakow [in Polish].
28. Klimovskij, S. I. (2005) *Veshhevye klady XII – XIII kak indikator denezhnogo obrashhenija Juzhnoj Rusi* [Treasures of the XII - XIII as an indicator of the monetary circulation of Southern Russia]. *Sugdejskij sbornik*, (2), 145-154. Kiev-Sudak. [in Russian].
29. Kotliar, M. F. (1971) *Shukachi ta doslidnyky skarbiv* [Seekers and researchers of treasures]. Kyiv, Naukova dumka. [in Ukrainian].
30. Kotliar, M. F. (1980) *Monetni skarby Podillia yak istorychne dzherelo* [Coin hoards of the Podillia region as the historical source]. Tezy dopovidei [Podillyas coin treasures as a historical source]. Proceedings of the Conference: *V-a Podilska istoryko-kraieznavcha konferentsiia.* (pp. 151-152). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
31. Kotljar, N. F. (1970) *Klad monet Vladimira Ol'gerdovicha* [The treasure of Vladimir Olgerdovich's coins]. *Numizmatika i jepigrafika*, (88), 88-101. [in Russian].
32. Kotsur,V. (2016) *Methodological issues of modern numismatic research: materials of black archeology and scientific research*. Abstract of papers: Studia I Materialy *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*, (1), (pp. 5-9). [in English].
33. Kotsur, V. P. (2013) *Aktualni napriamky ta orhanizatsiini zasady suchasnykh doslidzhen serednovichnoi numizmatyky v Ukraini* [Actual directions and the organizational principles of modern studies of medieval numismatics in Ukraine].*Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, (33), 4. [in Ukrainian].
34. Kozlovskaja, E. I. (1965) *Numizmaticheskaja kollekcija L'vovskogo istoricheskogo muzeja* [Numismatic collection of the Lviv Historical Museum]. *Numizmatika i sfragistika*, (2), 152-154. Kiev. [in Russian].
35. Kozubovskyi, H. A. (2012) *Dani numizmatyky pro torhivelni shliakhy v Ukraini v seredyni XIV st.* [Numismatics data on trade routes in Ukraine in the middle of the XIV century.]. *Arkheolohiia*, (3), 75-82. [in Ukrainian].
36. Kropotkin, V. V. (1961) *Klady rimskih monet na territorii SSSR* [Treasures of Roman coins in the territory of the USSR]. Moskva. [in Russian].
37. Kuchynko, M., Kuchynko, Z. (2007) *Davni ta serednovichni skarby Volyni* [Ancient and Medieval treasures of Volyn]. Lutsk: Volynska knyha. [in Ukrainian].
38. Liamkin, V., Sherstiuk, V. (2011) *Nevelykyi monetnyi skarb seredyny XVII st. z Hadiachchyny*[A small coin treasure in the middle of the XVII century from Gadyach]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. (Vol. 2), (2), (pp. 17-21). Kyiv. UTOPIK. [in Ukrainian].
39. Ljaskoronskij, V. G. (1920) *Rimskaja moneta v predelah Juzhnoj Rusi kak istoricheskij istochnik dlja drevnejshego perioda russkoj istorii* [The Roman coin on the territory of the Southern Russia as a historical source for the most ancient period of Russian history]. *Izvestija Istoriko-filologicheskogo instituta knjazja Bezborod'ko v Nezhine,* (33), 1-16. [in Russian].
40. Malamuzh, O. (2000) *Skarb monet XVII st. (iz fondiv NIKZ Chyhyryn)* [Treasure coins of the XVII century. (from the funds of NHKR Chigirin)]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, (9), 74-81. [in Ukrainian].
41. Metelkin, N. V. (2005) *Klady Ukrainy* [Treasures of Ukraine]. Kiev: Antika. [in Russian].
42. Morawiecki,L. (2005) *SkarbdelfinowzNikolajewa*[The treasure with the dolphins from Nikolaew]Abstract of papers: *Hroshovyi obih i bankivska sprava v Ukraini: mynule ta suchasnist,* (pp. 9-15) Львів. [in Polish].
43. Mykulchyk, R., Slobodian, P., Didenko, Ye., Rak, T. (2012) *Slovnyk-dovidnyk terminolohii muzeinytstva* [Dictionary-Directory of terminology of museum science]. *SlovoSvit*, (15), 104. [in Ukrainian].

44. Novytskyi, Ya. (1997) *Ostriv Khortytsia na Dnipri, yoho pryroda, istoriia, starozhytnosti* [Khortytsya Island on the Dnieper, its nature, history, antiquities]. *Starozhytnosti Pivdennoi Ukrainy*, (1), 46-51. [in Ukrainian].
45. Oprysk, V., Rozhko, M. (2008) *Skarb sribnykh monet z vul. Kleparkivskoi u m. Lvovi*[Treasure of silver coins from the street. Kleparkivska in the city of Lviv]. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, (12), 393-406.
46. Orlik, V. M. (2013) *Monety gosudarstva Tevtonskogo Ordena v Prussii v sostave denezhnyh i denezhno-veshhevyh kladov, najdennyh na territorii Ukrainy* [Coins of the state of the Teutonic Order in Prussia as part of monetary and monetary-material treasures found on the territory of Ukraine] *Naukovi zapiski z ukraïns'koï istorii*, (33), 39-45.[in Russian].
47. Orlik, V. M. (2015) *Numizmaticheskie svidetel'stva torgovyh svjazej juzhnoruskih zemel' Velikogo knjazhestva Litovskogo s gorodami gosudarstva Tevtonskogo ordena v Prussii* [Numismatic evidence of trade relations between the South Russian lands of the Grand Duchy of Lithuania and the cities of the state of the Teutonic Order in Prussia]. Proceedings of the Conference: *Istorinės Lietuvos ir su ja susijusių šalių paveldas*. (pp. 249-258). Vilnius. [in Russian].
48. Orlyk, V. M. (2013) *Informatsiinyi potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhenniakh (na prykladi monet derzhav Khrestonostsiv)* [Information potential of WEB-resources in numismatic studies (for example, the Crusader States coins)]. Proceedings of the Conference: *Arkhivoznavchi ta dzhereloznavchi haluzi znan: problemy vzaiemodii na suchasnomu etapi*. (pp. 129-133). Kyiv. [in Ukrainian].
49. Orlyk, W. (2015) *Coins of the Teutonic Order contained in the hoard found in the suburbs of the city of Dubno of Rovenska region in March 2015*. Pruthenia, Olsztyn, 10, 105-116.
50. Orlyk, V. (2016) *A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna*. Acta Archaeologica Lodziensia, 62, 93-97.
51. Orłyk, W. (2017) *Rzadki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu*. [The rare variant of the schelag of Teutonic Order from the Teofipol hoard]. *Biuletyn Numizmatyczny*. 4 (388). 258-263.
52. Pioro, A. S., Gercen, A. G. (1974) *Klad antoninianov iz s. Dolinnoe Krymskoj oblasti* [Treasure of the Antoninianus from the village Dolinnoe in the Crimean region]. *Numizmatika i sfragistika*, (5), 81-90. [in Russian].
53. Popelnytska, O. (2004) *Numizmatychno-rechovi skarby yak istorychne dzherelo (na prykladi skarbu XVI-XVII stolittia z sela Starosillia)* [Numismatic and material treasures as a historical source (on the example of the treasure of the XVI-XVII centuries from the village Starosillya)]. Abstract of papers: Do 10-littia zasnuvannia viddilu spetsialnykh istorychnykh dystsyplin Instytutu istorii NAN Ukrainy. *Spetsialni istorychni dystsypliny*: pytannia teorii ta metodtyky. (11), Vol. 1, (pp. 204-207). Kyiv. [in Ukrainian].
54. Potin, V. M. (1962) *Nahodki zapadnoevropejskih monet na territorii drevnej Rusi i drevnerusskie poselenija* [Finds of Western European coins on the territory of ancient Rus and ancient settlements]. *Numizmatika i jepigrafika*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, (3), 183-212. [in Russian].
55. Povorozniuk, K. (2010) *Skarby monet XVI st. z fondiv Khmelnytskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu* [Treasures of coins of the XVI century from the collection of the Khmelnytsky Regional Museum]. Proceedings of the Conference: *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini.* (19), 114-117, Kyiv. [in Ukrainian].
56. Rjabcevich', V. N. (1963) *Monetnye klady XVII i pervoj chetverti XVIII v. naterritorii Chernigovo-Severskoj zemli i Vostochnoj Belorussii* [Coins of the XVII and the first quarter of the XVIII century. on the territory of the Chernigov-Seversky land and East Belorussia]. *Numizmatika i sfragistika*. Kiev: Izdatel'stvo Akademii nauk Ukrainskoj SSSR, (Vol. 1). 152-202. [in Russian].
57. Rjabcevich, V. N. (1998) *Lysjankovskij i Poltavskij, Putivl'skij i Sevskij monetnye dvory* [Lysyanskiy and Poltava, Putivlsky and Sevsky mints]. Proceedings of the Conference: *Numizmatycznej Mennice Miedzy Baltykiem a morzem Czarnym – wspolnota dziejow*. (pp. 175-186). Warszawa. [in Russian].

58. Sementovskij, N. M. (1857) *Zaporozhskaja rukopis' ukazyvajushhaja v kakih imenno mestah i kakie sokryty klady gajdamakami i mestnymi zhiteljami* [The Zaporizhzhya manuscript indicating in which places and what treasures haidamaks and local residents have had hidden]. Kiev: Tipografija A. Gammershmidta. [in Russian].
59. Shostopal, A. V. (2007) *Skarby Cherkashchyny* [Cherkassy treasures]. Cherkasy: Aadroshchuk P. S. [in Ukrainian].
60. Sinchuk, I. I. (2000) *Oboly Teshina v kladah Ukrainy* [Obols of the duchy of Teschin in the treasures of Ukraine]. *Numizmatika*, (1), 53-63. [in Russian].
61. Strashkevich, K. (1866) *Klady, rassmotrenye v minc-kabinete universiteta sv. Vladimira s 1818 po 1866 gg.* [Treasures, reviewed in the Mint-office of the University of St. Vladimir from 1818 to 1866 years.]. *Universitetskie izvestija*. [in Russian].
62. Strilets, M. S. (1989) *Kyivskyi monetnyi skarb iz vul. Artema (novi nadkhodzhennia)* [Kiev coin treasure from the street. Artem (new incomes)]. Abstract of papers: *Muzei i suchasnist*. (pp. 38-47). Kyiv. [in Ukrainian].
63. Strilets, M. S. (1996) *Lebedynskyi monetno-rechovyi skarb – sensatsiina znakhidka 1996 roku* [Lebedinsky coin and material treasure - a sensational discovery of 1996]. Proceedings of the Conference: *Muzeini chytannia*. (pp. 62-66). Kyiv. [in Ukrainian].
64. Strokova, L. V. (1999) *Vasylytskyi skarb z Cherkashchyny iz zibranni NMI Ukrainy ta yoho filialu – Muzeiu istorychnykh koshtovnostei Ukrainy* [Vasylitsky treasure from Cherkassy region from the meeting of the NMI of Ukraine and its branch - Museum of the Historical Treasures of Ukraine]. Proceedings of the Conference: *Muzei na rubezhi epokh: mynule, sohodennia, perspektyvy.* (pp. 75-76). Kyiv. [in Ukrainian].
65. Zajonchkovskij, Ju. V. (2015) *Klad dzhuchidskih dangov XV veka s berega reki Severskij Donec* [The treasure of the Djuchid dangas of the 15th century from the banks of the Seversky Donets river]. *Rus', Litva, Orda v pamjatnikah numizmatiki i sfragistiki*, (1), 226-241. [in Russian].
66. Zraziuk, Z. O. (2009) *Monetni skarby pershoi polovyny XVII st. z terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy (suchasna terytoriia Kyivskoi ta Zhytomyrskoi oblasti)* [Coin treasures of the first half of the XVII century from the territory of Right-bank Ukraine (modern territory of Kiev and Zhytomyr region)]. Abstract of papers: *Natsionalnomu muzeiu istorii Ukrainy – 110*. (Vol. 1), (pp. 158-168). Kyiv. [in Ukrainian].
67. Zvarich, V. V. (1980) *Numizmaticheskij slovar'* [Numismatic vocabulary]. L'vov: Vishha Shkola. [in Russian].

УДК: 930(091)=161.2 DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-33-36

Сергій Кулешов
доктор історичних наук, професор
нумізмат-дослідник
(Київ), Україна

Dr. Sergei Kuleshov
Doctor of History, Professor
numismatist researcher
(Kiyiv), Ukraine

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДЕНАРІЙ ЗІ СЛОВ'ЯНСЬКИМИ (?) РУНАМИ

EUROPEAN MIDDLEAGE DENARIUS WITH SLAVONIC (?) RUNES

Анотація

У повідомленні розглянуто срібний західноєвропейський денарій з незвичними знаками на реверсі. На думку автора, ці знаки є рунами балтійських слов'ян. Зроблено припущення, що монета карбована ободритами в XI або XII столітті. У повідомленні розглянуто срібний західноєвропейський денарій з незвичними знаками на реверсі. Камені з деякими аналогічними рунами на нашій монеті були знайдені в німецькій землі Мекленбург, яку з ранніх середніх віків населяло слов'янське плем'я ободритів (бодричів). Щодо ободритів, то, як зазначає у своїй монографії, присвяченій цьому племені, німецький вчений А. Пауль, знайдені під час археологічних розкопок в ободритській фортеці Добінмонети XI-XII століть були місцевими наслідуваннями саксонських, данських, візантійських і арабських монет.

Можна припустити, що наш денарій, виходячи з напису на реверсі, також було карбовано ободритами.

Summary

The article deals with the silver Western European Denarius (Penny) with unusual signs on the reverse. We assume these signs are runes of the Baltic Slavs. It is assumed that the coin is embroidered in the XI or XII centuries. The report deals with the silver Western European Denarius with unusual signs on the reverse. It is assumed that the coin is embroidered in the XI or XII centuries.

Stones with some similar runes on our coin were found in Germanic land Mecklenburg, which from the early Middle Ages inhabited the Slavic tribe of obodrites. As for the obedrites, the German scientist A. Paul, as noted in his monograph devoted to this tribe,found during archaeological excavations in the Obodrin Fort, Dobin, the coins of the XI-XIII centuries were local imitations of Saxon, Danish, Byzantine and Arabic coins. The same author's notes the prevalence of the Denarius of the Apostolic Prince Henry Lyubitsky (1093-1127), which were quite original imitations of the Ottoman III and Adelheidadenarians. They depict a temple with an adorned roof and a fence, and on the other side it is a cross with unusually wide rays inside the ornamented geometric patterns. We can assume that our Denarii, based on the inscription on the reverse, were also mintedby obadrits.

Ключові слова: західноєвропейський денарій, балтійські слов'яни, руни, ободрити.
Key words: Western European denarius, Baltic Slavs runes Baltic, Obodrits.

В одному приватному нумізматичному зібранні зберігається монета, що за зовнішнім виглядом подібна срібному західноєвропейському денарію IX-XII століть (Рис. 1). Її діаметр –20 мм, вага – 1, 30 гр. За всіма ознаками вона оригінальна.

Відомості щодо її походження відсутні. Є інформація, що її знайшли в Україні, але обставини, час і місце знайдення невідомі. Аналогів цій монеті нами не знайдено.

На аверсі проглядається зображення голови у профіль вправо, яка увінчана лавровим вінком; навкруги неї є залишки напису латиною. На реверсі напис у три рядки. Монета карбована на вирізаному кружку за звичайною технологією виготовлення монет в Європі у середні віки. Майстри, які різали штемпелі монети, не були дуже вправними у монетній справі.Зображення голови на аверсі варваризоване (Рис. 2), літери, як на аверсі, так і на реверсі, вирізані досить неохайно, частина з них недокарбована.

На аверсі залишки напису латиною: .**«+R** (чи**H ?)ЄN**……**VS»**. Дві літери наприкінці напису («**V**, **S»**)мають подвійний контур як наслідок подвійного удару. Проте найцікавішим є напис на реверсі, що виконаний незвичними знаками. На нашу думку, ці письмові знаки – руни балтійських слов'ян.Частину цих знаків (Рис. 3) можна побачити на каменях, знайдених в Ной-Штреліці (Німеччина, нині земля Мекленбург-Передня Померанія) у 1826 р. (Рис.4) і досить добре описаних у літературі[1].

З неідентифікованих чотирьох знаків (Рис. 5)тільки знак подібний літері «**P»**(№ 8) має аналогії з нортумбрійською (тобто рунами, що застосовували англосаксиу VII-VIIIст. в Англії) руною Winn[2]. Проте, мабуть цей збіг випадковий.Знак № 7 вражає майже повною подібністю до кириличної літери «**Д»**, а знак № 9 є або недокарбованим**«O»**, абоідентичним латинській літері «**G»**. Знак, схожий на «бумеранг» (№ 6) не має ніяких аналогій або є недокарбованим, через що і не може бути ідентифікованим.

Деякі руни начебто поєднані між собою (№№ 8, 4 і 5), що характерно для деяких скандинавських рунічних написів[3].

Камені з деякими аналогічними рунами на нашій монеті були знайденів німецькій землі Мекленбург, яку з ранніх середніх віків населяло слов'янське плем'я ободритів (бодричів). Місто з фортецеюМекленбург (слов'янський Мікулин Бор) значний час було столицею ободритів, а наприкінці XI століття вона була перенесена до міста Любиці (біля сучасного Любека). Слід зауважити, що балтійські слов'яни мали певну практику випуску монет. Проте досить вишукані зразки монет балтійських слов'ян, на кшталт німецьких, відомі тільки за часи останніх десятиліть незалежного існування їх племен, тобто середини – другої половини XII століття. Наприклад, це денарії князя гавелян Прибіслава-Генріха, брактеати Якси Копаницького(Кьопенікського) – князя шпревянабо Яромара, князя Рюгена (Рис. 6). Більш ранні випуски, тобто XI століття, представлені, зокрема, на останніх аукціонах (десь з 2012 року) Варшавського нумізматичного центру (польськ. Warszawskie Centrum Numizmatyczne – WCN) узагальнено як монети західних слов'ян (оскільки прив'язка їх до певного регіону фактично неможлива), є примітивними наслідуваннями переважно німецьких монет, рідше – чеських, англійських та польських.

Щодо ободритів, то, як зазначає у своїй монографії, присвяченій цьому племені, німецький вчений А. Пауль, знайдені під час археологічних розкопок в ободритській фортеці Добін монети XI-XII століть були місцевими наслідуваннями саксонських, данських, візантійських і арабських монет[4]. Цей же автор відзначає поширеність денаріїв ободрицького князя Генріха Любицького (1093-1127), що були

[1] Громов Д. Славянскаяруническаяписьменность: факты и домыслы / Д. Громов, А. Бычков. – М.:София, 2005. – С. 143-156, С. 189-190.
[2]Платов А. Руны: два тысячелетиямагическойтрадиции / А. Платов. – М.: Вече, 2011. – С. 152.
[3]Там само. – С. 304-307.
[4] Пауль А. Балтийскиеславяне: от Рерика до Старигра да / А. Пауль. – М.: Книжный мир, 2016. – С. 274.

досить оригінальними наслідуваннями денаріїв Оттона III та Адельгейди[1]. На них зображено храм з прикрашеним дахом та огорожею, а на іншому боці – хрест з незвично широкими променями, що всередині орнаментовані геометричними візерунками.

Можна припустити, що наш денарій, виходячи з напису на реверсі, також було карбовано ободритами. Не висловлюючи гіпотез щодо прочитання цього напису (залишимо це фахівцям рунознавцям), звернемо увагу на аверс монети. Незвичною є наявність на зображенні голови з лавровим вінком. Після монет Каролінгів його не часто зображали на середньовічних монетах. Зображення вінка можна побачити тільки на деяких портретних монетах імператорів Священної Римської імперії Оттона III і Конрада II.Напис, що виконано латиною, і начебто зображення хрестика перед написом свідчать про належність імітента до християнства. І якщо перша літера дещо спотворена літера «**Н**», то можливо, що повністю він був «+ НЄNRICVS». Причому є два варіанти чия голова зображена.

Перший – голова якогось з Генрихів імператорів Священної Римської імперії – Генріха II (1000-1024), Генріха III (1039-1054), Генріха IV (1054-1106), ГенріхаV (1106-1125). Проте невідомо, чи присягали ободрити якомусь з цих імператорів і чи надавали у цьому разі імператори їм право монетного карбування. Другий варіант – це зображення вже згадуваного вище князя ободритів Генріха Любицького. Він був нащадком християнської династії ободритських князів і присягав на вірність саксонському герцогу Магнусу (1072-1106). Оскільки Генріх керував союзом балтійських слов'ян і його називали королем, то він цілком міг уподобити себе нарівні імператора і увінчати себе лавровим вінком.

Література

1. Громов Д. Славянскаяруническаяписьменность: факты и домыслы / Д. Громов, А. Бычков. – М., София, 2005. – 384 с.
2. Пауль А. Балтийские славяне: от Рерика до Старигра да / А. Пауль. – М.: Книжный мир, 2016. – 544 с.
3. Платов А. Руны: два тысячелетия магической традиции / А. Платов. – М.: Вече, 2011. – 448 с.

References

1. Gromov, D., Bychkov, A. (2005) *Slavjanskajarunicheskajapis'mennost': fakty i domysly* [Slavonicrunicwriting: factsandspeculation]. – Sofija [inRussian].
2. Paul', A. (2016) *Baltijskieslavjane: otRerikadoStarigrada* [BalticSlavs: fromReriktoStarigrad]. – Moskva, Knizhnyjmir [inRussian].
3. Platov, A. (2011) *Runy: dvatysjacheletijamagicheskojtradicii* [Runes: twomillenniaofmagicaltradition]. – Moskva, Veche [inRussian].

Ілюстрації

Рис. 1.

Рис. 2.

[1]Пауль А. Балтийскиеславяне: от Рерика до Старигра да / А. Пауль. – М.: Книжный мир, 2016. – С. 62.

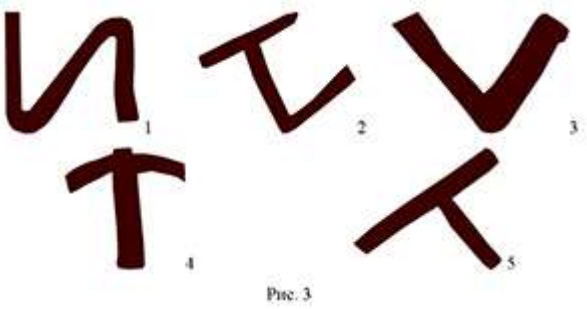

Рис. 3

Рис. 3.

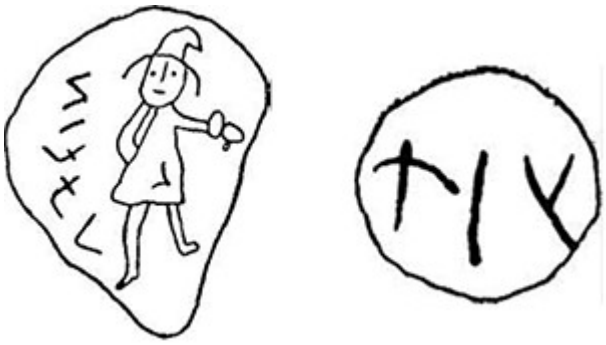

Рис. 4. Камені №9 та № 10 з рунами з Ной-Штреліця.

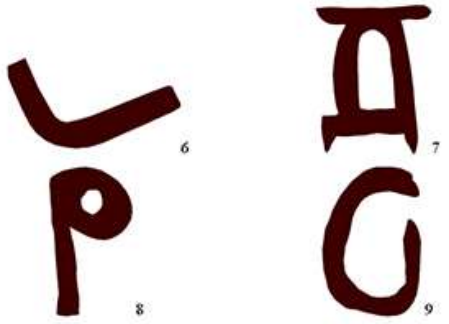

Рис. 5

Рис. 5.

Рис. 6. Монети балтійських слов'ян XII ст.: брактеати Якси Копаницького (Jaxavon Köpenick), середина XII ст; денарії Прибислава-Генріха, до 1150 р.; денарій Яромара Рюгенського кінець XII ст.-початок XIII ст.

УДК 93/94(474.5/477):737.1/327 DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-37-74

Василь Орлик
доктор історичних наук, професор
завідувач кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнський національний технічний університет
(Кропивницький) Україна
v.m.orlik@gmail.com

Dr. hab. Prof. **Vasyl Orlyk**
Head of the Department of Social Sciences, Informational and Archival Affairs
Central Ukrainian National Technical University
Kropyvnytskyi, Ukraine
v.m.orlik@gmail.com

ТОПОГРАФІЯ ЗНАХІДОК В УКРАЇНІ МОНЕТ ДЕРЖАВИ ТЕВТОНСЬКОГО ОРДЕНУ В ПРУССІЇ ТА ЇЇ ЛІВОНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ (ЗВЕДЕНІ ВІДОМОСТІ ПО ОБЛАСТЯХ)

THE TOPOGRAPHY OF FINDINGS OF COINS OF THE STATE OF THE TEUTONIC ORDER IN PRUSSIA AND ITS LIVONIAN BRANCH IN UKRAINE (SUMMARISED INFORMATION BY REGIONS).

Анотація

Процес становлення та розвитку зв'язків українських середньовічних земель з державою Тевтонського ордену в Пруссії відображений переважно у писемних джерелах, зокрема документальних, другої половини XIII ст. – початку XVI ст. Проте такі зв'язки мали залишити слід не лише в писемних джерелах. Подібні зв'язки, навіть якщо вони часом були і епізодичними, залишають в культурних шарах поселень достатню кількість нумізматичних джерел, у даному випадку тевтонських монет, загублених у свій час їхніми власниками. Метою статті є вивчення та введення до наукового обігу корпусу нумізматичних джерел, які відображають зв'язки українських середньовічних земель з державою Тевтонського ордену в Пруссії. Основними нумізматичними джерелами є монетні знахідки, поряд із власне монетами та матеріалами й інструментами монетного карбування. Саме монетні знахідки дозволяють не лише поглибити існуючі на сьогодні уявлення про грошовий обіг і торговельні взаємовідносини, але й часом змінити усталені стереотипи. Звернемося до проблеми участі монет держави хрестоносців – держави Тевтонського ордену в Пруссії, у грошовому обігу на теренах середньовічної України.

Монети Тевтонського ордену зустрічаються в Україні як поодинокі знахідки, так і у складі грошових та грошово-речових скарбів. Дана проблема знайшла певне відображення в науковій літературі. Перші відомості про такі знахідки з'являються у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема у працях К. Страшкевича, у матеріалах Археологічних з'їздів. В українській радянській історіографії ігнорувалася участь тевтонських монет в грошовому обігу українських середньовічних земель, а також знахідки цих монет в Україні. В останні десятиліття відбуваються процеси переосмислення історичного минулого. Не стало винятком і вивчення проблем історії держави Тевтонського ордену в Пруссії, в тому числі й взаємин цієї держави хрестоносців з правителями і населенням середньовічної України. У сучасній українській історіографії деякі аспекти проблеми знахідок монет держави Тевтонського ордену в Пруссії на території України відображені у працях Г. Івакіна, А. Позіховського та Р. Шуста, С. Демидко, О. Погорільця і С. Стопенчука, А. Шестопала, Р. Саввова, В. Орлика та ін. Окрім згаданих праць дослідників, відомості про знахідки в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії містяться у різнопланових джерелах: архівних документах, музейних колекціях, свідченнях краєзнавців та матеріалах форумів скарбошукачів.

Дослідження знахідок монет держави Тевтонського ордену в Пруссії на території сучасної України дозволяє зробити висновок про зв'язки (переважно економічні) її середньовічних земель з Тевтонським орденом і про присутність орденських монет у грошовому обігу на українських теренах у XIV – XV ст. Порушена нами проблема потребує подальшої наукової розробки. Перш за все, ґрунтовного вивчення нумізматичних колекцій Національного музею історії України, обласних та районних краєзнавчих музеїв, звітів Інституту археології НАН України, опублікованих документів XIV – XV ст., фондів Центрального державного історичного архіву України в містах Києві та Львові, а також міських архівів Торуня, Гданська, Калінінграда (Кенігсберга) та ін. Таким чином, для подальшого комплексного дослідження зв'язків українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену в Пруссії необхідно використовувати різнопланові джерела, в тому числі й нумізматичні, серед яких топографія знахідок монет, безперечно, посідає вагоме місце.

Abstract

The process of formation and development of the inter-state relations of the Ukrainian medieval lands with the state of the Teutonic Order in Prussia is represented mainly in written sources of the second half of the XIII – beginning of the XVI century, and particularly in documents. However, these relations should have left a mark not only in written sources. The relations, even if they were occasional, leave a sufficient number of numismatic sources in the cultural layers of settlements. In this case they are the Teutonic coins which were lost by their owners in their time. The purpose of the article is to study and introduce into scientific circulation the corpus of numismatic sources which reflect the relations of the Ukrainian medieval lands with the State of the Teutonic Order in Prussia. The main numismatic sources are the coin findings with the coins and materials and tools for coin mining. Coin findings allow enhancing the existing concepts of money circulation and trade relations as well as sometimes these findings change the established stereotypes. Let us turn to the problem of coins of the State of the Crusaders – the State of the Teutonic Order in Prussia, and the monetary circulation in the medieval Ukraine.

The coins of the Teutonic Order are found in Ukraine as one of a kind as well as in money and material hoards. This problem has been studied in the scientific literature. The first information about such findings appeared in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, particularly in the works of K. Strashkevych, in the materials of the Archaeological Congresses. The Ukrainian Soviet historiography ignored the presence of the Teutonic coins in the monetary circulation of Ukrainian medieval lands, as well as the findings of these coins in Ukraine. Recent decades have brought the processes of rethinking of the historical past. The study of the problems of the history of the state of the Teutonic Order in Prussia, including the relations of this state with the rulers and the population of medieval Ukraine, was also no exception. In modern Ukrainian historiography, some aspects of the problem of finding the coins of the State of the Teutonic Order in Prussia on the territory of Ukraine are reflected in the works of H. Ivakin, A. Pozikhovskyi and R. Shust, S. Demydko, O. Pohorilets and S. Stopenchuk, A. Shestopal, R. Savvov, V. Orlyk and others. In addition to the works mentioned above, the information about coin findings of the State of the Teutonic Order in Prussia in Ukraine can be found in various sources: archival documents, museum collections, confirmations of ethnographers and materials of forum for treasure hunters.

The investigation of coin findings of the State of the Teutonic Order in Prussia on the territory of modern Ukraine makes it possible to conclude about the relations (mostly economic) of its medieval lands with the Teutonic Order and the presence of the Order coins in circulation in Ukrainian territories in the XIV-XV centuries. The problem we encountered requires further scientific development. First of all, a detailed study of the numismatic collections of the National Museum of History of Ukraine, regional and district local history museums, reports of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, published documents of the XIV-XV centuries, funds of the Central State Historical Archives of Ukraine in the cities of Kyiv and Lviv, as well as Torun city archives, Gdansk, Kaliningrad (Königsberg) and others. Thus, for further comprehensive study of the relations of the Ukrainian medieval lands with the state of the Teutonic Order in Prussia, it is necessary to use various sources including numismatic ones. And the topography of the findings of coins undoubtedly holds a significant place.

Ключові слова: Тевтонський орден, монети, нумізматичні джерела, українські середньовічні землі, Велике князівство Литовське.

Key words: Teutonic Order, coins, numismatic sources, the Ukrainian medieval lands, the Grand Duchy of Lithuania.

Процес становлення та розвитку зв'язків українських середньовічних земель з державою Тевтонського ордену в Пруссії відображений переважно у писемних джерелах, зокрема документальних, другої половини XIII ст. – початку XVI ст. Проте такі зв'язки мали залишити слід не лише в писемних джерелах. Подібні зв'язки, навіть якщо вони часом і були епізодичними, залишають в культурних шарах поселень достатню кількість нумізматичних джерел, у даному випадку тевтонських монет, загублених у свій час їхніми власниками. Знахідки монет, за висловом Миколи Котляра, є «реліктами внутрішньої і зовнішньої торгівлі тих часів»[1].

Метою нашої статті є введення до наукового обігу одного з основних нумізматичних джерел – топографії монетних знахідок, які відображають зв'язки українських середньовічних земель з державою Тевтонського ордену в Пруссії. Саме монетні знахідки дозволяють не лише поглибити існуючі на сьогодні уявлення про грошовий обіг і торговельні взаємовідносини, але й часом змінити усталені стереотипи. Монети Тевтонського ордену зустрічаються в Україні як поодинокі знахідки, так і у складі грошових та грошово-речових скарбів. Дана проблема знайшла певне відображення в науковій літературі. Перші відомості про такі знахідки з'являються у другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема в працях К. Страшкевича[2], у матеріалах Археологічних з'їздів[3]. В українській радянській історіографії ігнорувалася участь тевтонських монет в грошовому обігу українських середньовічних земель, а також знахідки цих монет в Україні. В останні десятиліття відбуваються процеси переосмислення історичного минулого. Не стало винятком і вивчення проблем історії держави Тевтонського ордену в Пруссії, в тому числі і взаємин цієї держави хрестоносців з правителями і населенням середньовічної України. У сучасній українській історіографії деякі аспекти проблеми знахідок монет держави Тевтонського ордену в Пруссії на території України відображені в працях Г. Івакіна[4], А. Позіховського та Р. Шуста[5], С. Демидко, О. Погорільця і С. Стопенчука[6], А. Шестопала[7], Р. Саввова[8], В. Орлика[9] та ін. Окрім згаданих праць

[1] Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наук. думка, 1971. – С.65

[2] Страшкевич К. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1818 по 1866 гг. Университетские известия. К., 1866. №10. С. 1–38.

[3] Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии, с картой, 3 таблицами планов городищ, указателем географических имен и предметным указателем. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 году. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля. Т. 1. С. 291.

[4] Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). К., 1996. 272 с.

[5] Позіховський О., Шуст Р. Грошовий обіг на Волині в XIV - XVII століттях (За матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острог Рівненської області) (Додаток. Опис скарбів). Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2005. Вип. 39-40. С. 543.

[6] Демидко С., Погорілець О., Стопенчук С. Дослідження залишків пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт/ Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. Київ-Запоріжжя, 2006. С 8-10.

[7] Шестопал А. В. Скарби Черкащини. Черкаси: Вид. Андрощук П. С., 2007. 120 с.

[8] Саввов Р. Подольский полугрошек и денежное обращение в Подольском княжестве. Банкаўскі веснік, 2016. №3 (632). С. 16.

[9] Орлик В. Знахідки на Волині монет банату Северин із символікою Тевтонського ордену. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доп. ІІІ-ї міжнар. наук.-практ. конф, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 46-47; Его же. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины. Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 39-45; Його ж. Обрізаний шилінг магістра Тевтонського ордену Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга знайдений на Львівщині / Василь Михайлович Орлик. // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV-ї міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. – Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. – С.54-56; Idem. A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. Acta Archaeologica Lodziensia, 62, 2016. S. 93-97; Idem. . False Coins of the Teutonic Order State in

дослідників, відомості про знахідки в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії містяться у різнопланових джерелах: архівних документах, музейних колекціях, свідченнях краєзнавців та матеріалах форумів скарбошукачів[1]. Щодо останніх, то необхідно зазначити, що розвиток в останні десятиліття приладового металопошуку та його застосування так званими «пошуковцями» або «скарбошукачами» при недостатній правовій захищеності археологічних пам'яток призводять до їхньої руйнації та «збільшення кількості археологічного матеріалу на колекційному «чорному» ринку»[2]. Проте учені без спеціальної державної підтримки, самостійно не в змозі вплинути на таке негативне явище, як несанкціоновані аматорські розкопки за допомогою спеціальних приладів металопошуку. Окрім цього, як зазначає сучасний російський учений В. П. Гайдуков охорона археологічних об'єктів не в компетенції нумізматів, а от професійним їхнім обов'язком «є наукова фіксація всього доступного матеріалу»[3]. Тому ми цілком погоджуємося із тезою проф. В. П. Коцура, про те, що сучасні дослідники нумізматики, виходячи з реалій сьогодення, все ж вимушені шукати оптимальні шляхи отримання максимальної користі від матеріалів «чорної» археології для вітчизняної науки[4]. Зупинимося детальніше на усіх відомих нам знахідках на українських землях монет держави Тевтонського ордену в Пруссії, систематизуючи їх відповідно до адміністративно-територіального поділу України.

Вінницька область

У 2013 році в околицях с. Кузьмині Гайсинського району було виявлено монетний комплекс, до складу якого входило 47 монет XIV – початку XV ст., у тому числі й 1 шилінг держави Тевтонського ордену[5]. Скарб описаний і опублікований хмельницьким дослідником Р. Саввовим.

Чотирнадцятого квітня 2012 р. на березі р. Південний Буг, поблизу с. Іванів Калиновського району було знайдено шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489– 1497).*

Аверс: ✠ MAGISTERIONIS

Реверс: ✤MONE<...>NORVM PR.

Монета була продана на аукціоні сайту «Віоліті» 18 квітня 2012 р.

Цей же респондент восени 2012 р., знайшов шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)* на території Літинського району.

Аверс: MAGS | T◦PA | VLVS | PRIM

Реверс: MONE | TADN | ORVM | PRVC.

Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy. Augustow – Warszawa, 2012. S. 112-115; Idem. Rare variety of shilling of the Grand Master of the Teutonic Order Paul von Rusdorf found in volyn region, Forum Numizmatyczne: Peniadz i mennice, #1, Bialystok, 2016, s. 10-14; Idem. Rzadki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu. Biuletyn Numizmatyczny, 4 (388), 2017. S.258-263; Idem. Teutonic Order and the Battle on the Vorksla River in August, 1399 (Numismatic Aspect). Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy, Augustow-Warszawa, 2015. S. 100-104; Idem. Udział wojsk Zakonu Krzyżackiego w bitwie nad rzeką Worsklą w sierpniu 1399 r. w świetle źródeł numizmatycznych / Buletyn Numizmatyczny, Nr 3, 2015, s.175-180.

[1] Орлик В. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців). Архівознавство та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. Матеріали наук. конф. з міжнар. участю 14 березня 2013 р. К., 2013. – С 129-133.

[2] Коцур В.П. Щодо проблеми використання матеріалів «чорної» археології в наукових дослідженнях з нумізматики / В.П. Коцур //Тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції [«Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки»] (22-23 червня 2016 р.). – Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С.11 (11-14)

[3] Гайдуков В.П. 700-летие российского рубля и краткий обзор развития средневековой русской нумизматики. Материалы Международной научной конференции [«Российский рубль. 700 лет истории»]. (25–27 апреля 2016 г., Великий Новгород). – Великий Новгород, 2017. – С.5-15.

[4] Kotsur V. Methodological issues of modern numismatic research: materials of "black" archeology and scientific research / Forum Numizmatyczne: Peniadz i mennice – #1. – Bialystok, 2016. - S. 8. (7-9)

[5] Саввов Р. Подольский полугрошек и денежное обращение в Подольском княжестве. Банкаўскі веснік, 2016. №3 (632). С. 16.

Даний тип монети описаний видатним німецьким нумізматом і сфрагістом XIX ст. Ф.-А. Фоссбергом під № 829[1]. Обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У 2002 р. в Немирівському районі, за свідченням київського колекціонера Вадима Сироти, було знайдено грошовий комплекс, ймовірно, загублений гаманець. До його складу входило 19 монет: 11 монет Золотої Орди, вроцлавський гріш часів Матвія Корвіна (Матяша Гуняді), 6 празьких грошей Вацлава II та шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).* Обставини знахідки та подальша доля монет, які входили до даного грошового комплексу, нам невідомі.

Два пореформені шилінги *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414–1422),* емісії 1416 – 1422 рр., за твердженням їхнього власника, були знайдені у вересні 2011 р. на полі між с. Сорокотяженці та с. Кірово Немирівського району. Одну з монет (m 1,54 г., ∅ 20,05 мм.) опублікував її власник на сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість.

Аверс: **MAGS | TMIG | <...>GL | PRIG∞**

Реверс: **MONG | TA·DN | ORVM | PRVG.**

Дана монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 21.09.2011 р.

Восени 2016 р. на околицях смт. Брацлав Немирівського району був знайдений дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* емісії 1414 – 1416 рр.

Навесні 2012 р. під час проведення робіт по догляду за садом на вулиці Леніна 60 в с. Лука-Барська, Барського району було виявлено грошовий скарб тривалого накопичення, загальна чисельність близько 4 тис. монет XV – початку XVII ст. До складу цього монетного комплексу входило й 16 монет Держави Тевтонського ордену в Пруссії:

- дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* емісії 1414 – 1416 рр.

Аверс: **✶<...>AGST<.>MIG<...>**

Реверс: **✶<.>O<...>DNOR<...>RV**

(m 1,37 г., ∅ 20,06 мм.);

- два шилінги *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470-1477).*

Аверс: **✶MAGST hINRIGVS GVA**

Реверс: **ђMON<…>OMIP RVS**

(m 0,84 г., ∅ 19 мм.);

Аверс: **✶MAGS<……>VA•**

Реверс: **<…>A•DOMI<…>**

(m 0,90 г., ∅ 19 мм.);

- чотири шилінги *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: **✶MAGIST:MAR<…>N P**

Реверс: **MMONG<…>M PR**

(m 0,84 г., ∅ 19 мм.);

Аверс: **✶MAGIST:MARTINV':P**

Реверс: **MMONGTA:DNORM PR•**

(m 1,07 г., ∅ 19 мм.);

Аверс: **✶MAGIST<…>RTINVSP**

Реверс: **✤MONGTA:DNORMV·P**

(m 1,11 г., ∅ 19 мм.);

Аверс: **✶MAG<…>RTINV:P**

[1] Voßberg, Friedrich August, Geschichte der preußischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Berlin, 1843. – S.163.

Реверс: ✤<……>MV:P·
(m 0,64 г., ∅ 19 мм.);
- девять шилінгів *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*
Аверс: ǂ MA‡CIS‡IOh‡ISP
Реверс: ✤MONETA ONORVM P
(m 1,04 г., ∅ 19 мм.);
Аверс: ǂ MA‡CIS‡IO<…….>P
Реверс: ✤MONETA:ONORVM.P
(m 1,20 г., ∅ 20 мм.);
Аверс: ǂ MA‡CIS‡IO<...>ISP
Реверс: ✤MONETA:ON<….>
(m 1,21 г., ∅ 20 мм.);
Аверс: ǂ MA‡CIS‡I<……..>
Реверс: ✤<...>TA:ONOR<...>
(m 0,99 г., ∅ 19 мм.);
Аверс: ǂ <……>IO<……>
Реверс: ✤MO<…>TA:ON<…>M:P
(m 0,87 г., ∅ 20 мм.);
Аверс: ǂ MA‡CIS‡IO<...>P<..>
Реверс: ✤MON<……>
(m 1,17 г., ∅ 19 мм.);
Аверс: ǂ <…>‡CIS‡IOh<……>
Реверс: ✤MO<..>TA:ONOR<...>
(m 0,87 г., ∅ 20 мм.);
Аверс: ǂ <…>‡CIS‡IOh<……>
Реверс: ✤MONA<……>
(m 1,08 г., ∅ 19 мм.);
Аверс: ǂ MA‡CST‡IOh<……>P
Реверс: ✤MONETA:ON<….>
(m 0,98 г., ∅ 17 мм.).

Частина знайдених монет Тевтонського ордену сильно зношені, на деяких легенди практично не залишилося. Саме тому були допущені певні неточності при нашому попередньому частковому описі частини даного монетного комплексу[1]. Після особистого детального ознайомлення із цією частиною скарбу нами були внесені певні корективи до його опису, які публікуються вперше.

У с. Козинці Тростянецького району (раніш Брацлавського повіту Подільської губернії) у 1844 р. був знайдений скарб до складу якого входили 2 монети держави Тевтонського ордену в Пруссії, зокрема шилінг *Генріха Ройсса фон Плауена (адміністратора ордену) (1467 – 1469)* та шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477)*. Скарб описаний завідувачем мюнц-кабінету університету св. Володимира (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка) Кіндратієм Страшкевичем, де ці монети зберігалися[2].

У травні 2015 р. на межі Погребищенського та Козятинського районів Вінницької області, за повідомленням місцевого любителя приладового металопошуку, було знайдено шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: MAGS|T◦PA|VLVS|PRIM
Реверс: MONA|TADN|ORVM|PRVA.

[1] Орлик В. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии... – С.41.
[2] Страшкевич К. Указ. соч. – С. 16.

Обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У межах Тульчинського району був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MAGS|T•PA|VLVS|PRIM**

Реверс: **MOIG|TADN|ORVM|PRVC.**

Ця монета відповідає типу монет Держави Тевтонського ордену в Пруссії описаним Ф.-А. Фоссбергом під № 821[1]. Час та обставини знахідки нам невідомі. Монета була продана на аукціоні сайту «Віоліті» 07.03.2016 р. за 400 грн.

У 2013 р. поблизу с. Уланів Хмільницького району був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MAGS|T'•PA|VLVS|PRIM**

Реверс: **MONG|TADN|ORVM|PRVC**

(m 1,20 г.).

Даний шилінг відповідає типу монет держави Тевтонського ордену в Пруссії, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 850[2].

Обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У вересні 2015 р. поблизу м. Хмільник був знайдений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: **✶<.>A<….>MARTIN<..>**

Реверс: <..>**ONGTA DNOR**<….>.

Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

Також на теренах сучасної Вінниччини в різні часи були знайдені й інші монети Тевтонського ордену. Зокрема, дореформений шилінг (m 1,17 г., ∅ 20 мм.) *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*. емісії 1414 – 1416 рр.

Аверс: **✶MAGI<...>CHAGL<...>**

Реверс: **✶MONGTA<...>NO<...>✶PRV.**

Час, район та обставини знахідки нам невідомі. Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 27.12.2010 р. за 110 грн.

Шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **✠ <..>✠GIS✠IOH✠ISP**

Реверс: **✤<..>A DNORVM·P**.

Час та обставини знахідки нам невідомі. Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 16.02.2011 р.

У червні 2015 р. на Інтернет-аукціоні «Віоліті» був проданий шилінг магістра *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: **✶MAGISTGR:HMRIGV.**

Реверс: **N·MONGT<….>DOMI·P.·**

Даний шилінг відповідає типу монет, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 947[3]. Монета знайдена у Вінницькій області. Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У червні 2015 р. на Інтернет-аукціоні «Віоліті» був проданий шилінг магістра *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).* За відомостями, наданими нам власником монети, вона була знайдена ним у червні 2015 р. за 20 км на південь від м. Вінниця.

Аверс: **✠ MA✠GIS✠IOH✠ISN**

Реверс: **✤MOGTA·DNORVM·P:**

Ця монета відповідає типу монет, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 1087[4].

Час, обставини знахідки та її подальша доля нам не відомі.

[1] Voßberg F. A. Op. cit.– S.183.
[2] Ibid.– S.164.
[3] Ibid.– S.181.
[4] Ibid. – S.189.

У травні 2015 р. на території Вінницької області був знайдений сильно затертий шилінг магістра *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).* Час і обставини знахідки та подальша доля монети нам невідомі.

У березні 2016 р. був знайдений пореформений шилінг часів великого магістра *Людвіга фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1450 – 1467).*

Аверс: ✶MAGST·LVDWIGVS·PRI

Реверс: ✶MONETA·DNORVM·PRV.

Монета відповідає типу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 893[1]. Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість[2]. Нам невідомі час, обставини та місце її знахідки, власник монети лише вказав, що вона були знайдена поблизу с. Лисогірка, які у Вінницькій області є в Жмеринському, Літинському та Хмільницькому районах. Даний шилінг був проданий на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті» 14.05.2016 р.

Волинська область

Весною 2009 р. в урочищі Старе Село понад р. Лугою, поблизу с. Житані Володимир-Волинського району, було знайдено частину монети Держави Тевтонського ордену в Пруссії. На аверсі даного фрагменту монети збереглася верхня частина гербового щита великого магістра, зокрема геральдичний щит із орлом та частина кругової легенди. На реверсі – гербовий щит Ордену з хрестом, та частина кругової легенди.

Аверс: MAGS | T<……> S | PRIM

Реверс: <……> | ORVM | PRVS.

Весною 2010 р. поблизу м. Володимира-Волинського було знайдено шилінг *Генріха Ройсса фон Плауена* як *адміністратора* Держави Тевтонського ордену в Пруссії (1467 – 1469).

Аверс: ✶HINRICVS◦LOG<…>

Реверс: ⛨MON<…>ORVM◦PRV.

Монета знаходиться в приватній колекції.

У листопаді 2010 р. поблизу м. Володимира-Волинського було знайдено шилінг *Конрада фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1441 – 1449).*

Аверс: <...> | T<.> GO<.> | ADVS | GVM

Реверс: MONG | TA*DN | ORVM | PR<.>.

Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 06.12.2010 р.

Того ж року за 3 км. від м. Володимира-Волинського було знайдено шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: ✶MAGIST:MARTIN VP

Реверс: MMONETA ONORVM:P.·

Монета знаходиться в приватній колекції.

У жовтні 2011 р. в околицях м. Володимира-Волинського був знайдений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: ✶MAGIST:MARTIN V:P

Реверс: ✤MONETA:DN<…...>R.

Монета опублікована власником під час спроби її продажу на аукціоні сайту «Віоліті» 09.03.2012 р. разом із шелягом, карбованим у м. Гданську від імені Казимира Ягеллона.

У грудні 2011 р. поблизу м. Володимир-Волинський (місцеве населення цей район називає «Глибока балка») був знайдений дореформений шилінг (m 1,37 г.,

[1] Ibid. – S.173.

[2] Violity. – Монета на определение (Польша или Литва) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1513819&highlight/. – Назва з екрана. (28.09.2016)

∅ 20,06 мм.) *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414-1422)* емісії 1414 – 1416 рр. На монеті є чіткий слід від перегинання. Власником нам була надана фотографія аверсу цього шилінга та його метрологічні характеристики.

Аверс: ✶MATGS<.>MIA<...>L PRI

(m 1,07 г., ∅ 22 мм.).

Власник монети зазначив, що на місці її знахідки зустрічаються й інші середньовічні монети та середньовічна кераміка.

На околиці с. Черничі Володимир-Волинського району, біля р. Луга, був знайдений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: ✶<…>ST:MARTI<…>

Реверс: ✤MONET<…>ORVM P.

Час знахідки та подальша доля монети автору невідомі.

У цьому ж селі було знайдено фальсифікат гроша *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: MAGS | T·IO <…> | IFAN

Реверс: HON<……> RVS

(m 2,03 г., ∅ 18,5 мм.).

Монета знаходиться у приватній колекції. Монета опублікована нами у статті, присвяченій проблемам фальшивомонетництва в державі Тевтонського ордену в Пруссії[1].

У травні 2011 р. на території Володимир-Волинського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MATǂGISǂIOHǂIS<..>

Реверс: ✤MONETA DNORVM P

Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 20.05.2011 р.

Біля с. Хотячів Володимир-Волинського району, у 2011 р. був знайдений гріш (m 1,34 г., ∅ 19 мм.) *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: MAGS | T·IOH | S·Đ<…> | IFAN

Реверс: HONA | TA<…> | ORVH | PNVS.

Монета знаходиться в приватній колекції.

Восени 2011 р. поблизу с. Красностав Володимир-Волинського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MATǂGISTǂIOHǂIS:P

Реверс: ✤MONETA ƉNOR<…> PR.

Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 11.02.2012 р.

У жовтні 2011 р. на відстані близько 10 км. від. м. Володимира-Волинського було знайдено односторонню срібну монету (брактеат) типу «Хрест грецький III» (Рис.2) емісії 1416 – 1460 рр.[2] Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 09.11.2012 р.

Десятого вересня 2012 р. в с. Заріччя Володимир-Волинського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MATǂGISTǂIOHǂISP

Реверс: ✤MONETA·ƉNORVM<…>

(∅ 20,0 мм.).

Монета опублікована для ідентифікації її власником на форумі сайту «Віоліті». Подальша доля монети нам невідома.

У межах м. Володимир-Волинський був знайдений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489)*.

[1] Orlyk V. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia... – S.112-115

[2] Paszkiewicz B. Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus. - Wroclaw, 2009. – Tab.X.

Аверс: ✶MAGIT'·MARTIN<…>

Реверс: ✤MONET<…>VMP.

Час і обставини знахідки нам не відомі.

Поблизу с. Ізов Володимир-Волинського району був знайдений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: ✶<…>MARTINV<…>

Реверс: ✤MONETADNO<…...>

Час і обставини знахідки нам невідомі. Монета опублікована власником під час її продажу на аукціоні сайту «Віоліті».

У липні 2016 р. на полі, розташованому на березі річки Липа в Горохівському районі, за 10 км. від м. Берестечко, був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441).*

Аверс: HAGS | T'·PA | VLVS | PRIM

Реверс: HONE | TADN | ORVM | PRVC

(m 1,46 г., ∅ 21 мм.).

Обставини знахідки нам невідомі. Монета відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №837[1]. Монета опублікована нами[2].

У листопаді 2010 р. в районі с. Заставне Іваничівського району було знайдено «гаманець» із 4 монет Держави Тевтонського ордену в Пруссії. Зокрема, шилінги *Генріха Ройсса фон Плауена* як *адміністратора* (1467 – 1469).

Аверс: ✶HIM<…>VTENES M

Реверс: ⛨<…>NETA·DNORVM·PRV

та *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MAǂGISǂIONǂ<…>

Реверс: ✤<…>COR PRV.

Ці дві *м*онети були продані на аукціоні сайту «Віоліті», перша – 26.03.2011 р., а друга – 14.10.2010 р. Окрім указаних шилінгів, в даному *монетному комплексі* були ще дві неідентифіковані монети Держави Тевтонського ордену в Пруссії.

У березні 2011 р. в с. Жашковичі Іваничівського району був випадково знайдений гріш-кліппа останнього правителя Держави Тевтонського ордену в Пруссії *Альбрехта фон Бранденбург-Ансбах (1510 – 1325)*, обрізаний під круглу монету (m 0,4 г., ∅ 13,5 мм). Подальша доля монети невідома.

Влітку 2011 р. поблизу с. Самоволя Іваничівського району був знайдений шилінг Тевтонського ордену. Магістр, монетний двір та подальша доля монети нам невідомі.

У жовтні 2011 р. поблизу с. Литовеж Іваничівського району був знайдений сильно затертий шилінг. Аналіз іконографії та залишків легенди на монеті дозволяють віднести її емісії великого магістра *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: ✶MAGR<……>VSP

Реверс: <…>MONETAD<……>R<.>.

Цей шилінг доданий у якості бонуса під час продажу 12.02.2012 р. на аукціоні сайту «Віоліті» полугроша Сигизмунда Старого, м.д. Краків.

У червні 2012 р. на форумі сайту «Віоліті» було виставлено 5 монет з проханням визначити їхніх емітенів та оцінити їхню вартість. Серед виставлених монет був шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MAǂGISǂI<..>ǂ<…>

Реверс: ✤ONETA:DNORVM·P<.>.

[1] Voßberg F. A. Op. cit. – S.163.

[2] Orlyk V. Rare variety of shilling… – S.10-14.

За словами власника монети, вона була знайдена ним у травні 2012 р. поблизу с. Литовеж Іваничівського району. Подальша доля монети невідома.

Весною 2013 р. за 5 км. від смт. Іваничі поблизу р. Луга був знайдений гріш *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **MTOS | T·IOHN | S·DG·T | IFGNI**

Реверс: **MONG | TT·DN | ORVM | PRVS**.

Монета була опублікована її власником на сайті «Віоліті» 05.08.2013 р. з проханням визначити магістра Ордену та оцінити її вартість. Подальша доля монети нам невідома.

У листопаді 2015 р. в межах с. Колона Іваничівського району був знайдений пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* емісії 1416 – 1422 рр.

Аверс: **MTOS | T•MIG | hTGL | PRIM**

Реверс: **MONG | TT•DN | ORVM | PRVM.**

Даний тип монет описаний сучасними польськими дослідникам Ярославом Дутковські та Адамом Сушанеком під №775-776[1]. Зображення монети було опубліковано її власником на аукціоні «Віоліті» під час спроби її продажу у грудні 2015 р. Обставини знахідки та подальша доля монети нам невідомі.

У січні 2015 р. неподалік від м. Ковель був знайдений дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* емісії 1414 – 1416 рр.

У вересні 2009 р. поблизу смт. Локачі, Локачинського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **✠ MTOIS<..>✠<…>**

Реверс: **✤MON<…>DNORVM PRV.**

У серпні 2010 р. в межах с. Хорів Локачинського району був знайдений надламаний шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **✠ MTOIS✠<…>✠<…>**

Реверс: **✤<…>TT DNO<…>**

(m 0,72 г., ∅ 19 мм.).

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість. Монета знаходиться в приватній колекції.

На околицях смт. Локачі Локачинського району в 2016 р. був знайдений грош *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).* Монета була зігнута навпіл.

Аверс: **MTOS | T·IOHN | S·DG.T | IFGNI**

Реверс: **MONG | TT·DN| ORVM | PRVS:**

(m 1,12 г., ∅ 21 мм.).

Час та обставини знахідки нам не відомі. Монета була продана на аукціоні Інтернет-ресурсу «Віоліті» 2 жовтня 2016 р.

Восени 2011 р. за 5 км. по течії р. Стир від с. Маяки Луцького району було знайдено затертий продірявлений шилінг Тевтонського ордену. Іконографія та залишки легенди на монеті дають підстави віднести його до емісії великого магістра *Людвіга фон Ерліхсхаузен (Елльріхсхаузена) (1450–1467)*, м.д. м. Кенігсберг.

Аверс: **<…>TOST<…>W<…>GVS P<…>**

Реверс: **<…>ON<……>RVM<…>.**

Монета опублікована 26.05.2012 р. її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість. Подальша доля монети невідома.

[1] Dutkowski Jaroslaw, Suchanek Adam. Corpvs Nvmmorvm Civitatis Thorunensis. – Gdansk: Drukarnia PROMA, 2010. – S.79. – # 775-776

У жовтні 2011 р. поблизу м. Луцька, на місці літньої резиденції єпископа, був знайдений пені (pfennings) Лівонського ордену м.д. м. Ревель. За класифікацією сучасного естонського дослідника Г. Хальяка монета подібна до типу Т-2 №45[1], емісії 1398 – 1403 рр. і має ступінь рідкості R.

Аверс: RЄVALIЄ

Реверс: RЄVALIЄ

(m 0,29 г., ∅ 12,5 мм.).

Монета була опублікована луцьким любителем приладового металопошуку 02.11.2011 р. на сайті «Віоліті» для її ідентифікації, а 21.01.2012 р. продана луцькому колекціонеру на аукціоні «Віоліті».

У травні 2002 р., в м. Луцьк, за свідченням київського історика Вадима Сироти, було знайдено шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У грудні 2011 р. на околиці м. Луцька був знайдений фальсифікат шилінга *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: MAGS | T:PA |<…> S

Реверс: <…>Є | TADN | ORVM | PRVS

(m 1,01 г., ∅ 21 мм.).

Монета знаходиться в приватній колекції, її опис та зображення опубліковані нами[2].

У 2016 р. на околицях м. Луцька був знайдений сильно затертий шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: *MAG<…>RIVS<…>A

Реверс: H<…>NЄTA<…>RV<…>.

Час та обставини знахідки нам невідомі. Монета була продана на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті» 3 жовтня 2016 р.

У басейні р. Стир поблизу с. Маяки Луцького району наприкінці квітня 2012 р. був знайдений фальшак гроша *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: MAGS |TIOHN |SDЄT|IFЄNI

Реверс: MONЄ|TADN|ORVM|PRVS

(m 1,28 г., ∅ 20 мм.).

Монета знаходиться в приватній колекції, її опис та зображення опубліковані нами[3].

Весною 2013 р. поблизу с. Крупа Луцького району був знайдений обломок шилінга *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. На уцілілому фрагменті монети є залишки легенди, які дозволили нам її ідентифікувати.

Аверс: <….>| <….>| <.>LV<.> | <…>IM

Реверс: M<…>| TA<…> | <…> | PRVЄ.

Даний фрагмент шилінга був проданий на аукціоні «Віоліті» в лоті поламаних срібних монет загальною масою на 45 грн.

У вересні 2016 р. на полі поблизу смт. Рокині Луцького району був знайдений затертий пенні початку XV ст. м.д. Тарту (Дерпт). Монета належить до єпископських емісій Лівонії. Як відомо, у підпорядкуванні Дерптського єпископства перебувала й частина земель Лівонського ордену. На обох боках монети у внутрішньому колі – герб капітулу Дерптського єпископства – схрещені ключ і меч, які були атрибутами апостолів Павла й Петра, котрі вважалися патронами Дерптського єпископства[4]. У зовнішньому колі монет містяться залишки легенди.

[1] Haljak G. Livonian Coins XIII-XVIII Century. Part I: Feudal States. Livonian Coins From XIII-XVI Century. – Tallinn, 2010. – P.83.

[2] Orlyk V. False Coins... – S.112-115.

[3] Ibid. – S.112-115.

[4] Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет. – Таллин, 1966. – С.22.

Аверс: <..>DⱭRPⱭT·Ɵ<..>

Реверс: ✠<..>Ⱥ<..>ƠNƟ<..>D

(m 0,4 г., ∅ 15 мм.).

Даної монети немає ні в каталозі Д. Федорова[1], ні в каталогах Г. Хальяка[2], на ній відсутній родинний знак єпископа. Враховуючи іконографію монети, можна припустити, що це емісія першої чверті XV ст. Подібні монети класифікуються Г. Хальяком як типи T-2, T-4, T-5 і можуть належати до випусків монет часів єпископів Генріха III Врангеля (Heinrich III Wrangel) 1400-1410 рр., Бернхарда III Бюлова (Bernhard III Bülow) 1410 – 1413 рр. або емісії Дітриха IV Реслера (Dietrich IV Resler) 1413 – 1441 рр. до грошової реформи 1422 – 1424 рр. Монета була продана на аукціоні Інтернет-ресурсу «Віоліті» 19 вересня 2016 р.

На початку літа 2009 р. в Любомльському районі, поблизу с. Римачі за 2 км. від р. Західний Буг, було знайдено пореформений шилінг *Людвіга фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1450 – 1467)*, м.д. м. Кенігсберг.

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість.

Аверс: ✶MⱭƠST·LVDWIƓVS·PRI

Реверс: ✶MONƝ<….>DNƠRVM·PRV.

Подальша доля монети нам невідома.

Весною 2008 р. в Рожищенському районі був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: <..>ƠS | T◦PⱭ | VLVS | PRI<.>

Реверс: MONƓ | TⱭDN | <…> | PRVƓ

Монета зберігається в приватній колекції.

Влітку 2011 р. в озері Домашнє, с. Кримне Старовижівського району був знайдений грош *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: <…>S | T·IOHN | S·Ð<…> | IFƓN

Реверс: MONƓ | TⱭ<…> | ORVH | PNVS.

Подальша доля монети невідома.

У червні 2012 р. поблизу с. Буцин Старовижівського району був знайдений шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: ✶MⱭƠR<….>NRIƓV<….>

Реверс: <…>ⱭDO<….>PRV<.>.

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити її тип. Подальша її доля нам невідома.

У 1991 р. в смт. Турійськ було знайдено монетний скарб, до складу якого, за свідченнями очевидців, входило більше 1000 монет. Київському історику й колекціонеру Вадиму Сироті вдалося ознайомитися лише із 176 монетами з даного комплексу. Самою молодою монетою серед цих монет був коронний гріш польського короля Сигізмунда III 1629 р. Серед досліджених ним 176 монет було й 2 монети держави Тевтонського ордену в Пруссії, зокрема шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)* та гріш *Фрідріха фон Заксена (1498 – 1510).*

У листопаді 2010 р. в Турійському районі, поблизу річки Турія, місцевим любителем приладового металопошуку було виявлено пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*.

Аверс: MⱭƠS | TMIƓ | ĦⱭ<..> | PRIM

Реверс: MONƓ | <….> | <..>VM | PRVƓ.

Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 29.11.2010 р.

[1] Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет. – Таллин, 1966. – 423 с.

[2] Haljak G. Liivimaa seestlingud, lübisched ja pennid XIII-XVI sajand. – Tallinn, 2007. – 108 s.; Idem. Livonian Coins XIII-XVIII Century. Part I: Feudal States. Livonian Coins From XIII-XVI Century. – Tallinn, 2010. – 399 p.

У 2016 р. на території Шацького району був знайдений пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*.

Аверс: MAGS|T•MIC|hTCL|PR<..>

Реверс: MONE|TA•DN|ORVM| PRVC.

Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 19.06.2016 р. за 200 грн. Даний тип монети описаний Ф.-А. Фоссбергом під № 811[1].

Наприкінці 80-х років XX ст. на території Волинської області був знайдений скарб, який містив більше 5000 монет дрібних номіналів, у тому числі й близько 30 сильно затертих шилінгів великих магістрів держави Тевтонського ордену в Пруссії *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489)* та *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*. Враховуючи час знахідки, його новий господар склав монети до скрині і не афішував його. Лише після смерті господаря онуки розпродали даний скарб. З частиною скарбу мав змогу ознайомитися львівський нумізмат Сергій Білопольський.

За свідченням одного із волинським любителів приладового металопошуку, у жовтні 2011 р. біля одного з городищ Волинської області ним було знайдено пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422),* монетний двір м. Торунь, емісія 1416 – 1422 рр.

Аверс: MAGS | T•MIC | hTCL | PRIM

Реверс: MONE | TA•DN | ORVM | PRIM.

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість. Обставини знахідки та подальша її доля нам невідомі.

У межах Волинської області знайдено шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберг (1470 – 1477)*.

Аверс: *MAGISTːhINRICVSˑQ

Реверс: NˑMONEˑNOMI<....>RVˑ

(m 0,74 г., ∅ 20 мм.).

Монета знаходиться в приватній колекції.

У межах Волинської області знайдено шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).* Час, місце, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

На території Волинської області було знайдено середньовічну підробку дореформеного шилінга *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).*

Аверс: *MAGISTMIChTCL:PRI:

Реверс: *MONETA·DNORVM<....>.

Час, місце та обставини знахідки нам невідомі. Монета зберігається у приватній колекції.

На теренах Волинської області, в басейні р. Луга в березні 2014 р. було знайдено пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*, емісія 1416 – 1422 рр.

Аверс: MAGS | T•MIC | hTCL | PRIM

Реверс: MONE | TA•DN | ORVM | PRVC.

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» для її атрибуції. Час, місце, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У травні 2015 року на українському Інтернет-форумі «Віоліті» було виставлено на визначення дві білонові монети, на одному боці яких містилась символіка Тевтонського ордену, зокрема орденський хрест на щиті. Дані знахідки опубліковані нами й ідентифіковані як монети прикордонних територій Угорського королівства – банату Северин часів управління цим регіоном представниками

[1] Voßberg F. A. Op. cit. – S.160.

держави Тевтонського ордену на чолі з Ніколау фон Редвітцом[1]. За свідченням власника, ці монети та дві монети емісій молдавського господаря Олександра Доброго (1400 – 1432 рр.) були випадково знайдені у Волинській області поблизу річки Луга.

Житомирська область

Восени 2005 р., за свідченням київського історика Вадима Сироти, на території Коростишівського району було знайдено шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Монета має отвір. Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У 2017 р. в Коростенському районі був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Час та обставини знахідки невідомі. Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 16.12.2017 р.

Влітку 2012 р., за інформацією одного з Житомирських краєзнавців, в Любарському районі, поблизу с. Іванківці, в напрямку с. Демківці був знайдений шилінг *Конрада фон Ерліхсхаузена (Елльріхсхаузена) (1441 – 1449).*

Аверс: **MTϴS\|T⁘ϴOR\|TPVS\|QVM**

Реверс: **MOMϴ\|TT⁘DM\|ORVM\|PRVS**

(m 1,48 г., ∅ 21 мм.).

Даний тип монети описаний Ф.-А. Фоссбергом під № 858[2]. Монета знаходиться в приватній колекції.

У 2016 р. на теренах Любарського району було знайдено пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414-1422)*. Монета має сліди подвійного удару штемпелем аверсу монети, а також недокарбування легенд аверсу і реверсу, що скоріш за все обумовлено дефектом монетної заготовки.

Аверс: **<...>\|T·MIϴ\|hTϴLL\|PRIM**

Реверс: **MO<.....>N\|ORVM\| P<...>**

(m 1,30 г., ∅ 21 мм.).

Монета опублікована її власником на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті», під час її продажу у квітні 2016 р. Даний тип монетної легенди реверсу, зокрема наявність прописної літери «M», не описаний Ф.-А. Фоссбергом.

У квітні 2007 р. в Малинському районі, за свідченням Вадима Сироти, було знайдено грошовий скарб, до складу якого входило 433 монети кінця XV ст. – першої половини XVI ст., переважно напівгроші Яна Ольбрахта, Олександра Ягелончика, Сигізмунда I Старого та Сигізмунда II Августа. Самою молодою монетою в даному комплексі був напівгріш 1557 р. Серед монет скарбу була й 1 монета держави Тевтонського ордену в Пруссії – гріш 1521 р. великого магістра *Альбрехта фон Бранденбург-Ансбаха (1510 – 1325)*. Обставини знахідки та подальша доля монет, які входили до скарбу нам невідомі.

У 1988 р. в Овруцькому районі, за інформацією Вадима Сироти, був випадково знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Інформація про обставини знахідки та її подальшу долю нам невідома.

У вересні 2011 р. в Ружинськму районі (за твердженням власника) був знайдений затертий дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*. На полі монети збереглися лише залишки гербового щита великого магістра, у тому числі й затертий геральдичний щит із орлом, легенда аверсу практично повністю втрачена.

Аверс: <….>T<……..>ϴLL˟PR<….>

[1] Орлик В. Знахідки на Волині... – С.46-47.

[2] Voßberg F. A. Op. cit. – S.168.

Реверс: **<….> ТА<….>ORVM ˣPR<….>.**

Даний шилінг опублікований власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити та оцінити монету. Подальша доля цієї монети нам невідома.

Шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*, за свідченням його власника був знайдений у першій половині 2012 р. на теренах Андрушівського району.

Аверс: **ǂ MAǂGISǂ <..>hǂISN**

Реверс: **✤<.>ONOTADNORVM <...>**.

Обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У 2009 р. в смт. Миропіль Романівського району, за свідченням київського колекціонера Вадима Сироти, було знайдено шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).* Монета знаходиться в приватній колекції.

На теренах Житомирської області було знайдено пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422),* монетний двір м. Торунь, емісія 1416 – 1422 рр.

Аверс: **M<...>T°MI<...>AGL | PRIM**

Реверс: **<...> | TA°<...>| ORVM | PRVG.**

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» 16 червня 2012 р. з проханням визначити час карбування та оцінити її вартість. Обставини знахідки та подальша її доля нам невідомі.

На теренах Житомирської області в 1998 р., за інформацією Вадима Сироти, був випадково знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Обставини знахідки та подальша її доля нам невідомі.

На теренах Житомирської області в 2017 р. знайдено шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489)*.

Івано-Франківська область

Наприкінці 2011 р. в Коломийському районі було знайдено грош *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **MAGS | T·IOHN | S·ÐGT | IFGNI**

Реверс: **MONG | TA·ÐN | ORVM | PNVS**

(m 1,11 г., ∅ 20 мм.).

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість.

Місто Київ

Весною 1994 р. під час ґрунтових робіт у районі подільського пивзаводу, екскаваторником, за свідченням київського історика й колекціонера Вадима Сироти, був виявлений скарб, який зберігався у невеликому горщику. Наймолодшими монетами в даному комплексі були левендальдер (leeuvendaalder) провінції Кампеш (Нідерланди) та драйпелькер м.д. м. Рига 1649 року. Серед монет, які входили до цього скарбу, було дві монети великих магістрів держави Тевтонського ордену в Пруссії, зокрема шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* та гріш 1525 р. останнього правителя цієї держави *Альбрехта фон Бранденбург-Ансбах (1510 – 1325).* Подальша доля монет із даного скарбу нам невідома. Інформація про скарб опублікована нами[1].

У монографії відомого українського археолога, члена-кореспондента НАН України Г. Ю. Івакіна, присвяченій історичному розвитку м. Києва згадується про знахідку шилінгів великих магістрів *Людвіга фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена)*

[1] Орлик В. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии... – С.39-45.

(1450 – 1467) та *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 –1489)* на Подолі, на місці Успенської церкви[1].

На початку 2014 р. в м. Києві, в районі урочища Гончарі-Кожум'яки, була знайдена гріш-кліпа (рис.8) останнього Великого магістра держави Тевтонського ордену в Пруссії *Альбрехт фон Бранденбург-Ансбах (1510 – 1325).* Даний тип монети відповідає монеті із зібрання Державного музею у Варшаві, опублікованій Д. Міллє[2].

Київська область

Весною 2012 р. поблизу р. Кам'янки Білоцерківського району, за свідченням власника, було знайдено шилінг *Конрада фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1441 – 1449).*

Аверс: **MTOS | T:AOR | TÐVS | AVMT**

Реверс: **MONA | T<.>ÐN | ORVM | PRVSI.**

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» 3 червня 2012 р. з проханням визначити емітента та оцінити її вартість. А також під час спроби її продажу на аукціоні сайту «Віоліті» 11.06.2012 р. Подальша доля цієї монети нам невідома.

У липні 2014 р. в Білоцерківському районі був знайдений шилінг емісії часів великого магістра *Конрада фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1441–1449)*.

Аверс: **MTOS | T:AOR | TÐVS | AVMT**

Реверс: **MONA | TTÐN | ORVM | PRVSI.**

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» 16 березня 2015 р. з проханням визначити емітента та оцінити її вартість.

Подальша доля цієї монети нам невідома.

У 2011 р. в районі впадіння р. Жереви в р. Тетерев, біля с. Тетерівське Іванківського району під час лісогосподарських робіт був знайдений монетний комплекс, до складу якого входила 51 монета другої половини XV – початку XVII, у тому числі й гріш *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **MTOS | T·IOHN | S·ÐAT | IFAN**

Реверс: **MONA | TT·ÐN | ORVM | PRVS:**

Даний скарб описаний і опублікований В. Безпальком та О. Лукашовим[3].

У 2009 р. у с. Мотижин Макарівського району, за свідченням Вадима Сироти, був випадково знайдений шилінг *Генріха Ройсса фон Плауена (адміністратора) (1467 – 1469).* Подальша доля цієї монети нам невідома.

В Обухівському районі було знайдено шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MTOS | T:PT |VL<……>**

Реверс: **HO<……..>|ORVM|PRVA.**

Час та обставини знахідки невідомі. Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 22.02.2012 р.

У грудні 2012 р. в с. Сирники Рожищенського району, за повідомленням київського нумізмата Владислава Безпалька, був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MTOS | T•PT | VLVS | P<…>**

Реверс: **<.>ONA | TTDN | <…> | PRVS.**

Подальша доля монети нам невідома.

---

[1] Івакін Г. Ю. Вказ. праця. – К., 1996. – С.142.

[2] Miehle Danuta, Monety Zakonu Krzyzackiego/ Katalog monet ziem historycznie z Polska zwiazanych. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie. –Warszawa, 1998. – S.192. – #780.

[3] Безпалько В., Лукашов Д. Вказ. праця.

У жовтні 2009 року на пагорбі на високому березі затоки в Рокитнянському районі любителями приладового металопошуку було виявлено більше двох десятків монет XV – XVI ст. (Свідниця, Литва, Польща, герцогство Прусське), серед яких, за твердженням власника, і шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MATOS | T◦PA | VLVS | PRIM**

Реверс: **MONA | TADN | ORVM | PRVA.**

Монета продана на аукціоні сайту «Віоліті» 04.04.2010 р.

В с. Триліси Фастівського району був знайдений шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477)*.

Аверс: **⋆MATOSTAR◦ħM<…>**

Реверс: **ħ<…>A◦DOMI·PRVS:**

Подальша доля монети нам невідома.

Львівська область

У 2003 р., у Львівському районі, за свідченням київського історика Вадима Сироти, було знайдено шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У листопаді 2015 р. поблизу села Блищиводи Жовківського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **ǂ <..>ǂOISǂIOħǂISP**

Реверс: **✤MONTA:DNOR<...>PR**.

Ця монета відповідає типу монет Держави Тевтонського ордену в Пруссії, описаним Ф.-А. Фоссбергом під № 1106[1].

За свідченням власника цієї монети Максима Олійника, окрім даного шилінга, на тій місцевості в радіусі 100 м. ним було знайдено більше 130 польських денаріїв другої половини XIV – першої половини XV ст., 30 пулів львівського монетного двору (емісій Казимира III, Людовіка Угорського, Владислава Опольського) та фрагмент шилінга. Детальне ознайомлення з обрізком дозволило нам визначити його метрологічні характеристики та зробити певні висновки і припущення[2].

Основою для обрізку був дореформений шилінг Великого магістра Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга (1414 – 1422 рр.), карбований на монетному дворі в Торуні емісії 1414 – 1416 рр.з.

Аверс: **<...>hAbL<...>**

Реверс: **¨<...>PRô**

(m 0,27 г., ∅ 9,5×11 мм.).

Монета знаходиться у приватній колекції.

Другого лютого 2016 р. в лісових околицях м. Судова Вишня Мостиського району, за повідомленням місцевого любителя приладового металопошуку, було знайдено шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: **⋆MATOIST<……..>IMV:P**

Реверс: **<..>ONETA.ÐNORVM<..>.**

Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

За 9 км. від м. Червоноград у південно-західному напрямку було знайдено шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **ǂ MAǂOISǂI<..>ǂISN**

Реверс: **✤<….>DNORVM <...>**

(m 1,0 г., ∅ 19 мм.).

Час знахідки та подальша доля монети нам невідома.

[1] Voßberg F. A. Op. cit. – S.189.

[2] Орлик В. Обрізаний шилінг... – С.54-56.

[3] Dutkowski J. Corpus Nummorum Civitatis Thorunensis / Jarosław Dutkowski, Adam Suchanek. – Gdańsk, 2010. – S.67-75.

У вересні 2012 р. на межі між Сокальським районом Львівської області та Горохівським районом Волинської області був знайдений артіг (artig) Лівонського ордену. За класифікацією Г. Хальяка монета (рис.1) подібна до типу Т-1 №22[1], емісії 1375 – 1385 рр.

Аверс: ✠M<...>STRI⁘LIVONIC

Реверс: ✠MONETA⁘RCVALIC.

Отвір на монеті вказує, що вона використовувалася у якості прикраси. За свідченням власника артіга, котрий займається приладовим металопошуком, така знахідка є нетиповою для цієї місцевості, адже за його словами, там зустрічаються монети не старше емісій Сигізмунда III Вази. Монета була опублікована власником знахідки на сайті «Віоліті» для її ідентифікації.

У 2014 р. в Сокальському районі була знайдена середньовічна підробка шилінгу держави Тевтонського ордену в Пруссії із «фантазійною» легендою.

Аверс: <.>AOS | T<.>A<.> | <.>A<.>T | <...>

Реверс: <...> | <...>| OIVM | <...>

(m 0,86 г., ∅ 20,5 мм.).

Монета знаходиться у приватній колекції.

Восени 2015 р. в Сокальському районі був знайдений затертий і перегнутий шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: <…>OIST MA<……...…..>

Реверс: <…>GTA•DNORVM<…>

Час та обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

В околицях м. Сокаль був знайдений перегнутий шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).* Монета має значні механічні пошкодження зображення та легенди, особливо реверсу, а також тріщину на лінії перегину.

Аверс: ǂ MA<…>IOhǂISP

Реверс: <…>GTADNORVM<…>.

Час та обставини знахідки нам невідомі. Дана монета була продана на аукціоні «Віоліті.

У листопаді 2016 р. у Прикарпатській частині Львівщини, зокрема в межах с. Великі Дідушичі Стрийського району, був знайдений скарб монет XV – XVI ст. Основну масу складають польські монети, у тому числі й монети Орденських міст, які перейшли під владу Польщі внаслідок Тринадцятирічної війни, 1 монета держави Тевтонського ордену в Пруссії, а також 7 монет герцогства Пруссії.

Щодо монети Тевтонського ордену, то це шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MAǂOISTǂIOhǂIS:PR

Реверс: ✤MONETA:DNORVM PR.

Дана монета була продана 16 грудня 2015 р. на аукціоні «Віоліті». Монета відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №1100[2].

Одеська область

У травні 2013 р. поблизу с. Старокозаче Білгород-Дністровського району було знайдено продірявлений шилінг великого магістра *Генріх Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: ✶MA <...>RIGVSO.

За свідченням власника монети, на місці, де вона була знайдена, йому траплялися монети Речі Посполитої та Османської імперії також з отворами. Це

[1] Haljak G. Livonian Coins. – P.78.

[2] Voßberg F. A. Op. cit. – S.189.

свідчить, що монета держави Тевтонського ордену в Пруссії, ймовірно, використовувалася у якості частини прикраси.

У 2012 р. у Саратському районі було знайдено обламаний і теж з отвором дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*.

Аверс: ✶<...>ϬST·MIϬ<...>

Реверс: ✶M<…….>

(m 0,94 г., ∅ 19 мм.).

Характер отвору на монеті свідчить, що вона використовувалася у якості прикраси.

Полтавська область

У 2012 р. 24 квітня під час господарських робіт у лісі, за декілька кілометрів від с.м.т. Диканька, Диканьківського району був знайдений півскоєць (halbschoter) *Вінріха фон Кніпроде (1352 – 1382)* (Рис. 4).

Аверс: ✻MONЄTA:DOMINORUM↑PRVSSIЄ

Реверс: ✻HONOR·MAϬRI·I<..>ICIVM:DILIϬ<..>

(m 2,56 г., ∅ 26 мм.).

Монета опублікована нами[1].

У січні 2011 р. на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити вартість був опублікований шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: ✶<….>MRIOVS:OVA

Реверс: ⛨:MONAT<…….>V

(∅ 20 мм.).

За свідченням власника, монета була знайдена у Пирятинському районі в складі грошового комплексу монет першої половини XVII ст. Подальша доля монети нам невідома.

В межах Полтавської області була знайдена одностороння срібна монета (брактеат) типу «Брама» емісії 1327 – 1338 рр. (Рис.1). Час та обставини знахідки нам невідомі. Монета була продана на аукціоні сайту «Віоліті» 08.12.2010 р. та знаходиться в приватній колекції.

У західній частині Полтавської області був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MAǂϬISǂIONǂIS<..>

Реверс: ✤MONATA DNORVMI

(m 1,1 г., ∅ 20 мм.).

Подальша доля монети нам невідома.

Рівненська область

Весною 1993 р. під час господарських робіт на городі в с. Рясними Гощанського району, за свідченням київського історика Вадима Сироти, був знайдений шилінг *Людвіга фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1450 – 1467).* Подальша доля монети нам невідома.

Весною 2011 р. на березі р. Горинь в с. Горбаків Гощанського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ǂ MAǂϬISǂIONǂ<…>

Реверс: ✤<..>NATA<..>NORVM<.>

[1] Orlyk W. Udział wojsk Zakonu Krzyżackiego w bitwie nad rzeką Worsklą w sierpniu 1399 r. w świetle źródeł numizmatycznych /Buletyn Numizmatyczny. – Nr 3, 2015. – S.175-180.; Idem. Teutonic Order and the Battle on the Vorksla River in August, 1399 (Numismatic Aspect). /Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy. – Augustow-Warszawa, 2015. – S.100-104.

(m 0,76 г., ∅ 18 мм.).

Подальша доля монети нам невідома.

Весною 2008 р. в Дубенському районі було знайдено пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422),* монетний двір м. Торунь, емісія 1416 – 1422 рр.

Аверс: **MAGS | T·MIC | hAGL | PRIM**

Реверс: **MONE | TA·DN | ORVM | PRVC**

(m 1,46 г., ∅ 22 мм.).

У 2013 р. 23 серпня між м. Дубно та с. Тараканів Дубенського району був знайдений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: **✶MAGIST MARTIN VPR**

Реверс: **MM<…>TADN ORVM:PM**.

Власник шилінга виставив його фотографію для ідентифікації монети та оцінки її вартості на Інтернет-форумі «Віоліті».

Поблизу с. Панталія Дубенського району, за інформацією одного з рівненських колекціонерів, було знайдено 2 монети номіналом півскойця (halbschoter) *Вінріха фон Кніпроде (1352 – 1382)*. Власник монет надав нам неякісні фотографії однієї з цих монет, які все ж дозволяють її ідентифікувати:

Аверс: **✶MON<….>DOMINORVM↑PRVSSIE**

Реверс: **✶hONOR·MAGRI↓IVDICIVM:DI<….>T.**

Час та обставини знахідки нам невідомі. Монета знаходиться в приватній колекції.

У березні 2015 р. на околицях м. Дубно було знайдено частину монетно-грошового скарбу, розораного трактористом ще 1970-х роках під час посадки лісу. За відомостями дубенського краєзнавця Олександра Лісовського, у березні 2015 р. місцеві жителі випадково під час господарських робіт знайшли близько 1000 монет, переважно емісій Олександра Ягелончика, Сигізмунда I Старого та Сигізмунда II Августа, а також уламки горщика, в якому зберігався скарб. До складу скарбу входили монети XV – XVI ст., у тому числі й 20 монет держави Тевтонського ордену в Пруссії. Фотографію 4-х з цих монет було виставлено на Інтернет-форумі «Віоліті» для їхньої ідентифікації оцінки вартості[1].

Ознайомлення з іконографією та легендами на цих монетах дозволяє здійснити їхню ідентифікацію. Так, зокрема, тут представлені:

шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*

Аверс: **HAGS | T'◦P<.> | <.>LVS | PRIM**

Реверс: **MONE | TADN | ORVN | PRVC;**

2 гроша *Фрідріха фон Заксена (1498 – 1510)*

Аверс: **▽HAGI | STER | FRID | IKVS**

Реверс: **HONE | TADN | ORVH | PRVS.**

Аверс: **▽MAGI | STER | F<.>ID' | IKVS**

Реверс: **MONE | TA·DN | ORVM | PRVS.**

Подібні монети були описані Ф.-А. Фоссбергом під №№ 844, 1122, 1134[2]

Четвертою монетою з даного комплексу був середньовічний фальсифікат шилінга держави Тевтонського ордену в Пруссії. Аналіз іконографії та легенди монети дозволяють зробити припущення, що це фальсифікат пореформеного шилінга *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).*

Аверс: **MAGS | T•MIh | IAGM | PRIM**

Реверс: **MONE | TA•DI | <….> | PRVC.**

[1] Violity. – Речь Посполитая (Литва, Польша) и связанные с ними [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.violity.com/viewtopic.php?p=8796936&highlight=#8796936 /. – Назва з екрана. (28.09.2017)

[2] Voßberg F. A. Op. cit. – S.164, 194.

Подальша доля монет нам невідома.

Окрім описаних вище 4-х монет із дубенського скарбу 2015 р., нам вдалося ідентифікувати ще ряд шилінгів держави Тевтонського ордену в Пруссії, які входили до складу цього монетно-грошового комплексу, зокрема 4 пореформені шилінги *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*, один із яких був проданий через аукціон «Віоліті» у квітні 2015 р.

На жаль, в архіві продавця збереглося лише фото аверса:

Аверс: **MAGS | T:MIC | hTCL | PRIM.**

Зображення ще ряду монет держави Тевтонського ордену в Пруссії, які входили до даного монетного комплексу, було нам надано іншим місцевими мешканцями. Так, зокрема, пореформеного шилінга *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*.

Аверс: **MAGS|T•MIC|hTCL|PRVM**

Реверс: **MONE|TA'DN|ORVM|PRVC.**

Монета відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №813[1]

Шилінги *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441).*

Аверс: **HAGS | T'.PA | VLVS | PRIM**

Реверс: **HONE | TADN | ORVM | PRVC.**

Монета була продана на аукціоні «Віоліті» у лютому 2016 р., вона відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №837[2].

Аверс: **HAGS | T'.PA | VLVS | PRIM**

Реверс: **HONE | TADN | ORVM | PRVC.**

Монета була продана на аукціоні «Віоліті» у квітні 2016 р., вона відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №837[3].

До цього ж комплексу належить й інший шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*, виставлений для продажу на аукціоні «Віоліті» в липні 2015 р.

Аверс: **HAGS | T:PA | VLVS | PRIH**

Реверс: **HONE | TADN | ORVH | PRVS.**

Монета відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №842[4].

Таким чином, монети держави Тевтонського ордену в Пруссії у дубенському скарбі 2015 р. складали близько 2%. Вони були репрезентовані як оригінальні монети від *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422) до Фрідріха фон Заксена (1498 – 1510)*, так і середньовічні підробки, зокрема фальсифікатом пореформеного шилінга *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*[5]. За свідченням Олександра Лісовського, окрім даного монетного фальсифікату, у складі скарбу була значна кількість тогочасних монетних підробок польських монет.

У квітні 2010 р. в с. Миляч Дубровицького району, за інформацією Вадима Сироти, під час огородніх робіт було знайдено 2 монети – литовський напівгріш 1509 р. та шилінг великого магістра Тевтонського ордену *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Поблизу с. Храпин Зарічненського району був знайдений шилінг Тевтонського ордену. Магістр, монетний двір та подальша доля монети нам невідомі.

У 1897 р. в селі Велика Мощаниця Дубенського повіту, Волинської губернії (на сьогодні с. Нова Мощаниця Здолбунівського району Рівненської області) був

[1] Ibid. – S.160.
[2] Ibid. – S.163.
[3] Ibid.
[4] Ibid.
[5] Orlyk W. Coins of the Teutonic Order contained in the hoard found in the suburbs of the city of Dubno of Rovenska region in march // Pruthenia, X, Olsztyn 2015, s.105-116

знайдений скарб, до складу якого входив шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*[1]. Монета зберігалася у мюнц-кабінеті Університету св. Володимира (м. Київ), подальша доля монети невідома.

Весною 2008 р. поблизу старовинного села Дермань (на сьогодні це два села, розташовані поруч – Дермань Перша і Дермань Друга) у Здолбунівському районі було знайдено шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ✠ MAGISTERIORISP

Реверс: ✤<..>NGTA<……..>

(m 1,02 г., ∅ 20 мм.).

У серпні 2011 р. в околицях с. Бичаль Костопільського району, на високому березі р. Горинь, було знайдено шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: ⋆MAG<…..>TIM<…>

Реверс: ✤MONGTA<…>RV<…>.

Подальша доля цієї монети нам невідома.

Восени 2016 р. на території Костопільського району був знайдений шилінг емісії часів великого магістра *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441).*

Аверс: M<…..>PA | VLVS | PRI<.>

Реверс: MO<..> | TADN | OR <..>| PRVS

(m 1,22 г.).

Монета опублікована її власником під час продажу на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті»[2] у січні 2017 р. Фрагменти легенди на монеті, зокрема наявність на аверсі прописних літер «M» у поєднанні із фрагментом легенди реверсу «PRVS», дають можливість віднести її до шилінгів емісії 1426 – 1436 рр., карбованих на монетному дворі м. Гданська. Вона відповідає шилінгам, описаним Ф.-А. Фоссбергом під №830-835[3].

У 2001 р. в с. Гвіздків Корецького району, за свідченням київського історика і колекціонера Вадима Сироти, був знайдений шилінг *Конрада фон Юнгінгена (1393 – 1407).* Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

Гріш *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497),* за свідченням його власника, котрий виставив фотографію монети для ідентифікації магістра на Інтернет-форумі «Віоліті», був знайдений 17 серпня 2012 р. в Млинівському районі, за 20 км. від районного центру, у полі. Гріш був злиплий із напівгрішем Сигізмунда II Августа 1560 р.

Аверс: MAGS | T·IOHN | S·ÐGT | IFGNI

Реверс: MONG | TA·DN | ORVM | PRVS

(m 1,51 г., ∅ 21 мм.).

На аверсі монети є сліди подвійного удару штемпеля.

Власник, любитель приладового металопошуку, стверджує, що на місці знахідки вказаних монет були також знайдені й інші монети Сигізмунда I Старого та Сигізмунда II Августа, які мають належати до розораного ще в 60-х роках XX ст. скарбу. Ця монета була опублікована нами у статті, присвяченій монетам держави Тевтонського ордену в Пруссії у складі скарбів знайдених в Україні[4]. Монета зберігається у приватній колекції.

У січні 2017 р. на межі Млинівського району Ровенської та Луцького району Волинської областей був знайдений шилінг емісії великого магістра *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

---

[1] Архів Національного музею України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.2 зв.

[2] Viority. – Шиллинг тевтонский 1422-1440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://auction.viority.com/37439303-shilling-tevtonskij-1422-1440. /. – Назва з екрана. (30.09.2017)

[3] Voßberg F. A. Op. cit. – S.163.

[4] Орлик В. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии ... – С.39-45.

Аверс: **MAGS | T'•PA | VL<…> | PRIM**

Реверс: **HONA | TADN | <…> | PRVA**

(m 1,05 г., ∅ 20 мм.).

Монета опублікована її власником, під час продажу на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті»[1] у січні 2017 р. Вона відповідає шилінгу, описаному Ф. А. Фоссбергом під №837[2].

Весною 2008 р. за 20 км. від м. Рівне в напряку м. Луцька було знайдено фальсифікат пореформеного шилінга *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).*

Аверс: **MAGS | T•MIA | ĦAAL | PRIM**

Реверс: **MO<……>| ORVM | P<…>**

(m 1,05 г., ∅ 21 мм.).

Монета знаходиться в приватній колекції. Опублікована нами у статті, присвяченій проблемам фальшивомонетництва в державі Тевтонського ордену в Пруссії[3].

Влітку 1995 р. в м. Острозі на вул. Древлянській був знайдений монетно-речовий скарб тривалого накопичення, який зберігався у глиняному глечику. Нумізматична частина скарбу складала 941 монету XIII – XVII ст., у тому числі й 2 монети держави Тевтонського ордену в Пруссії. Зокрема, шилінги великих магістрів *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* та *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Даний скарб досліджений, описаний та опублікований завідувачем відділу нумізматики «Державного історико-культурного заповідника м. Острога» О. Л. Позіховським та львівським нумізматом професором Р. М. Шустом[4].

У квітні 2011 р., в с. Верхів Острозького району, за свідченням одного з рівненських краєзнавців, було знайдено монетний *комплекс* із 7 монет Держави Тевтонського ордену в Пруссії, зокрема, шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489),* 2 монети *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497),* 3 гроша *Фрідріха фон Заксена (1498 – 1510)* та одна не ідентифікована монета. Подальша доля цих монет нам невідома. У листопаді 2011 р. поблизу цього ж населеного пункту – с. Верхів Острозького району було знайдено шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберг (1470 – 1477)* із літерою **N** над щитом на реверсі монети.

Аверс: **✶<….>TAR•ĦINRIAV•**

Реверс: **N:MONATA·DNORVM:**

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість.

Шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)* знайдений поблизу с. Волосківці Острозького району восени 2012 р. Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

Пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414–1422),* за свідченням його власника, був знайдений 17 березня 2012 р. на пагорбі, розташованому на березі р. Горинь, поблизу селища Оженин Острозького району.

Аверс: **MAGS|T•MIA|ĦAAL|PRIM**

Реверс: **MONA|TADN|ORVM|PRIA**.

Монета опублікована її власником на українському сайті «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити її вартість.

---

[1] Violity. – Шилінг тевтонський орден магістра Пауля фон Русодорфа (1422-1440 рр) [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://auction.violity.com/36007957-shiling-tevtonskij-orden-magistra-paulya-fon-rusodorfa-1422-1440-rr. /. – Назва з екрана. (30.09.2017)

[2] Voßberg F. A. Op. cit. – S.163.

[3] Orlyk V. False Coins... – S.112-115

[4] Позіховський О. Л. Грошовий обіг на Волині XIV-XVII століття (За матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острог Рівненської області) / О. Л. Позіховський, Р. М. Шуст // Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 2005. – Вип. 39-40. – С. 529-547.

У 2013 р. 20 травня поблизу м. Рівне було знайдено шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ✠ MAGIS:IOH:ISP·

Реверс: ✤MONETA:DNORVM:PR:

Поблизу смт. Степань Сарненського району був знайдений фрагмент пореформеного шилінга *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).* На аверсі даного фрагменту монети збереглася нижня частина гербового щита великого магістра, зокрема геральдичний щит із орлом та частина кругової легенди. На реверсі – гербовий щит Ордену з хрестом та частина кругової легенди.

Аверс: <……>|T·MIC| <……>

Реверс: <……>N|OR<……>

Тернопільська область

У березні 2016 р. поблизу с. Вишгородок Лановецького району був знайдений шилінг, карбований в часи правління *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: MAGS | T◦PA | VLVS | PRIM

Реверс: MONC | TADN | ORVM | PRVC

(m 1,72 г., ∅ 21 мм.).

Монета не відповідає жодному із шилінгів, описаних Ф.-А. Фоссбергом. А втім, в легенді монети містяться символи, характерні для монет, карбованих у м. Торуні в період 1422 – 1425 рр. та 1426 – 1436 рр. Зокрема, використання літери «A» без з'єднувальної лінії є характерним для емісій монет Пауля фон Русдорфа лише 1422 – 1425 рр. У той же час, використання в легенді прописної літери «M» є характерним для шилінгів, карбованих у 1426 – 1436 рр. Таким чином, можна стверджувати, що дана монета була карбована в м.д. м. Торуні не пізніше 1426 р.

Також у березні 2016 р. в околицях м. Ланівці був знайдений шилінг часів великого магістра *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: ✶MAGISTːhIMRICAVS:O

Реверс: Ꝟ·MONETA·DOMI·PRV.

Монета відповідає типу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 994[1]. Даний шилінг *Генріха Реффле фон Ріхтенберга,* а також описаний вище шилінг *Пауля фон Русдорфа* були опубліковані їхніми власниками на Інтернет-форумі «Віоліті» з проханням визначити емітента та оцінити їхню вартість[2].

У середині 80-х років XX ст. в м. Теребовля, в районі садів, було знайдено скарб тривалого накопичення, до складу якого входило біля 4000 монет номіналом від подвійного денарія до талера. Наймолодшими з яких були монети Сигізмунда III Вази 1588 р. У складі скарбу було й декілька десятків монет держави Тевтонського ордену в Пруссії. Інформацію про даний скарб ми отримали з декількох джерел у Тернопільській та Львівській областях. Одним із теребовлянських нумізматів нам були надані фотографії пореформеного шилінга (рис.7) *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* та гроша *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*, які входили до складу згаданого монетного комплексу, а тепер зберігаються у приватній колекції в м. Теребовля.

Аверс: MAGS | T•MIC | hAGL | PRIM

Реверс: MONC | TA·DN | ORVM | PRVC

Аверс: MAGS | T·IOhN | S·DGT | IFANI

Реверс: MONC | TA·DN | ORVM | PRVS:

[1] Voßberg F. A. Op. cit. – S.183.

[2] Violity. – Монета с крестом на определение и оценку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.violity.com/viewtopic.php?p=9955609#9955609 /. – Назва з екрана. (28.09.2017)

Інформація про скарб та фотографії монет *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга* та *Іоганна фон Тіфена* опубліковані нами[1].

На початку грудня 2012 р. поблизу с. Кам'янка Теребовлянського району був знайдений грошовий комплекс, до складу якого входило декілька празьких грошів та три монети держави Тевтонського ордену в Пруссії.

Зокрема, пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*.

Аверс: **M<...>MIC | hAGL | PRIM**

Реверс: **<...>NG | TA·DN | ORVM | PR<...>**

Шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422-1441)*.

Аверс: **MAGS | T◦PA | VLVS | PRIM**

Реверс: **MONG | TADN | ORVM | PRVG.**

Гріш *Фрідріха фон Заксена (1498-1510).*

Аверс: **▽MAGI | STGR | FRID | IKVS**

Реверс: **MONG | TA·DN | ORVM | PRVS.**

Дану знахідку можна віднести до категорії випадково загублених скарбів, зокрема загубленого гаманця.

Наприкінці жовтня 2014 р., в лісі поблизу м. Теребовля, був знайдений грошовий комплекс, до складу якого входило 50 монет, у тому числі й шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **ǂ** <…>**ǂIOhǂISP·**

Реверс: **✤MONG**<…>**VM P**.

За свідченням власника комплексу, вони були продані ним через аукціон «Віоліті».

У липні 2016 поблизу с. Струсів Теребовлянського району був знайдений шилінг *Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: **✶MAGISTMARTINV:PR·**

Реверс: **<…>MONGTA:DNORV<…>:**

Обставини знахідки невідомі. Монета продана на аукціоні «Віоліті» 1 серпня 2016 р. за 170 грн.

У 2012 році, за свідченням хмельницького дослідника Р. Саввова, в околицях м. Тернополя був знайдений грошовий скарб, до складу якого входило 314 монет XIV – початку XV ст., в тому числі й шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)*[2].

У грудні 2011 р., за свідченням одного із тернопільських любителів приладового металопошуку, був знайдений шилінг *Конрада Цолльнера фон Ротеншгейна (1382 – 1390).* Власник монети люб'язно надав нам відомості про знахідку, її метрологічні характеристики та фотографію монети.

Аверс: **✲MAGST:CORAD<….>:P<…>**

Реверс: **MONGTA:DNORVM:P<….>**

(m 1,69 г., ∅ 18 мм.).

В межах Тернопільської області був знайдений затертий шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*. Час і обставини знахідки нам невідомі.

Хмельницька область

На території Білогірського району в 2015 р. був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*

Аверс: **ǂ <...>ǂGISTǂIOh<...>**

Реверс: **✤MONGT<……..>**

[1] Орлик В. Монеты государства... – С.39-45.

[2] Саввов Р. Указ. соч. – С.16

(m 0,65 г., ∅ 18 мм.).

Тип монети відповідає типу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 1090[1]. Монета була продана на аукціоні сайту «Віоліті» 14 квітня 2016 р.

У 2003 р. в околицях с. Стара Пісочна був знайдений скарб, до складу якого входило 326 монет XIV – початку XV ст., у тому числі й 2 шилінги держави Тевтонського ордену[2]. Скарб описаний хмельницьким дослідником Р. Саввовим.

В березні 2011 р. поблизу с. Юринці Городоцького району було знайдено грошовий скарб, у складі якого був шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MAGS|T:P<…….>S|PRIM**

Реверс: **HONG|TADN|O<…>|PRVG**

Монета опублікована нами[3].

Літом 1889 р. в с. Татариски, Ушицького повіту Подільської губернії (тепер с. Ставище Дунаєвецького району) був знайдений скарб, до складу якого входило 1268 монет XIV – XVI ст., у тому числі й 7 монет магістрів Тевтонського ордену[4]. Опис цього скарбу здійснив Камянець-Подільський колекціонер Михайло Грейм, до якого власне й був доставлений вказаний грошовий комплекс. Інформація про даний скарб з посиланням на публікацію М. Грейма містилася й у «Археологічній карті Подільської губернії», складеної Євтимом Сіцінським і опублікованої в Працях одинадцятого археологічного з'їзду[5]. Примітно, що серед цього корпусу монет, окрім 7 монет, карбованих безпосередньо від імені магістрів Ордену, ще 60 монет були пов'язані із колишніми теренами орденської держави. Зокрема, було 8 монет, карбованих у м. Гданську в часи Казиміра Ягелончика та 17 гданських монет 30 – 70-х років XVI ст. Також було 4 монети часів Казиміра Ягелончика, карбованих у м. Торунь і 1 монета м. Ельблонг. Окрім названих 30 монет, карбованих у містах Тевтонського ордену, які перейшли під польську владу, до складу скарбу входило 31 монета прусська 1528 – 1559 рр. Таким чином, серед 1268 монет даного скарбу 63 монети (5,3 %) були прямо чи опосередковано пов'язані із містами Тевтонського ордену. Переважну частину скарбу складали монети, карбовані на теренах Великого князівства Литовського – 1042 шт. (83 %), що свідчить про тісні економічні зв'язки Подільського воєводства Королівства Польського із землями ВКЛ у XV – XVI ст., а не із традиційними польськими торгівельними центрами Краковом, Познанню та Вроцлавом, які мали власні монетні двори й карбували польські монети. Враховуючи значну відстань від українського Поділля, де був тезаврований скарб до ганзейських міст, у яких в різні часи були монетні двори Тевтонського ордену й чиї монети входили до цього скарбу, ми черговий раз можемо стверджувати, що нумізматичні джерела вказують на тісні торговельні зв'язки купецтва міст Торуня, Гданська та Кенігсбергу з мешканцями українських середньовічних земель, у даному випадку – із товаровиробниками та торговцями із Західного Поділля.

Восени 2008 р. поблизу с. Берездів Славутського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **: ‡ MA‡<…>‡IOH‡PRI**

Реверс: **✤MO<……>NOR:P.**

Монету опублікував її власник для визначення на сайті «Віоліті».

Поблизу м. Камянець-Подільський знайдено шилінг *Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена (1477 – 1489).*

Аверс: **✶MAGISTMARTINVSP**

[1] Voßberg F. A. Op. cit. – S.189.
[2] Саввов Р. Указ. соч. – С.16.
[3] Орлик В. Монеты государства... – С.39-45.
[4] Greim M. Wykopaliska monet w gubernii Podolskiej // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych. – 1891. – #2. – S.207;
[5] Сецинский Е. Указ. соч. – С.291.

Реверс: ✤ⅯONЄTA DNORVMP.·

Час та обставини знахідки нам не відомі. Монета знаходиться в приватній колекції.

Восени 2016 р. поблизу с. Старий Кривин, Славутського району (приблизно на середині дороги Славута-Острог) був виявлений середньовічний фальсифікат шеляга Тевтонського ордену.

Час та обставини знахідки нам не відомі. Монета знаходиться в приватній колекції.

У 2016 р. на території Камянець-Подільського району був знайдений шилінг *Конрада фон Юнгінгена (1393 – 1407).* Монета (рис.5) має механічні пошкодження, вона містить сліди вирівнювання та отвір.

Аверс: ✻ⅯAϬST'ₓ◌O<…>DVS⁙TЄROI

Реверс: ✻ⅯONЄTA×DNORⅯ×PRV<…>.

Час та обставини знахідки нам невідомі. Монета знаходиться у приватній колекції.

У грудні 2011 р. на сайті «Віоліті» для її ідентифікації був опублікований продірявлений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ⁜ <…>⁜ϬIS⁜IOh⁜<…>

Реверс: ✤<…>NЄTA·DNORV<…>.

За свідченням власника, монета була знайдена поблизу с. Клопотівці Деражнянського району. Механічне пошкодження монети відповідає характерному для середньовічних монет способу виявлення монетних фальсифікатів шляхом їхнього продірявлення. Подальша доля цієї монети нам невідома.

Влітку 2003 р. під час археологічних досліджень пізньосередньовічної пам'ятки поблизу смт. Меджибіж Летичівського району було виявлено шилінг великого магістра *Конрада фон Ерліхсхаузена (Ельріхсхаузена) (1441 – 1449)*[1].

У червні 2012 р. на сайті «Віоліті» для її ідентифікації був опублікований затертий шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: ⁜ ⅯA⁜ϬIS⁜<...>⁜<…>

Реверс: ✤<...>TA·DNO<…..>

(∅ 18 мм.).

За свідченням власника, монета була знайдена у червні 2012 р. неподалік від смт. Меджибіж Летичівського району.

Першого липня 2015 р., поблизу м. Летичів був знайдений шилінг адміністратора держави Тевтонського ордену в Пруссії *Генріха Ройсс фон Плауена (1467 – 1469).*

Аверс: <…>NRIϬVS◦L◌OϬVTЄN<…>

Реверс: <…>ONЄTA·DNORVⅯ◦<…>.

У грудні 2011 р. на сайті «Віоліті» для її ідентифікації був опублікований продірявлений шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477-1489).*

Аверс: ✶ⅯAϬISTⅯARTINVSP

Реверс: ✤ⅯONЄTA:DNORVⅯ:P·

(m 1,1 г., ∅ 18 мм.).

За свідченням власника, монета була знайдена на території Новоушицького району. Час, обставини знахідки та подальша доля цієї монети нам невідомі.

Також на території Новоушицького району, за свідченням місцевого любителя приладового металопошуку, ним був знайдений монетний комплекс – «гаманець», до складу якого входив шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена*

[1] Демидко С.Ю., Погорілець О.Г., Стопенчук С.М. Вказ. праця. – С.9.

(1477 – 1489). Час, обставини знахідки, склад комплексу та подальша доля цих монет нам невідомі.

Восени 2012 р. на території Старокостянтинівського району був знайдений пореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).*

Аверс: **<...>ϬS | T·MIG | <...>GL | PR<...>**

Реверс: **<...>NG | TT·DN | OR<...> | PRVG**.

Монета була опублікована для ідентифікації на сайті «Віоліті» її власником у січні 2013 р.

Тієї ж осені на теренах Старокостянтинівського району було знайдено надламаний гріш *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **MTϬS | T·IOHN | S<……>GNI**

Реверс: **<…..>T•DN | ORVM | PRVS•**

Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

На території Старокостянтинівського району також було знайдено шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **MTϬS|T:PT|VLVS|PRIM**

Реверс: **<…..>DN|ORVM|PRVS.**

Монета опублікована її власником на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті» у квітні 2016 р. Шилінг відповідає типу монет, описаних Ф.-А. Фоссбергом під №828[1], карбованих на м.д. м. Торунь в 1422 – 1425 рр. Час, обставини знахідки та її подальша доля нам невідомі.

У 2014 р. 9 вересня на Інтернет-ресурсі «Віоліті» було виставлено для ідентифікації грошовий комплекс із 12 монет XV – XVI ст., до складу якого входив і обламок шилінга адміністратора держави Тевтонського ордена в Пруссії Генріха Ройсса фон Плауена (1467 – 1469 рр.).

Аверс: ***HIN**<……>**LOGVTNGS**<…>

Реверс: **<…>NG<……..>M°PR<…>.**

За залишками легенди аверсу, зокрема надписом «**LOGVTNGS**», дана монета відповідає типу монет, описаних Ф.-А. Фоссбергом під №907. За свідченням власника даних монет, вони були ним знайдені 7 вересня 2014 р. в ліску на околиці смт. Чемерівці, Чемеровецького району Хмельницької області.

За межами смт. Чорний острів Хмельницького району, в напрямку селища Наркевичі, в 2012 р. було знайдено сильно зношені 2 монети держави Тевтонського ордену в Пруссії, зокрема дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).*

Аверс: **<…>S<.>MIGH<…….>**

Реверс: ***M ONGT<...>D<.....>PRV**

та шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497)*

Аверс: **✠ MT✠ϬIS✠<...>✠<…>**

Реверс: **✤MONG<…….>.**

Час, обставини та подальша доля знахідки автору невідомі.

У жовтні 2015 р. на території Хмельницького району, за свідченням місцевого любителя приладового металопошуку, був знайдений шилінг магістра *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489)*. Монета була опублікована для ідентифікації на сайті «Віоліті» її власником.

Аверс: ***MTϬIST•MTRTIM':P**

Реверс: **✤MONGTT·ƉNORVM P**

(m 0,95 г.).

Тип монети відповідає типу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під № 1059[2]

[1] Voßberg F. A. Op. cit. – S.163.

[2] Ibid. – S.187.

Подальша доля монети нам невідома.

У 2013 р. на околицях смт. Теофіполь був знайдений грошовий скарб, до складу якого входило близько 2000 монет, основну масу скарбу складали краківські півгроші 1492 – 1516 рр., окрім цього, у скарбі були монети ВКЛ , Пруссії та ін. Наймолодша монета даного комплексу – литовський подвійний денарій 1570 р., а найстарші – півгроші Владислава Ягайла (1386 – 1434). Єдина монета держави Тевтонського ордену в Пруссії у складі даного скарбу – шилінг Конрада фон Ерліхсхаузена (Елльріхсхаузена) (1441 – 1449 рр.) м.д. м. Торунь. Це єдина монета держави Тевтонського ордену в Пруссії у складі даного скарбу.

Аверс: **MAGS|T:A OR|AD V S|Q VIRT**

Реверс: **M ON A|TA:DN|ORVM:|PRVSI**

(m 1,59 г., ∅ 21 мм.).

Даний тип монети із повністю наведеною легендою опубліковано нами вперше[1]. Подібні були описані Ф.-А. Фоссбергом під № 871[2] та сучасними польськими дослідникам Ярославом Дутковські та Адамом Сушанеком[3]. Проте монета із Теофіпольського скарбу має певні відмінності в легенді, зокрема наявністю на реверсі символу **:** після фрагменту легенди «**ORVM**».

Аналогічна монета до публікованої нами міститься у каталозі монет Тевтонського ордену із зібрання Національного музею у Варшаві під №558, проте в ній відсутні деякі фрагменти в легендах аверсу та реверсу[4]. Описана нами монета має ступінь рідкості R6 і зберігається в приватній колекції, з якою ми мали можливість ознайомитися.

У 1993 р. на території Шепетівського району, за свідченням київського колекціонера Вадима Сироти, був випадково знайдений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422).* Тип монети (дореформений/пореформений) та подальша доля монети нам невідомі.

На початку квітня 2016 р. на околицях с. Пашуки Шепетівського району був знайдений шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **M AGS|T·PA|V LVS|PRIM**

Реверс: **M ON A|TADN|ORVM|PRVA.**

Монета опублікована її власником під час продажу на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті» у квітні 2016 р. Шилінг відповідає типу монет, описаних Ф. А. Фоссбергом під №826[5], карбованих на м.д. м. Торунь в 1422 – 1425 рр.

На території Хмельницької області було знайдено ще ряд монет держави Тевтонського ордену в Пруссії, проте, на жаль, ми не маємо більш детальної інформації про локалізацію цих знахідок.

За свідченням одного із хмельницьких краєзнавців, в межах області був знайдений шилінг *Вінріха фон Кніпроде (1352 – 1382)* (Рис. 3). Час і обставини знахідки нам невідомі.

У квітні 2015 р. на українському Інтернет-ресурсі «Віоліті» було виставлено для ідентифікації 5 монет XVII ст. (гроші та солід польського короля Сигізмунда III) та шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).* За словами власника монет, вони були знайдені в радіусі 1 метра поблизу русла річки Хомора в Хмельницькій області.

Аверс: **✠ M A✠GST✠IOH✠ISP**

Реверс: **✤M ON A TA·DN ORVM·P:**

[1] Orłyk W. Rzadki wariant... – S.258-263.
[2] Voßberg F. A. Op. cit. – S.168.
[3] Dutkowski J. Op. cit. – S.87. – # 866
[4] Miehle D. Monety Zakonu Krzyzackiego/ Katalog monet ziem historycznie z Polska zwiazanych. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie. – Warszawa 1998. – S.138. – #558.
[5] Voßberg F. A. Op. cit. – S.163.

Дана монета відповідає типу монет, описаних Ф.-А. Фоссбергом під №1089. Час, обставини та подальша доля знахідки нам невідомі.

Шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **HAGS | T'.PA | VLVS | PRIM**

Реверс: **HONG | TADN | ORVM | PRVG.**

Монета опублікована її власником під час продажу на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті» у березні 2016 р. Монета, за свідченням продавця, була знайдена у вересні 2015 р. Вона, відповідає шилінгу, описаному Ф. А. Фоссбергом під №837[1].

Шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*.

Аверс: **<...> | T'.PA | VLVS | PRIM**

Реверс: **HONG | TADN | ORVM | <...>. |**

Монета опублікована її власником під час продажу на аукціоні Інтернет-форуму «Віоліті» у серпні 2016 р. Час, місце та обставини знахідки невідомі. Монета відповідає шилінгу, описаному Ф.-А. Фоссбергом під №837[2].

Черкаська область

Восени 2012 р. поблизу м. Городище, біля струмка в лісі, було знайдено шилінг Лівонського ордену та шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489)*. Перша монета була опублікована для ідентифікації на сайті «Віоліті» її власником, а про другу – повідомлено автору із наданням фотографії.

Аверс: **✶MAGIST'MA<..>INV:PR**

Реверс: **MMONGTA·ONOR<..>.**

Подальша доля монети нам невідома.

У травні 2006 р. в с. Піщане Золотоніського району був знайдений шилінг держави Тевтонського ордену в Пруссії[3]. Через незадовільний стан збереження монети не визначено ім'я великого магістра.

На території Уманського району був знайдений шилінг *Іоганна фон Тіфена (1489 – 1497).*

Аверс: **✠ MA✠<…>✠<.>ON✠ISP**

Реверс: **✤<..>NGTA·ONORVM·P:**

Час, обставини та подальша доля знахідки автору невідомі.

Весною 2014 р. поблизу с. Худяки Черкаського району на відмілинах Кременчуцького водосховища було знайдено артінг Лівонського ордену XIV – початку XV ст.

Аверс: <..>**GISTRI× LIVONIG**

Реверс: **✣MONG**<..>**RGVALIG×**

(m 0,84 г., ∅ 19 мм.).

За свідченням власника артіга, котрий займається приладовим металопошуком, монета була знайдена разом із монетами Золотої орди, київським наслідуванням Джалал уд-Діна Махмуд Джанібека та празькими грошами. Монета була опублікована власником знахідки на сайті «Віоліті» для її ідентифікації. За класифікацією Г. Хальяка, монета подібна до типу Т-1 №№21-22[4], емісії 1375 – 1385 рр. Проте наявний символ «×» в легенді реверсу (рис.9) цієї монети немає аналогів у зазначеному каталозі.

У вересні 2015 р. в лісі на західній околиці с. Кумейки Черкаського району місцевим мешканцем був випадково виявлений монетний комплекс – «гаманець», до складу якого входили декілька десятків монет XV – XVII, зокрема, польських,

[1] Ibid.
[2] S.
[3] Шестопал А. В. Вказ. праця. – С.52.
[4] Haljak G. Op. cit. – P.78.

угорських, німецьких, а також шилінг часів великого магістра Тевтонського ордену *Генріха Реффле фон Ріхтенберга (1470 – 1477).*

Аверс: ✶MAGISTER·HINRIC

Реверс: H·MONE·<…>MIN·PRV·

(m 0,71 г., ∅ 20,5 мм.).

Дана монета була продана на аукціоні «Віоліті» в лютому 2016 р.

У 1865 року, мешканці м. Чигирин Петро і Михайло Рясики та Ганна Назаренко викопали глечик із 1530 срібними монетами. Скарб був переданий до Мінц-кабінету університету св. Володимира, де він був детально описаний К. Страшкевичем[1]. Серед монетного комплексу була й одна невизначена монета, яка за іконографією відповідала шилінгам держави Тевтонського ордену в Пруссії, карбованим в період 1382 – 1416 рр., М. Біляшівський повторює майже дослівно опис, зроблений К. Страшкевичем: «Грош – (затертый). Л. (аверс – В.О.) Сердцеобразный гербовый щит с большим крестом занимающим всю поверхность щита; посредине меньший щит; кругом готические затертые буквы. О (реверс – В.О.). Такой же четырехпольный щит, кругом подобные буквы. – 8 л. – 20 дол. – 1.»[2]. Як бачимо, в даному описі присутні й метрологічні дані монети, зокрема її діаметр – 8 ліній, що відповідає 20,32 мм. та вага – 20 долей, що відповідає 0,89 г. Беручи до уваги значну затертість монети, що має супроводжуватися і певною втратою її початкової ваги, а також враховуючи розмір та іконографічні особливості, ми схиляємося до думки, що у складі Чигиринського скарбу був дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга.* Адже лише для шилінгів Тевтонського ордену, карбованими в період 1382 – 1416 рр., характерним є згадуваний вище «гербовый щит с большим крестом занимающим всю поверхность щита; посредине меньший щит», а значні відхилення від монетно-вагової норми були характерними для дореформених емісій Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга. Цікаво, що К. Страшкевич припускав, що аналізована монета належала до емісій держави Тевтонського ордену, й у даному описі згадує ще одну подібну монету, яка зберігалася у ввіреному йому мінц-кабінеті університету, вказуючи, що «Кажется, это монета великих тевтонских магистров 14-го или 15-го века: тип, величина и вес сходны с одною находящеюся в нашей новой коллекции (№1957), которая также еще до сих пор ближе не определена»[3].

Чернівецька область

У 2010 році в околицях с. Грубна Сокирянського району був знайдений скарб, що включав 1351 монету XIV – початку XV ст., у тому числі й 1 шилінг держави Тевтонського ордену[4]. Скарб описаний хмельницьким нумізматом Р. Саввовим.

Шилінг *Мартіна Трухзеса фон Ветцхаузена (1477 – 1489)*. Монета опублікована 10 серпня 2012 р. її власником на сайті «Віоліті» для ідентифікації. За словами власника, шилінг був знайдений ним у серпні 2012 р. на території Сторожинецького району.

Аверс: ✶MAGIST'MARTIN V:PR

Реверс: MMONETA:DNOR<..>.

Подальша доля монети нам невідома.

Чернігівська область

Восени 2014 р. на території Бобровицького району був знайдений монетно-грошовий комплекс переважно литовських і польських монет, монети герцогства

[1] Страшкевич К. Указ. соч. – №12. – С.9-39

[2] Беляшевский Н. Монетне клады Киевской Губернии. – Киев: Тип. Т.Г. Корчак-Новитского, 1889. – С.140.

[3] Страшкевич К. Указ. соч. – С.39.

[4] Саввов Р. Указ. соч. – С.18.

Прусського, маркграфства Бранденбургу-Кюстрина, Герцогство Пфальц-Зиммерн, міст Брауншвейг та Геттінген Нижньої Саксонії, графства Равенсберг, абатства Херфорд, Угорського королівства, Богемії. До складу цього комплексу входили також 2 монети держави Тевтонського ордену в Пруссії, зокрема дореформений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 – 1422)* та шилінг *Пауля фон Русдорфа (1422 – 1441)*. Переважна частина цих монет була продана через аукціон «Віоліті».

У березні 2014 р. у Ніжинському районі був знайдений монетний комплекс (гаманець), до складу якого входило вісім монет. Зокрема, коронний квартник (півгріш) Владислава Ягайла емісії 1431 – 1434 рр. м.д. м. Краків та сім дореформених шилінгів (рис.6) Великого магістра Міхаеля Кюхмайстера фон Штернберга.

Даний монетний комплекс описаний та опублікований нами[1].

У 1990 р. 18 вересня, за інформацією київського колекціонера Вадима Сироти, під час господарських робіт на городі в смт. Любеч Ріпкінського району був знайдений шилінг *Міхаеля Кюхмейстера фон Штернберга (1414 –1422).* Подальша доля монети нам невідома.

Знахідка невідомого походження

Гріш *Фрідріх фон Заксен (1498 – 1510)*, монета виставлялася для оцінки її вартості на сайті «Віоліті» 15 листопада 2010 р. разом із 3 крейцерами герцогства Пфальц-Цвайбрюкен 1598 р. емітент Йоган І. Зображення даного гроша на сторінці вказаного сайту видалене, будь-яка інформація про обставини і місце знахідки нам невідомі.

Як бачимо, більшість знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії зосереджено на теренах історичної Волині та суміжних з нею земель. Саме цей регіон України в середньовічну добу був торговельним партнером міст Тевтонського ордену. Розподіл знахідок монет держави Тевтонського ордену в Пруссії на території сучасної України відповідно до їх емітентів засвідчує, що в українських теренах зустрічаються монети, карбовані у XIV ст., зокрема брактеати та монети емісій Вінріха фон Кніпроде і Конрада фон Юнгінгена. Проте найбільша кількість знахідок монет належить до монет більш пізніх емісій, зокрема Великого магістра Іоганна фон Тіфена. На другому місці за кількісним і якісним показником – монети, карбовані в часи Великого магістра Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга, на третьому – монети емісії Великого магістра Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена, і на четвертому – монети, карбовані в часи Великого магістра Пауля фон Русдорфа. Тобто, найбільш поширеними на українських теренах є монети Тевтонського ордену, карбовані в 1414 – 1441 рр. та 1477 – 1497 рр.

Здійснений аналіз і систематизація цих знахідок дозволяють зробити деякі висновки: по-перше, монети Великих магістрів Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга та Пауля фон Русдорфа, які разом складають 28,47% знахідок в Україні монет держави Тевтонського ордену в Пруссії, були поширені не лише на теренах історичної Волині та сусідніх з нею земель, а й на Київщині та Чернігівщині. Проникнення монет указаних магістрів на середньовічні українські землі пов'язане із активною участю Тевтонського ордену у громадянській війні у ВКЛ, в якості союзника великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича, що спровокувало чергове військове протистояння з Польщею – польсько-тевтонську війну (1431 – 1435 рр.). По-друге, знахідки монет Великих магістрів Мартіна Трухзес фон Ветцхаузена та Іоганна фон Тіфена, які разом складають 39,06% від аналізованих нами монетних знахідок, відображають якісно інший період зв'язків руських земель

[1] Orlyk V. A Coin Hoard … - P.93-97.

ВКЛ та держави Тевтонського ордену в Пруссії після фактичного припинення протистояння Ордену та королівства Польського.

У польській нумізматиці існує термін «згуби», яким характеризуються монети, що знаходяться в культурних шарах поселень, свого часу загублені власниками. Насичення монетами культурних шарів поселень дає можливість їх виявлення під час розкопок або інших робіт. У цьому випадку важко не погодитися з тезою Володимира Потіна, що такі монети в момент їхньої втрати мали перебувати б «у населення в значних кількостях»[1]. Дослідження знахідок монет держави Тевтонського ордену в Пруссії на території сучасної України дозволяє зробити висновок про зв'язки (переважно економічні) її середньовічних земель з Тевтонським орденом і про присутність орденських монет у грошовому обігу на українських теренах у XIV – XV ст. Порушена нами проблема потребує подальшої наукової розробки. Перш за все, ґрунтовного вивчення нумізматичних колекцій Національного музею історії України, обласних та районних краєзнавчих музеїв, звітів Інституту археології НАН України, опублікованих документів XIV – XV ст., фондів Центрального державного історичного архіву України в містах Києві та Львові, а також міських архівів Торуня, Гданська, Калінінграда (Кенігсберга) та ін. Таким чином, для подальшого комплексного дослідження зв'язків українських середньовічних земель із державою Тевтонського ордену в Пруссії необхідно використовувати різнопланові джерела, в тому числі й нумізматичні, серед яких топографія знахідок монет, безперечно, посідає вагоме місце.

Джерела

1. Архів Національного музею України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 2 зв.
2. Архів Національного музею історії України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1 зв. – Арк. 3 зв.

Література

3. Безпалько В., Лукашов Д. Скарб початку XVII ст. із с. Тетерівське Київської обл. // Нові дослідження козацької доби на Україні. – Вип. 21. – Част. 1. – К., 2012. – С. 171–175.
4. Беляшевский Н. Монетне клады Киевской Губернии. – Киев: Тип. Т.Г. Корчак-Новитского, 1889.
5. Greim M. Wykopaliska monet w gubernii Podolskiej // Wiadomości Numizmatyczno-Archeologicznych 1891 #2 s.207
6. Haljak G. Livonian Coins XIII-XVIII Century. Part I: Feudal States. Livonian Coins From XIII-XVI Century, Tallinn, 2010, 399 p.
7. Haljak G. Liivimaa seestlingud, lübisched ja pennid XIII-XVI sajand, Tallinn, 2007, 108 s.
8. Демидко С., Погорілець О., Стопенчук С. Дослідження залишків пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт/ Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл. Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр. Київ-Запоріжжя, 2006. С 8-10.
9. Dutkowski Jaroslaw, Suchanek Adam. Corpus Nummorum Civitatis Thorunensis. – Gdansk: Drukarnia PROMA, 2010. –
10. Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). К., 1996. 272 с.
11. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. К.: Наук. думка, 1971. 174 с.
12. Опис монет переданих до Мюнц-кабінету університету св. Володимира зі скарбу знайдено в 1897 р. в селі Велика Мощаниця Дубенського повіту.
13. Орлик В. Знахідки на Волині монет банату Северин із символікою Тевтонського ордену. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези

[1] Потин В. М. Введение в нумизматику. Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. – Ленинград: Искусство, 1986. – Т.XXVI. – Ч. 6. – С.114.

доп. ІІІ-ї міжнар. наук.-практ. конф, 5-6 листопада 2015 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 46-47.
14. Орлик В. Інформаційний потенціал WEB-ресурсів у нумізматичних дослідженнях (на прикладі монет держав хрестоносців). Архівознавство та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі. Матеріали наук. конф. з міжнар. участю 14 березня 2013 р. К., 2013. – С 129-133.
15. Орлик В. Монеты государства Тевтонского ордена в Пруссии в составе денежных и денежно-вещевых кладов, найденных на территории Украины. Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 33. С. 39-45.
16. Орлик В. Обрізаний шилінг магістра Тевтонського ордену Міхаеля Кюхмейстер фон Штернберга знайдений на Львівщині / Василь Михайлович Орлик. // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV-ї міжнародної науково-практичної конференції, 22-23 червня 2016 р. – Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький, 2015. – С.54-56.
17. Подаляк Н. Українські землі в системі торговельної мережі німецької Ганзи в XIV ст. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: історичні науки. Чернігів, 2009. Вип. 73. №6. С.21-25.
18. Позіховський О., Шуст Р. Грошовий обіг на Волині в XIV - XVII століттях (За матеріалами монетних скарбів у фондах Державного історико-культурного заповідника міста Острог Рівненської області) (Додаток. Опис скарбів). Вісник Львівського університету: Серія історична. Львів: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2005. Вип. 39-40. С. 543.
19. Потин В. М. Введение в нумизматику. Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. Ленинград: Искусство, 1986. Т.XXVI. Ч. 6. С. 69-162.
20. Саввов Р. Подольский полугрошек и денежное обращение в Подольском княжестве. Банкаўскі веснік, 2016. №3 (632). С. 16.
21. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии, с картой, 3 таблицами планов городищ, указателем географических имен и предметным указателем. Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве в 1899 году. Москва: Тип. Г. Лисснера и А. Гешеля. Т. 1. С. 291.
22. Страшкевич К. Клады, рассмотренные в минц-кабинете университета св. Владимира с 1818 по 1866 гг. Университетские известия. К., 1866. №10. С. 1–38; – №12. – С.9-39
23. Шестопал А. В. Скарби Черкащини. Черкаси: Вид. Андрощук П. С., 2007. 120 с.
24. Miehle D. Monety Zakonu Krzyzackiego/ Katalog monet ziem historycznie z Polska zwiazanych. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie, Warszawa 1998
25. Orlyk V. A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. Acta Archaeologica Lodziensia, 62, 2016. S. 93-97.
26. Orlyk V. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy. Augustow – Warszawa, 2012. S. 112-115.
27. Orlyk V. Rare variety of shilling of the Grand Master of the Teutonic Order Paul von Rusdorf found in volyn region, Forum Numizmatyczne: Peniadz i mennice, #1, Bialystok, 2016, s. 10-14.
28. Orłyk W. Rzadki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu. Biuletyn Numizmatyczny, 4 (388), 2017. S.258-263.
29. Orlyk V. Teutonic Order and the Battle on the Vorksla River in August, 1399 (Numismatic Aspect). Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy, Augustow-Warszawa, 2015. S. 100-104.
30. Orłyk W. Udział wojsk Zakonu Krzyżackiego w bitwie nad rzeką Worsklą w sierpniu 1399 r. w świetle źródeł numizmatycznych / Buletyn Numizmatyczny, Nr 3, 2015, s.175-180.
31. Paszkiewicz B. Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus. Wrocław, 2009. 488 s. + XIII tablic.
32. Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis. Romae: Typis Vaticanis, 1860. T. 1. 788 p.

33. Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет. – Таллин, 1966. – 423 с.

References

1. DEMYDKO, S., POHORILETS′, O., STOPENCHUK, S. (2006) *Doslidzhennya zalyshkiv pizn'oseredn'ovichnoho ukriplennya XVI st. poblyzu smt. Medzhybizh Letychivs'koho r-nu Khmel'nyts'koyi obl.* [The study of the remains of the late medieval fortification of the XVI cent. In Medzhybizh Letychivs′k dictrict, Khmel′nyts′kiy region] *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2004-2005 rr*. Kyiv-Zaporizhzhya, 8-10. [in Ukrainian].
2. GAJDUKOV, V. P. (2017) *700-letie rossijskogo rublja i kratkij obzor razvitija srednevekovoj russkoj numizmatiki* [The 700th anniversary of the Russian ruble and the short review of the Russian Medieval numismatics]. Abstract of papers: *Rossijskij rubl'. 700 let istorii*. (pp. 5-15). [in Russian].
3. IVAKIN, H. Yu. (1996) *Istorychnyj rozvytok Kyyeva XIII – seredyny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy).* [The historical development of Kiyv in XIII – the middle of XVI cent. (historical-topographical review)] K. 272 [in Ukrainian].
4. KOTLYAR, M. F. (1971) *Hroshovyy obih na terytoriyi Ukrayiny doby feodalizmu* [The monetary circulation on the territoty of Ukraine in the Feudal period]. K.: Nauk. dumka, 174. [in Ukrainian].
5. *Opys monet peredanykh do Myunts-kabinetu universytetu sv. Volodymyra zi skarbu znaydeno v 1897 r. v seli Velyka Moshchanytsya Dubens'koho povitu.* [The description of the coins transmitted to tne Numismatic cabinet of the St. Volodymyr University fron the hoard axcavated in 1897 near the village Velyka Moshchanytsya in Dubno county] [in Ukrainian].
6. ORLYK, V. (2015) Znakhidky na Volyni monet banatu Severyn iz symvolikoyu Tevtons′koho ordenu. [The finds of the Teutonic Order coins of the Severyn banat in Volyn] In: *Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoyi nauky: tezy dop. III-yi mizhnar. nauk.-prakt. konf, 5-6 lystopada 2015 r.* Kirovohrad–Kyiv–Pereyaslav-Khmel′nyts′kyy, 46-47. [in Ukrainian].
7. ORLYK, V. (2013) *Informatsiynyy potentsial WEB-resursiv u numizmatychnykh doslidzhennyakh (na prykladi monet derzhav khrestonostsiv)*. [Informatical potential of the WEB-resources in the numismatic researches (by the example of the Crusader coins)] In: *Arkhivoznavstvo ta dzhereloznavchi haluzi znan': problemy vzayemodiyi na suchasnomu etapi. Materialy nauk. konf. z mizhnar. uchastyu 14 bereznya 2013 r.* K. 129-133. [in Ukrainian].
8. ORLYK, V. (2013) *Monety hosudarstva Tevtonskoho ordena v Prussyy v sostave denezhnykh y denezhno-veshchevykh kladov, naydennykh na terrytoryy Ukrayny* [The coins of the Teutonic Order in Prussia in the consist of the monetary and material hoards excavated in Ukraine]. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: Zb. nauk. st.* Pereyaslav-Khmel′nyts′kyy, 33. 39-45. [in Russian].
9. POZIKHOVS′KYY, O., Shust R. (2005) *Hroshovyy obih na Volyni v XIV - XVII stolittyakh (Za materialamy monetnykh skarbiv u fondakh Derzhavnoho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka mista Ostroh Rivnens'koyi oblasti) (Dodatok. Opys skarbiv).* [The monetary circulation in Volyn in XIV – XVII centuries (On the materials of the hoards in the collection of the State historical-cultural reservation in Ostroh (The description of the hoards in addition))] *Visnyk L'vivs'koho universytetu: Seriya istorychna.* L′viv: Vydavnytstvo LNU im. I. Franka, 39-40. 543. [in Ukrainian].
10. POTYN, V. M. (1986) *Vvedenye v numyzmatyku*. [The introduction to the numismatics]. *Trudy Hosudarstvennoho ordena Lenyna Érmytazha.* Lenynhrad: Yskusstvo, Vol.XXVI. (6). 69-162. [in Russian].
11. SAVVOV, R. (2016) *Podol'skyy poluhroshek y denezhnoe obrashchenye v Podol'skom knyazhestve* [The Podolia half-grosz and the monetary circulation in the Podilya principality]. *Bankaŭski vesnik*. 3(632). 16. [in Russian].
12. SETSYNSKYY, E. (1901) *Arkheolohycheskaya karta Podol'skoy hubernyy, s kartoy, 3 tablytsamy planov horodyshch, ukazatelem heohrafycheskykh ymen y predmetnym ukazatelem.* [Archeological map of the Podolia province with the map, 3 charts of the town plans, and the

geographical mane and general index] In: *Trudy odynnadtsatoho arkheolohycheskoho s"ezda v Kyeve v 1899 h*. Moskva: Typ. H. Lyssnera i A. Heshelya. 1. 291. [in Russian].
13. STRASHKEVYCH, K. (1866) *Klady, rassmotrennye v mynts-kabynete unyversyteta sv. Vladymyra s 1818 po 1866 hh.* [The hoards incomes to the numismatic cabinet on the St. Volodymyr University from 1818 to 1866] *Unyversytetskye yzvestyya.* K. 10. 1–38. [in Russian].
14. SHESTOPAL, A. V. (2007) *Skarby Cherkashchyny* [The hoards of the Cherkassy region]. Cherkasy: Vyd. Androshchuk P. S. 120. [in Ukrainian].
15. ORLYK, V. (2016) A Coin Hoard of Pre-Reform Shillings of the Grand Master Michael Küchmeister von Sternberg Found in Chernihivschyna. *Acta Archaeologica Lodziensia,* 62. 93-97. [in English].
16. ORLYK, W. Coins of the Teutonic Order contained in the hoard found in the suburbs of the city of Dubno of Rovenska region in march // *Pruthenia*, X, Olsztyn 2015, s.105-116. [in English].
17. ORLYK, V. (2012) False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy. In: *Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy*. Augustow – Warszawa, 112-115. [in English].
18. ORŁYK, W. (2017) *Rzadki wariant szeląga Zakonu Krzyżackiego z Teofipolskiego skarbu* [The rare variant of the Teutonic Order szelag from the Teofipol hoard]. *Biuletyn Numizmatyczny*, 4 (388), 258-263. [in Polish].
19. ORLYK, V. (2015) Teutonic Order and the Battle on the Vorksla River in August, 1399 (Numismatic Aspect). *In: Pieniadz a propaganda. Wspolne dziedzictwo Europy,* Augustow-Warszawa, 100-104. [in English].
20. PASZKIEWICZ, B. (2009) *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus* [Bracteats – the money of the middleage Prussia]. Wrocław, 2009. 488. [in Polish].
21. THEINER, A. (1860) *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis* [Old monuments of the those of neighboring nations, Lithuania, Poland and the history of notes showing the most part not yet issued the Vatican]. Romae: Typis Vaticanis, 1. 788. [in Latin].
22. MIEHLE, D. (1998) *Monety Zakonu Krzyzackiego. Katalog monet ziem historycznie z Polska zwiazanych. Zbiory Muzeum Narodowego w Warszawie* [The coins of the Teutonic Order. The catalogue of the coins of lands historically connected with Poland. The collection of the National museum in Warsaw], 192, 780. [in Polish].

Ілюстрації

Рис.1

Рис.2

Рис.3

Рис.4

Рис.5

Рис.6

Рис.7

Рис.8

Рис.9

УДК: 737(1) DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-75-85

Юрій Зайончковський
доцент кафедри українознавства та євроінтеграції,
Харківський національний університет будівництва та архітектури,
(Харків), Україна, **zyvkharkov@gmail.com**

Yuriy Zayonchkovskiy
Associate Professor at the Department of Ukrainian Studies, Kharkiv National University of Construction and Architecture (Kharkiv), the Ukraine,
zyvkharkov@gmail.com

САРАЙСЬКІ ДАНГИ ПІЗНЬОДЖУЧИДСЬКОГО ХАНА МУХАММАДА

SARAY'S SILVER DANGS OF JUCHID KHAN OF 15-th CENTURY WITH NAME MUHAMMAD

Анотація

Пропонована стаття має на меті публікацію та попередній аналіз основних типів сарайських дангів пізньоджучідского хана на ім'я Мухаммад.

У наукових працях ці емісії присутні дуже слабко: з дев'яти наведених у статті монетних типів в наукових публікаціях було виявлено повноцінно представленим (із графічною реконструкцією штемпелів) лише один.

Публікуються, впорядковані відопівдно до вказаного на них місця випуску, дев'ять типів піздньоджучідських срібних дангів із зазначенням імені та титулів хана Мухаммада на аверсі і позначенням на реверсі місця карбування як Сарай, Сарай ал-Джадіда, Сарай ал-Махруса. У статті наведені якісні фотозображення срібних монет (більшість з яких уперше вводиться в науковий обіг) з метрологією. Наводиться реконструкція і переклад монетних легенд, а також попередній аналіз емісій.

До третьої групи з зазначенням місця карбування Сарай ал-Махруса були віднесені данги, легенда реверсу яких, на думку автора, ідентична за змістом, але виконана різними різниками штемпелів. Певні складнощі викликає прочитання слова в нижньому рядку. Порівняння з палеографією азакських дангів 793 р.х. дозволяє запропонувати прочитання нижнього слова як ал-Махруса та реконструювати легенду реверсу як "КАРБУВАННЯ / САРАЙ / ал-МАХРУСА".

Монети можуть бути датовані 822 – серединою 830-х рр. х.

Місце випуску на дангах, що публікуються, вказано як Сарай (без епітета або з таким). Але один цей факт не дозволяє безапеляційно стверджувати, що ці данги карбувалися саме там. Стосовно до срібних емісій XIV століття доведено, що монети могли битися зовсім не там, де викарбовано на їх реверсах. Подібна ситуація, скоріше за все, мала місце і в XV столітті.

На сьогоднішньому рівні знань не можна впевнено стверджувати хто ж був такий Мухаммад-хан, від імені якого карбувалися монети, які є предметом статі.

Для визначення точних дат, фактичного місця карбування й уточнення емітента необхідними є комплексні дослідження нових нумізматичних джерел, активізувати які покликана запропонована стаття.

Ключові слова: нумізматика, Золота Орда, данг, Улу-Мухаммад, Кічі-Мухаммад, Сарай, Сарай ал-Джадіда, Сарай ал-Махруса.

Summary

Progress has been achieved in recent decades in the study of the coins of the Golden Horde at the final stage of its existence. However, the late emissions of Juchid coin of 15-th century are still insufficiently studied. This prevents the full use of numismatic sources for the adequate reconstruction of political events of that turbulent time.

The paper is aimed at the publication and preliminary analysis of the main types of Saray's silver dangs of Juchid khan of 15-th century with name Muhammad.

These issues are very poorly represented in scientific articles: of nine types analyzed in the paper only one was properly published with graphic reconstruction of dies.

For the first time dangs, which are the subject of this article, were mentioned (without graphic reconstructions) in the famous work of Hh.M. Frähn "Recensio numorum Muhammedanorum", published in 1826. In A.K. Markov's "Inventory Catalog of Muslim Coins of the Imperial Hermitage" (1896) there is no mention of the Saray's dangs of either Ulugh-Muhammad or Muhammad b. Timur. In 2004 V.P.Lebedev and V.B. Klokov had information about 8 coins, which are the subject of this article, and attributed these dangs to the issues of Ulugh-Muhammad.

Enlarged photographic images of silver coins with metrology (most of which are first introduced into scientific circulation) of Juchid khan of 15-th century with name Muhammad are presented in the article.

Nine types of late Juchid silver dangs with the name and titles of khan Muhammad on the obverse and the designation of mint on the reverse as Saray, Saray al-Jadida, Saray al-Mahrusa are published. Reconstruction and translation of monetary legends, as well as preliminary analysis of emissions, are given.

The place of issue on the coins is indicated as a Saray (without the epithet or with al-Jadida or al-Mahrusa). But this fact alone does not allow to state with complete confidence that these dangs were minted there. With regard to the silver emissions of the XIV century, it is proved that the coins in some cases weren't minted where it is written on their reverses. A similar situation could have take place in the XV century. According to the information reported to the author, the coins published in the paper were unearthed on vast spaces that once were the territory of the Golden Horde – from Moldova to Siberia without any apparent concentration in one region, which may not be surprising paying attention to the rarity of the coins. At the present level of our knowledge, the place of minting of these coins can not be reliably established.

It can be affirmed that most of the silver dangs, that are the subject of this paper, have a weight in the range from 0.66 to 0.96 g.

None of the published coins carries the date, which creates the problem of dating these issues. Taking into account all facts, the author thinks that it is possible to date most of the reproduced dangs as 822-the mid of 830-s AH.

Who was that Muhammad-khan, on whose behalf the published coins were issued? Historiography was dominated until recently by the viewpoint formulated by V.P. Lebedev and V.P. Klokov, that in the case of different Muhammads an understanding was already reached on the issue how they called themselves on coins: Ulugh-Muhammad – simply Muhammad, Boraq – Muhammad-Boraq, Küchük-Muhammad – Muhammad b. Timur. It was established on the numismatic material by Yuriy Zayonchkovskiy that on dangs of Küchük-Muhammad his name can be written as Muhammad b. Timur or simply as Muhammad. Thus, the absence of nasab on a coin is not a sufficient basis for classifying a coin for Ulugh-Mukhammad. In view of what has been said, it can be stated that published dangs can't be automatically attributed to Ulugh-Mukhamad's emissions.

The proposed article is an important step to make attribution of published coins more precise. The author hopes that a full introduction of these interesting dangs into the scientific study can activate the discovery and research of relevant numismatic sources, will allow to find the missing answers and, if necessary, to specify (and possibly correct) the theses presented in the paper.

Keywords: numismatics, Golden Horde, dang, Ulugh-Mukhamad, Küchük Muhammad, Saray, Saray al-Jadida, Saray al-Mahrusa.

Незважаючи на досягненні в останні десятиліття успіхи, пізні джучидські монетні емісії XV століття як і раніше вивчені недостатньо, що перешкоджає повноцінному використанню нумізматичних джерел для адекватної реконструкції політичних подій того бурхливого часу.

Більшість типів пізніх дангів є рідкісними, а тому до нашого часу збереглася незначна їх кількість. Крім того, в 1983 році як А.Г. Мухамадієв правильно констатував що, "монети XV ст. відрізняються від монет XIV ст. поганою якістю срібла. Їх важко атрибутувати через нечіткість та спотворення написів. Написи на

монетах відновлюються шляхом порівняльного вивчення десятка, а іноді і декількох десятків монет одного типу"[1]. Тому кожен, навіть відносно добре прочеканений, екземпляр пізньоджучидського данга заслуговує на увагу.

Автор вважає, що пріоритетним завданням сьогодення є введення в науковий обіг інформації щодо основних типів пізньоджучидскіх монет, що є необхідною умовою їх аналізу та правильного розуміння.

Пропонована стаття має на меті публікацію і попередній аналіз основних типів сарайських дангів пізньоджучідского хана на ім'я Мухаммад.

У наукових працях ці емісії представлені дуже слабко. Трохи забігаючи наперед можна констатувати, що з дев'яти представлених в статті монетних типів в наукових публікаціях було виявлено повноцінно представленим (із графічною реконструкцією штемпелів) лише один.

Уперше данги, що є предметом цієї статті, були згадано (без графічних реконструкіцй) у знаменитій праці Х.М. Френа "Recensio numorum Muhammedanorum", опублікованій у 1826 році. Великому нумізмату були відомі монети з зазначенням місця випуску «Сарай» на реверсі та легендами аверсу «Султан / Мухаммад хан / верховний» (№ 13), «Султан / Мухаммад хан» (№ 13 а), «Султан / верховний Мухаммад / хан» (№ 14).[2]. Потрібно вказати, що Х.М. Френ так і не визначився до якого з двох джучидів на троні з таким ім'ям – Улу-Мухаммаду або Кічі-Мухаммаду – повинні бути віднесені ці данги[3].

В "Інвентарному каталозі мусульманських монет Імператорського Ермітажу" О.К. Маркова (1896 г.), який до сих пір не втратив своєї наукової актуальності щодо золотоординських емісій XV століття, не існує згадки про сарайські данги ні Улу-Мухаммада[4], ні Мухаммада б. Тимура [5].

За інформацією А.Г. Мухамадієва, до складу скарбу, знайденому в 1957 році в селі Караульна Гора, серед 2859 срібних монет[6] було 13 дангів, відкарбованих від імені Улу-Мухаммада, їх вага коливалась у межах від 0,81 до 1,04 г.[7].

У 2004 році В.П. Лебедєву і В.Б. Клокову було відомо 8 екземплярів дангів з легендою аверсу "Султан / Мухаммад хан / верховний" і написом "чекан / Сарая" на реверсі[8] (Тип 2 у цій статті). Співавтори виконали промальовування штемпелів і віднесли ці монети до випусків Улу-Мухаммада[9]. Аргументи такої атрибуції буде приведено далі.

За десятиліття пошуків серед приватних колекцій автору вдалося виявити дев'ять типів срібних монет пізньоджучидского хана Мухаммада, місце карбування яких зазначено як Сарай, Сарай ал-Джадід, Сарай ал-Махруса.

За критерій монетного типу прийнято зміст написів на лицьовій стороні монети (також приймається до уваги порядок слів у титулі Мухаммада) і відсутність або наявність епітета монетного двору – на зворотній.

У статті наведені якісні фотозображення срібних монет (більшість з яких уперше вводиться в науковий обіг) з метрологією. Деяки з відтворених фотозображень виконані особисто автором, а деякі надані колегами. Якщо

---

[1] Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII – XV вв. – М.: Наука, 1983. – С. 119.

[2] Fraehn Ch.M. Recensio numorum Muhammedanorum. – Petersburg: Academiae imp. scient. Petropolitanae, 1826.. – P. 388 – 389.

[3] Там само. – P. 386.

[4] Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа / А.К. Марков – Санкт-Петербург, 1896. - С. 502 – 503.

[5] Там само. - С. 530 – 531.

[6] Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система… – С. 120.

[7] Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система… – С. 125.

[8] Лебедев В.П., Клоков В.Б. Денежное обращение Сарая и его округи после 1395 года // Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. – Вып. V. Нумизматический сборник. Том 4. – Москва: Нумизматическая литература, 2004. – № 34а и 34 б., с. 43, 32.

[9] Там само. - С. 32.

зображення монети взято з електронної бази східних монет zeno.ru, то про це говориться в її описі.

Нижче будуть наведені основні типи дангів пізньоджучидского хана Мухаммада, впорядковані відповідно до вказаного на них місця випуску, запропоновані реконструкція та переклад монетних легенд.

I. Емісії Сарая

Тип 1 з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН” (рис. 1)

0.87 г

0.93 г

0.92 г

Рис. 1. Данги хана Мухаммада з зазначенням місця випуску Сарай та з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН”

А.: السلطان/محمد خان

СУЛТАН /МУХАММАД ХАН

Р.: ضرب سراى

КАРБУВАННЯ САРАЙ

Можливості розглянути нижню частину лицьового штемпеля монет на рис. 1, вага яких становить 0.93 і 0.92 г, не існує, але автор вважає, що з великою ймовірністю текст легенди їх аверсів також може реконструюватися наведеним вище чином.

Тип 2 з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН ВЕРХОВНИЙ”.

0.78 г

0.57 г

0.85 г, zeno.ru#138144.

Рис. 2. Данги хана Мухаммада з зазначенням місця випуску Сарай та з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН ВЕРХОВНИЙ”

А.: السلطان/محمد خان / الاعظم

СУЛТАН/МУХАММАД ХАН ВЕРХОВНИЙ.

Р.: ضرب سراى

КАРБУВАННЯ / САРАЙ.

Штемпель реверсу монети, вага якої становить 0.78 г на рис. 2 було графічно реконструйовано в згаданій публікації В.П. Лебедєва і В.Б. Клокова[1].

Тип 3 з легендою аверсу “СУЛТАН ВЕРХОВНИЙ МУХАММАД ХАН”.

0.92 г 0.66 г

Рис. 3. Данги хана Мухаммада з зазначенням місця випуску Сарай та з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ВЕРХОВНИЙ ХАН”

А.: السلطان/عظم محمد/خان

СУЛТАН / ВЕРХОВНИЙ МУХАММАД / ХАН

Р.: ضرب سراى

КАРБУВАННЯ САРАЙ

II. Емісії Сарая ал-Джадіда

Тип 4 з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН”

0.80 г

Рис. 4. Данг хана Мухаммада з зазначенням місця випуску Сарай ал-Джадіда та з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН”

[1] Лебедев В.П., Клоков В.Б. Денежное обращение Сарая…– С. 43, № 34б.

А.: السلطان/محمد خان

СУЛТАН / МУХАММАД ХАН.

Р.: ضرب/سرای/الجدید

КАРБУВАННЯ САРАЙ ал-ДЖАДІДА.

Тип 5 з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН” та зі словом «чекан» у середині реверсу

0.85 г 0.5 г

Рис. 5. Данги хана Мухаммада із зазначенням місця випуску Сарай ал-Джадіда, з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН” та зі словом “чекан” у середині реверсу.

А.: السلطان/محمد خان

СУЛТАН / МУХАММАД ХАН.

Р.: ضرب/ السرای/ جدید

КАРБУВАННЯ ас-САРАЙ ДЖАДІДА.

Тип 6 з легендою аверсу “СУЛТАН /ВЕРХОВНИЙ МУХАММАД…”

0.73 г 0.9 г, zeno.ru#145689.

Рис. 6. Данги хана Мухаммада з зазначенням місця випуску Сарай ал-Джадіда та з легендою аверсу “СУЛТАН / ВЕРХОВНИЙ МУХАММАД…”

А.: Ім’я та титули Мухаммада (?).

Р.: Зазначення місця карбування.

Доступні автору для вивчення екземпляри дангів цього типу не дозволяють побачити кінець другого та третій рядок легенди аверсу. Однак на монеті з вагою 0.73 г на Мал. 6 ім'я “Мухаммад” цілком читається, що і дозволяє говорити про ці монети в контексті розгляду предмета статті.

Тип 7 з ім’ям хана в колі на аверсі та тамгою в колі на реверсі

0.74 г 0.75 г

Рис. 7. Данги хана Мухаммада з зазначенням місця випуску Сарай ал-Джадіда та з ім’ям хана в колі на аверсі та тамгою в колі на реверсі

А.: у центральному колі محمد خان

МУХАММАД ХАН.

Текст легенди навколо центрального кола аверсу впевнено не прочитано.

Р.: ضرب السراى الجديد

ЧЕКАН САРАЙ ал-ДЖАДІДА.

III. Емісії Сарай ал-Махруса

До третьої групи були віднесені данги, легенда реверсу яких, на думку автора, ідентична за змістом, але виконана різними різниками штемпелів. Певні складнощі викликає прочитання слова в нижньому рядку.

Видно, що воно починається з букв الم, у кінці знаходиться … سد (Рис. 8). На монетах на Мал. 9 літера سد, можливо, написана з одним «зубчиком» замість двох (що допустимо, як було показано автором, на пізніх дангах[1]).

Порівняння з палеографією азакських дангів 793 р.х.[2] дозволяє запропонувати прочитання нижнього слова як المحروسه та реконструювати легенду реверсу наступним чином:

ضرب/ سراى/المحروسه - КАРБУВАННЯ / САРАЙ / ал-МАХРУСА.

Тип 8 з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН”.

0.81 г 0.89 г

Рис. 8. Данги хана Мухаммада із зазначенням місця випуску Сарай ал-Махруса та з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН”.

А.: السلطان/محمد خان

[1] Зайончковский Ю.В. Данги джучидского хана Дервиша чекана Орду // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 2 - М.: Патриот, 2016. – С. 138.

[2] Добромыслов Л.Б. Серебряный чекан Золотоордынского Азака при хане Токтамыше. Каталог и исследование. – М.: Издательство Ипполитова, 2016. – № 343, 345, с. 189.

СУЛТАН / МУХАММАД ХАН

Р.: ضرب/ سرای/المحروسه

КАРБУВАННЯ САРАЙ ал-МАХРУСА.

Тип 9 з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН ВЕРХОВНИЙ”

0.96 г

0.67 г

Рис. 9. Данги хана Мухаммада із зазначенням місця випуску Сарай ал-Махруса та з легендою аверсу “СУЛТАН МУХАММАД ХАН ВЕРХОВНИЙ”.

А.: السلطان/محمد خان/ عظم

СУЛТАН / МУХАММАД ХАН / ВЕРХОВНИЙ

Р.: ضرب/ سرای/المحروسه

КАРБУВАННЯ / САРАЙ / ал-МАХРУСА.

Автору не відомі інші випадки такого позначення монетного двору на джучидських срібних монетах після азакської емісії хана Бек-Булата, датованій 793 р.х.[1], він допускає, що вивчення нових екземплярів монет типів 8 і 9 може уточнити запропонований варіант реконструкції легенди.

Після презентації основних типів сарайських дангів пізньоджучидского хана Мухаммада необхідно спробувати відповісти на питання де, коли і від імені якого з Мухаммадом, які боролися за престол Орди в XV столітті, були викарбувані представлені вище монети. Формальні (почерпнуті з прочитання монетних легенд) атрибуції були вже дані, про фактичні (уточнюючі справжнє місце і час карбування, а також емітента) мова йтиме нижче.

Місце випуску (як уже було сказано) на наведених вище монетах вказано як Сарай (без епітета або з таким). Але один цей факт не дозволяє безапеляційно стверджувати, що ці данги карбувалися саме там. Стосовно до срібних емісій XIV століття доведено, що монети могли битися зовсім не там, де викарбовано на їх реверсах[2]. Подібна ситуація могла мати місце і в XV столітті[3]. За інформацією, повідомленою автору, монети, що публікуються в статті, були знайдені на

[1] Зайончковский Ю.В. Джучид Бек-Булат по данным письменных и нумизматических источников// Золотоордынское обозрение. – 2016. – Т 4. – № 3. – С. 543.

[2] Добромыслов Л.Б. Серебряный чекан Золотоордынского Азака… - С. 32 – 37.

[3] Зайончковский Ю.В. Данги джучидского хана Тимура с обозначением места чеканки Крым // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 2017 – № 6. – С. 191-194.

величезних просторах, які були колись територією Золотої Орди - від Молдавії до Сибіру без будь-якої видимої концентрації в одному регіоні, що, можливо, й не дивно, з огляду на рідкісність монет. Сама по собі ця констатація не говорить ні "проти", ні "за" їх сарайського карбування.

Жодна з опублікованих монет не несе на собі дати, що створює проблему датування цих емісій. Згадана рідкісність монет перешкоджає повноцінному аналізу їх метрології (втім, як і застосування методу штемпельного аналізу). Попередньо можна констатувати, що велика частина срібних дангів, що є предметом даного дослідження, мають вагу в інтервалі від 0,66 до 0,96 г.

Дослідження В.П. Лебедєва і В.Б. Клокова показали, що "гістограма монет Улу Мухаммада ..., який неодноразово обіймав сарайський престол з 822 по 835 р.х., дуже широка. На ній можна виділити три піки при 0,95; 0,80 і 0,7 г. Це можна трактувати так, що за ці роки вагова норма тричі знижалася або ним самим, або тими, хто на час зміщав його з престолу ... Чергове і, здається, останнє зниження вагової норми чекана дангів було здійснено під час правління Кічі-Мухаммада. Середня вага його монет складала 0,55-0,60 г"[1].

Беручи до уваги всю сукупність фактів, автор вважає за можливе датувати більшу частину репродукованих вище дангів 822 – серединою 830-х рр.х.

Хто ж був такий Мухаммад-хан, від імені якого випущені данги? За твердженням Р.Ю. Реви, в третьому десятилітті IX століття хіджри на території Золотої Орди "п'ять чоловік, які боролися за владу, мали однакове мусульманське ім'я Мухаммад: Шибанід Хаджі-Мухаммад; Тукатімуріди – Мухаммад-Барак, Улу-Мухаммад, Кучік-Мухаммад син Токтамиша і Кучук-Мухаммад син Тимура. Найчастіше одне з імен (Барак, Хаджі, Улу, Кучик) на монетах і в джерелах опускається і залишається лише мусульманське ім'я Мухаммад, що призводить до додаткових труднощів при співвіднесенні його з конкретним історичним персонажем"[2].

До недавнього часу в історіографії переважала точка зору, сформульована В.П. Лебедєвим і В.П. Клоковим (2001 р.): "у випадку різних Мухаммадів вже досягнуто порозуміння, як вони іменували себе на монетах: Улу-Мухаммад просто Мухаммад, Барак – Мухаммад Барак, Кічі-Мухаммад – Мухаммад б. Тимур"[3].

У дусі цієї теорії О.В. Тростьянський (2014 р.) категорично формулює: на монетах "ім'я ... золотоординського правителя Кічі-Мухаммада завжди позначалося як Мухаммад б. Тимур"[4]. Однак, на нумізматичному матеріалі було "встановлено, що на монетах одного монарха – Кічі Мухаммада його ім'я може бути передано як Мухаммад б. Тимур або як Мухаммад. Таким чином, відсутність насабу на монеті не є достатньою підставою для віднесення монети до Улу-Мухаммада"[5].

Зважаючи на сказане, можна стверджувати, що всі представлені вище данги некоректно автоматично відносити до емісій Улу-Мухамада. На нинішньому рівні наших знань можна погодитися з тезою Р.Ю. Реви, який констатував, що "у зв'язку з проблемою "множинності Мухаммадів" цього часу, поки не представляється

[1] Лебедев В.П., Клоков В.Б. Денежное обращение Сарая… - С. 66.

[2] Рева Р.Ю. Мухаммад-Барак и его время. Обзор нумизматических и письменных источников // Нумизматика Золотой Орды. Научный ежегодник. – 2015. - № 5. – С. 80.

[3] Лебедев В.П., Клоков В.Б. Монеты с юго-восточных окраин Сарая // Татарская археология. – 2001. – № 1 – 2. – Казань, 2001. – С. 26.

[4] Тростьянский О.В. Монеты Казанского ханства. Монетный комплекс XV века из окрестностей Камаевского городища // Нумизматика Золотой Орды. – 2014. – № 4. – С. 149.

[5] Зайончковский Ю.В. Серебряные монеты джучидского хана Мухаммада б. Тимура с именем Махмуд на реверсе // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 2013. – № 6. – С. 163.

можливим однозначне віднесення ... монет до того чи іншого конкретного персонажу"[1].

Підводячи підсумок статті потрібно констатувати, що фактична атрибуція представлених дев'яти типів сарайських дангів пізньоджучидского хана на ім'я Мухаммад поки є невирішеною науковою проблемою (така ситуація, втім, є вельми характерною щодо багатьох золотоординських емісій XV століття). Пропонована стаття є необхідним кроком для уточнення атрибуції опублікованих монет - автор сподівається, що повноцінне введення цих цікавих емісій в науковий обіг (здатний активізувати виявлення і вивчення відповідних нумізматичних джерел) дозволить знайти відсутні поки відповіді і, в разі необхідності, уточнити (а, можливо, й скорегувати) висловлені в статті тези.

Література

1. Добромыслов Л. Б. Серебряный чекан Золотоордынского Азака при хане Токтамыше. Каталог и исследование/ Л. Б. Добромыслов. – М.: Издательство Ипполитова, 2016. – 270 с.
2. Зайончковский Ю. В. Данги джучидского хана Дервиша чекана Орду / Ю. В. Зайончковский // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Вып. 2. – М.: Патриот, 2016. – С. 135-141.
3. Зайончковский Ю. В. Данги джучидского хана Тимура с обозначением места чеканки Крым/ Ю. В. Зайончковский // Stratum plus. Археология и *к*ультурная антропология. – 2017 – № 6. – С. 191–194.
4. Зайончковский Ю. В. Джучид Бек-Булат по данным письменных и нумизматических источников/ Ю. В. Зайончковский// Золотоордынское обозрение. – 2016. – Т 4. – № 3. – С. 534-551.
5. Зайончковский Ю. В. Серебряные монеты джучидского хана Мухаммада б. Тимура с именем Махмуд на реверсе / Ю.В. Зайончковский // Stratum plus. Археология и *к*ультурная антропология. – 2013. – № 6. – С. 159-164.
6. Лебедев В. П., Клоков В. Б. Денежное обращение Сарая и его округи после 1395 года / В. П. Лебедев, В. Б. Клоков// Древности Поволжья и других регионов. Сборник статей. – Вып. V. Нумизматический сборник. Том 4. – Москва: Нумизматическая литература, 2004. – С. 23-75.
7. Лебедев В. П., Клоков В. Б. Монеты с юго-восточных окраин Сарая/ В.П.Лебедев, В.Б. Клоков // Татарская археология. – 2001. – № 1 – 2. – Казань, 2001. – С. 19-46.
8. Марков А. К. Инвентарный каталог мусульманских монет Императорского Эрмитажа / А.К. Марков – Санкт-Петербург, 1896. – 879 с.
9. Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII – XV вв. / А.Г. Мухамадиев – М.: Наука, 1983. – 166 с.
10. Рева Р. Ю. Мухаммад-Барак и его время. Обзор нумизматических и письменных источников / Р. Ю. Рева // Нумизматика Золотой Орды. Научный ежегодник. – 2015. – № 5. – С. 80-104.
11. Рева Р. Ю. Шибанидские ханы и их монеты/ Р. Ю. Рева // Материалы III Всероссийской научной конференции [История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири] (21 - 22 апреля 2017 года, Курган) – Курган, 2017. – С. 25-36.
12. Тростьянский О. В. Монеты Казанского ханства. Монетный комплекс XV века из окрестностей Камаевского городища/ О. В. Тростьянский // Нумизматика Золотой Орды. – 2014. – № 4. – С. 148-152.
13. Fraehn Ch. M. Recensio numorum Muhammedanorum/ Ch. M. Fraehn. – Petersburg: Academiae imp. scient. Petropolitanae, 1826. – 745 p.

[1] Рева Р.Ю. Шибанидские ханы и их монеты // История, экономика и культура средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири. Материалы III Всероссийской научной конференции г. Курган 21 - 22 апреля 2017 года. - Курган: Изд-во Курганского гос. ун-та, 2017. - С. 28, 33.

14. Zeno.ru – Oriental Coins Database. [Electronic resource]. – Access mode: http://www.zeno.ru. – Title from screen. – Actuality: 26.02.2018.

References

1. Dobromyslov L.B. (2016) *Serebrjanyj chekan Zolotoordynskogo Azaka pri hane Toktamyshe. Katalog i issledovanie* [Silver coins of the Golden Horde mint Azaq in time of Toktamysh Khan. Catalog and research]. Moskva: Izdatel'stvo Ippolitova. [in Russian].
2. Zajonchkovskij, Ju.V. (2016). *Dangi dzhuchidskogo hana Dervisha chekana Ordu* [Dangs of Juchid Khan Dervish minted in Ordu]. *Rus', Litva, Orda v pamjatnikah numizmatiki i sfragistiki*. (2), 135-141. [in Russian].
3. Zajonchkovskij Ju.V. (2017). *Dangi dzhuchidskogo hana Timura s oboznacheniem mesta chekanki Krym* [Dangs of Juchid khan Timur minted in Qrim]. *Stratum plus. Arheologija i kul'turnaja antropologija*. 6, 191-194. [in Russian].
4. Zajonchkovskij Ju.V. (2016). *Dzhuchid Bek-Bulat po dannym pis'mennyh i numizmaticheskih istochnikov* [Reign of Jujid khan Beg Pulad according to written and numismatic sources]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 4, 3, 534-551. [in Russian].
5. Zajonchkovskij Ju.V. (2013). *Serebrjanye monety dzhuchidskogo hana Muhammada b. Timura s imenem Mahmud na reverse* [Silver Coins of Juchid Khan Muhammad bin Timur with Mahmud's Name on Reverse]. *Stratum plus. Arheologija i kul'turnaja antropologija*. 6. 159-164. [in Russian].
6. Lebedev V.P., Klokov V.B. (2004). *Denezhnoe obrashhenie Saraja i ego okrugi posle 1395 goda*. [Monetary circulation in Saray and its neighborhood after 1395]. *Drevnosti Povolzh'ja i drugih regionov*. (5, 4), 23-75. [in Russian].
7. Lebedev V.P., Klokov V.B. (2001). *Monety s jugo-vostochnyh okrain Saraja* [Coins from the southeastern outskirts of Saray]. *Tatarskaja arheologija*. 1-2, 19-46. [in Russian].
8. Markov A.K. (1896) *Inventarnyy katalog musul'manskikh monet Imperatorskogo Ermitazha* [Inventory catalog Muslim coins of the Imperial Hermitage]. Sankt-Petersburg. [in Russian].
9. Mukhamadiev A.G. (1983) *Bulgaro-tatarskaya monetnaya sistema XII-XV vv.* [Bulghar-tatar monetary system of XII-XV centuries]. Moskva: Nauka. [in Russian].
10. Reva R.Ju. (2015). *Muhammad-Barak i ego vremja. Obzor numizmaticheskih i pis'mennyh istochnikov* [Muhammad Baraq and his time. An Overview of numismatic and written sources]. *Numizmatika Zolotoj Ordy*. 5, 80-104. [in Russian].
11. Reva R.Ju. (2017). Shibanidskie hany i ih monety [Shibanid khans and their coins]. Abstracts of Papers: *Istorija, jekonomika i kul'tura srednevekovyh tjurko-tatarskih gosudarstv Zapadnoj Sibiri.* (pp 25-36). Kurgan. [in Russian].
12. Trost'janskij O.V. (2014). *Monety Kazanskogo hanstva. Monetnyj kompleks XV veka iz okrestnostej Kamaevskogo gorodishha* [Coins of the Kazan Khanate. A Coins Complex of the 15th century from the Environs of Kamaevskoe Settlement]. *Numizmatika Zolotoj Ordy*. 4, 148-152. [in Russian].
13. Fraehn Ch.M. (1826). *Recensio numorum Muhammedanorum*. Petersburg: Academiae imp. scient. Petropolitanae.

УДК: 902(045)(4-015)=161.2 “654”–585.55
DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-86-97

Ігор Прохненко
доцент кафедри
історії стародавнього світу та середніх віків
факультету історії та міжнародних відносин
ДВНЗ “УжНУ”(м. Ужгород, Україна)

Dr. Igor Prokhnenko
Associate Professor of the Department
the history of the ancient world and the Middle Ages
Faculty of History and International Relations
State University "UzhNU" (Uzhhorod, Ukraine)

Марія Жиленко
лектор-екскурсовод
Археологічного музею ім. проф. Балагурі Е.А.
ДВНЗ “УжНУ”(м. Ужгород, Україна)

Maria Zhilenko
lecturer-guide
Archaeological Museum named after. prof. Balaguri E.A.
State University "UzhNU" (Uzhhorod, Ukraine)

ФАЛЬШИВІ МОНЕТИ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ

COUNETFEIT COINS FROM THE SEREDNYE CASTLE

Анотація

У західній частині селища Середнє Ужгородського р-ну Закарпатської обл., на рівнині біля річки Веля (колишня назва Стара), знаходяться руїни замку. На сьогодні з його споруд найбільше збереглася житлова будівля (розміри 18,6 х 16,5 м), яка розміщена в центральній частині архітектурного ансамблю.

Археологічною експедицією Ужгородського національного університету замок досліджувався у 2008 та 2017 роках. Під час розкопок замку виявлені фальшиві монети, які з точністю відповідають хронологічному діапазону функціонування пам’ятки, а також відображають діяльність фальшувальників Верхнього краю Угорщини, в продукції яких найбільш масово присутні підробки кремницької продукції. Незначна кількість знахідок не дозволяє робити висновки про основні періоди активізації діяльності “злодіїв в монетній справі”, але три з чотирьох монет належать до часів Фердинанда І, в угорській історіографії названого “золотим віком угорських фальшивомонетників”. Конкретизація інформації про кількісно-якісний склад фальшивих номіналів на Середнянському замку можливий тільки після систематизованого дослідження значних ділянок у різних частинах пам’ятки і поповнення даної групи знахідок новими екземплярами.

Summary

In the Western part of the village Sredniy in Uzhgorod district, in the Transcarpathian region, the ruins of the castle are located in the plains near the river Velya (formerly the Old Town). Today, the most respected building for its buildings (18.6 x 16.5 m), which is located in the central part of the architectural ensemble. It is surrounded by a locked patio with limited stone walls. The fortification system, in terms close to the square form, is represented by two lines of noticeably shoved shafts and ditches. In some places, the modern height of the shafts reaches 3.5 m. The external shaft defines the area of the monument – 200 x 200 m. The artificial water circulation system (the pipe of the set and drainage), which flowed from the river to the ditch on

the western side and flowed out of them into The direction of the mill from the east is now already destroyed, resulting in a large part of the ditches being swamped.

The archaeological expedition of the Uzhhorod National University was studied in 2008 and 2017. In the first field season, in order to find out the stratigraphic situation and proceeding from the possible excavation of the area, the study began with the territory of the castle court. The excavation #I (22 x 4 m) cut it from the southern corner of the central building to the ditch. The power of the cultural layer, which consisted of layers of clay of different colors, from gray to black (in the basis), reached 2.8 m. The erection of stone walls in the XVI century. It was stratigraphically confirmed by the discovery of the false Hungarian coin of 1543 Ferdinand I. (1526-1564). The next period (XVIIth – the beginning of the XVIIIth century) was determined by the quantitative increase in the collection of material (ceramic crockery, tiles and metal products).

A relatively large percentage of counterfeit coins is not unique to these territories. It characterizes the specifics of the regional monetary circulation of the late Middle Ages and early modern times. Also it notes the active work of local counterfeiters whose work left traces in archaeological materials and in written sources.

Found during the excavation of the castle counterfeit coins correspond to the chronological range of the operation of the monument, as well as reflect the activities of the falsifiers of the Upper Hungary, in whose products most massively present counterfeit silicon products. A small number of finds does not allow us to draw conclusions about the main periods of activation of the "thieves in the coin", but three of the four coins refer to the times of Ferdinand I, in Hungarian historiography called "the golden age of Hungarian counterfeiters." Specificization of the information on the quantitative and qualitative composition of false denominations in the Central lock is possible only after a systematic study of significant sites in different parts of the monument and replenishment of this group of finds with new instances.

Ключові слова: Середнянський замок, археологія Закарпаття, фальшиві монети, підробка грошей.

Key words: Sredneansky castle, archeology of Transcarpathia, fake coins, forging money.

У західній частині селища Середнє Ужгородського р-ну Закарпатської обл., на рівнині біля річки Веля (колишня назва Стара), знаходяться руїни замку. На сьогодні з його споруд найбільше збереглася житлова будівля (розміри 18,6 х 16,5 м), яка розміщена в центральній частині архітектурного ансамблю (рис. 1). Її оточує обмежений кам'яними стінами замковий дворик. Фортифікаційна система, що наближена у плані до квадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. В окремих місцях сучасна висота валів досягає 3,5 м. Зовнішній вал визначає площу пам'ятки – 200 х 200 м. Штучна система циркуляції води (труби набору та зливу), що надходила з річки у рови із західного боку і витікала з них в напрямку млина зі східного, зараз вже зруйнована, в результаті чого більша частина ровів заболочена.

Про Середнянський замок існує ряд легенд, які міцно увійшли не тільки до популярної, але і до наукової літератури. Згідно з ними будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф закріпився завдяки тому, що тривалий час на основі "архітектурних особливостей" зведення замку помилково датувалося XII ст. При подібному хронологічному визначенні важко пояснити потрапляння до внутрішнього заповнення корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Більше того, замки аналогічного планування на території Угорщини будувалися у значно пізніші часи.

Крім цього відзначимо, що вказана дата зведення замку суперечить даним письмових джерел, за якими можна встановити наступну послідовність пов'язаних з цим укріпленням подій. Населений пункт Середнє, який у 1455 р. згадується вже як містечко (oppidum), належав угорському роду Палоці. Незважаючи на те, що стрімке піднесення роду почалось ще за правління короля Сигізмунда (з початку XV ст. його представники обіймали високі державні посади та за вірну службу отримали значні

володіння на північному сході Угорського королівства), вони не мали на своїх землях жодної фортеці. У 1414 р. їм дали дозвіл на будівництво замку, але, скоріш за все, Палоці ним так і не скористалися. У 1429 р. їм дарували шарошпотоцьку домінію із замком Уйгель (Шатораляульгель), тому питання зведення укріплення тимчасово втратило актуальність[1]. У Середньому ж будівництво першої замкової споруди – палацу, який згодом став центром архітектурного ансамблю, було розпочато не раніше кінця XV ст., разом із закладанням розміщених близько від місця зведення нової будівлі винних підвалів.

Ситуація навколо середнянської домінії загострилася після Могачської битви 1526 року, в якій загинув останній представник роду Антал Палоці, не залишивши за собою спадкоємця чоловічої статі. За величезний спадок Палоці розпочалось багаторічне протистояння між братами Добо (близькими родичами Палоці) та представниками Перені. Більшу частину майна з центром у Шарошпотоці, Фердинанд I у 1527 році дарував Перені, а середнянську домінію завдяки підтримці Яноша Саполяї вдалося прибрати до рук Ференцу Добо. Саме в цей час починається розбудова потужної системи оборони навколо центральної замкової споруди, що підтверджує і таблиця біля входу до винних підвалів: "Викопані стараннями братів Добо, Ференца, Іштвана та Домокоша, спадкоємців та власників Середнянського замку. Захисними стінами та ровом укріплено 1557 року Христового".

Основним джерелом доходів братів Добо була торгівля з польськими землями, переважно вином та живою худобою. Щоправда, ця торгівля часто велася в обхід королівських митних постів (мешканці Середнянського замку відмінно знали угорсько-польське прикордоння і вдало оминали митні пункти). Стабільний прибуток забезпечувала і торгівля турецькими полоненими, яких, зазвичай, утримували у Середньому. Єдиний син Іштвана Добо, Ференц, після смерті батька успадкував величезні статки, у тому числі і середнянську домінію. Оскільки про його хвороби було добре відомо при дворі, король Рудольф надав йому право вільного складання заповіту, але вже у вересні 1602 р., через кілька тижнів після смерті вельможі, королівські представники зайняли Середнянський замок, описали все майно і більшість коштовностей відправили до королівського двору.

Сам замок спочатку перейшов у володіння Софії Перені, онучки Домокоша Добо, а після її смерті – до нащадків Анни, сестри Іштвана Добо. Онучкою Анни Добо була Жужанна Лорантфі, дружина Дьордя Ракоці I, і таким чином Середнє у якості приданого опинилось у Ракоці. Згодом укріплення стало спільним майном родин Форгач і Ілошваї. За свідченням урбарія 1689 р. "п'ять років тому замок був спалений повстанцями, але кілька приміщень якось відремонтовані та перекриті соломою досі використовують". Занепад фортеці продовжувався і після визвольної війни, коли нею володіли Перені і Баркоці, але на підтримання споруди практично не витрачалися. З XIX ст. джерела згадують вже тільки руїни.

Археологічною експедицією Ужгородського національного університету замок досліджувався у 2008 та 2017 роках. У перший польовий сезон, з метою з'ясування стратиграфічної ситуації і виходячи з можливої для проведення розкопок площі, вивчення почалося з території замкового дворика. Розкоп I (22 х 4 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рову (рис. 2). Потужність культурного шару, який складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до чорного (в основі), досягала 2,8 м. Зведення кам'яних стін у XVI ст. було стратиграфічно підтверджене знахідкою фальшивої угорської монети 1543 р. Фердинанда I (1526 – 1564 рр.). Наступний період (XVII – початок XVIII ст.)

[1] Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. – Budapest, MTA Történettudományi intézet, 1998. – 179 old. – old. 55.

визначався кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі та вироби з металу).

Для отримання додаткової інформації археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила роботи у польовому сезоні 2017 року. Розкоп II (12 х 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу I (рис. 3). В основному стратиграфічна ситуація ідентична простеженій під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін вдалося віднести до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., йшли паралельно до східної стіни центрального палацу, утворюючи на краю замкового дворика своєрідну галерею. За її межами починався рів. Наприкінці цього самого сторіччя, або на початку наступного (не раніше 1588 року), між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей же час добудована низка перетинок між старими і новими мурами, в результаті чого утворився новий комплекс малих приміщень.

У порівнянні з польовим сезоном 2008 року помітно збільшилася колекція виявлених індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби). Майже всі матеріали датовані XVI – XVII ст. До більш раннього часу (XV ст.), скоріше за все пов'язаного з дозамковим горизонтом, належать лише три угорські монети (Сигізмунда Люксембурзького 1430 – 1437 рр., Владислава I 1440 – 1444 рр. і Матяша Корвіна 1489 – 1490 рр.). Весь інший набор археологічного матеріалу, отриманий в ході дослідження Середнянського замку в 2017 році, хронологічно співпадає з датами, зафіксованими в письмових джерелах. У комплексі вони дозволяють визначити зведення будівлі біля р. Велі кінцем XV – початком XVI ст. До середини XVI ст. ця споруда стала ядром замкового комплексу, функціонування якого фіксується до початку XVIII ст.

Для хронологічного визначення будівельних горизонтів пам'ятки особливе значення мають нумізматичні матеріали. В колекції монет простежується певна закономірність: домінування угорських номіналів XVI ст., в основному другої половини сторіччя, а також сілезьких польських, литовських та шведських монет першої половини XVII ст. Виявлені і три фальшиві екземпляри, два з яких XVI ст., один – першої половини XVII ст. (рис. 4-6).

Порівняно значний відсоток підроблених грошових одиниць не є унікальним для цих територій. Він характеризує специфіку регіонального монетного обігу доби пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. Відзначає його активна діяльність місцевих фальшивомонетників, праця яких залишила сліди і в археологічних матеріалах, і в письмових джерелах.

У наукових студіях вчених Словаччини та Угорщини ця проблематика розробляється вже кілька десятиріч, та, на жаль, на Закарпатті за відсутності конкретних польових матеріалів питання виготовлення та обігу фальшивих монет донедавна не досліджувалось взагалі.

Українським вченим Андрієм Бойко-Гагаріним в опублікованій ґрунтовній праці, присвяченій фальшивомонетництву, не зазначено знахідок підробок ранніх монет королівства Угорщини на території сучасної України. Дослідником описано підробки денаріїв протягом всього XVI століття, а також золотих дукатів Фердинанда I (1526-1564) та Рудольфа II (1576-1612)[1]. Для Закарпатської області вченим відмічені малочисельні знахідки фальсифікатів, з яких лише дві угорські монети: парвус Сигузмінда Люксембурга та денарій Лайоша Великого[2].

[1] Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – С. 152-161.

[2] Там само. – С. 532.

Для початку охарактеризуємо загальні тенденції грошового обігу Угорщини наприкінці XIV – XVI ст. Цінність грошей на той час суттєво відрізнялась від сучасного формату. Якщо в наші дні вартість паперових банкнот гарантує держава, що їх випускає, то кілька століть тому цінними були власне монети, тобто золото чи срібло, з яких їх виготовляли. Але при цьому незмінною залишалась монополія держави на карбування номіналів. Та, незважаючи на це, майже одночасно з появою офіційного виготовлення мірила вартості з'явилися і фальшивомонетники. Хоча це заняття завжди переслідувалося законом, "ремесло" розквітало, особливо в періоди політичної нестабільності.

В Угорському королівстві кінця XIV ст. фальшивомонетники діяли переважно "під патронатом" місцевих феодалів, що призвело до масового випуску та широкого розповсюдження підробок. Як зазначив Ф. Калер, вже за правління Сигізмунда Люксембурзького (1387 – 1437 рр.), на території Угорщини діяли щонайменше три осередки з виготовлення підробок. Більше того, підробки випускали навіть при королівських монетних дворах[1]. Частина цих майстерень продовжувала діяти і за правління короля Матяша (1458 – 1490 рр.). Одним з осередків підробки грошей став регіон Фелвідек (Верхній край, північно-східна частина Угорського королівства). Часто ці майстерні діяли під керівництвом, або принаймні за мовчазної згоди, місцевих органів влади. Король (або часом антикороль), щоб задовольнити жагу феодалів до грошей та дивідендів, які приносило карбування, іноді видавав їм дозволи на випуск монет. Тому в багатьох феодальних замках були облаштовані легальні монетні майстерні[2]. Спроби законодавчого врегулювання випуску грошей у досліджуваний період робилися кілька разів. Зокрема, згідно з декретом короля Сигізмунда від 1405 р., підробка грошей кваліфікувалася як зрада (порушення монополії короля), і включала такі складові: відмова приймати гроші королівських монетних дворів; зниження ваги монет; незаконне виготовлення монет, імітація з дорогоцінних або будь-яких інших металів[3]. Зведення законів м. Буди (перша третина XV ст.) містить чіткі процесуальні вказівки стосовно фальшивомонетників *"фальшивомонетник повинен виправдатися таким же чином, як і злодій, присягнутися спочатку сам, а потім семеро свідків. Якщо хто-небудь з них схибить, кара фальшивомонетника – спалення"*[4]. Але, все ж, в епоху Сигізмунда переважала інша форма фальшування – обрізання монет по периметру, або виготовлення з однієї монети двох. Каралося воно накладанням штрафу та конфіскацією майна, придбаного на підроблені гроші[5]. Після міжусобиць середини XV ст. відносний лад у грошовій системі королівства навела реформа Матяша Гуняді 1467 р. Його номінали (завдяки зображенню названі "монетами з Мадонною"), досить довго й стабільно тримали свою вартість: 1 форинт = 20 грошам = 100 денаріям = 200 оболам. У законах короля Матяша підробку монет також кваліфікували як зраду (декрет I 1462 р.). Фальшивомонетниками вважали осіб, які виготовляли підроблені номінали та/або свідомо розповсюджували та використовували в обігу фальшиві гроші (у великій кількості)[6]. Владислав II Ягеллон (1490 – 1516 рр.), який наслідував Матяша на престолі, намагався підтримувати грошову систему свого попередника, а ось його наступник, Людовик II (1516 – 1526 рр.), знизив відсоток срібла в динарах наполовину, залишивши при

[1] Kahler F. Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez (3 rész) // Numizmatikai közlöny. – 1981-1982. – № 80-81. – Old. 79-83. – old. 80-81.

[2] Gyöngyössy M. Középkori és kora újkori hamispénzverés Nyugat-Magyarországon // Az Érem. – LXXII évfolyam. – 2016/1. – Old. 30-34. – old. 30.

[3] Kahler F. A pénzhamisítás bűncselekményének alakulása Magyarországon // Jogtörténeti tanulmányok V. / Szerk. Csizmadia Andor. – Budapest, 1983. – Old. 97-113. – old. 104.

[4] Blazovich L., Schmidt J. Buda város jogkönyve II. – Szeged, Szegedi kötépkorász műhely, 2001. – 640 old. – old. 455.

[5] Tóth D. A pénzhamisítás joghistóriája // Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia konferenciakötete. – Pécs, 2015. – Old. 41-58. – old. 45.

[6] Kahler F. A pénzhamisítás bűncselekményének alakulás… – old. 104.

цьому ту саму номінальну вартість, що неминуче призвело до інфляції та економічної кризи. У 1526 р. Людовик був змушений відкликати ці монети[1]. Загалом, грошова система Угорщини пізнього середньовіччя, основи якої були закладені королем Матяшем у 1467 – 1470 рр., без суттєвих змін проіснувала до початку 1550-х рр. Зображення на монетах (Мадонна та св. Ласло на золотих форинтах, герб та Мадонна на срібних монетах), як і їх якість (крім окремих спроб зниження ваги), залишалися незмінними та тривалий час протистояли зростаючому австрійському впливу.

Двовладдя, що виникло в країні після могачської поразки, чітко відобразилося і у випуску грошей. Янош Саполяї (1526 – 1540 рр.), якого вважали "національним королем", карбував власні номінали так само, як і Фердинанд I (1526 – 1564 рр.) з роду Габсбургів. Загальноприйнятою є думка про те, що найбільш потужна хвиля підробки монет почалась на території Фелвідека, що належала Саполяї, у 1530-х рр. та тривала до 1550-х рр. Та за кілька років до цього, у 1527 р. кремніцький жупан Бернат Бегейм доповідав владі Нижньої Австрії про діяльність у м. Мадяровар майстерні, де підробляли різноманітні австрійські монети ("toppelt Sechsser, dickh pfening vnd Patzen"), зразки яких він надав у якості доказів[2]. Місто Мадяровар належало королеві Марії Габсбург, яке вона отримала у якості весільного подарунку у 1520-х рр. Відповідно, виготовлення підроблених монет в Угорщині раннього модерного часу бере початок не у володіннях Яноша Саполяї, а власне на землях Габсбургів[3]. Загалом XVI століття для фальшивомонетників стало певним "золотим віком", коли в умовах громадянської війни було значно легше незаконно збагачуватись. Ф. Калер протягом століття виділяє два основні періоди, перший з яких назвав "періодом феодальних підробок". Його основні риси – здійснення злочину вищими верствами населення, доволі високий вміст дорогоцінних металів та точна передача зовнішнього вигляду монет, високий рівень технічного забезпечення майстрів, що робило можливим масовий випуск підробок. Феодали, часто використовуючи свій авторитет, силоміць досягали безперешкодного введення до обігу таких підробок, розквіт випуску яких фіксується у 1530-1540 рр.[4]. Найбільш впливові вельможі, як з табору Саполяї, так і Габсбургів, брали активну участь у карбуванні підробок. Достеменно відомо, що у 1530 р. монети сумнівної якості випускали у володіннях Петра Перені. У замку Красногорка ґьоморський жупан Ференц Бебек підробляв срібні динари короля Яноша, сировину для яких отримував, переплавляючи церковні дзвони з навколишніх сіл. Той самий Бебек у замку Чорбакьо підробляв грошові одиниці Фердинанда. У замку Мурань Матяш Башо карбував імітації динарів Саполяї, а у Мукачівському замку, який на той час належав королю, майстерню з підробки грошей організував каштелян Мігаль Бюді[5]. Опосередковано посприяла розвитку фальшивомонетництва і турецька загроза. Священики й монахи, намагаючись врятувати церковне майно та начиння, часто передавали його на збереження до укріплених феодальних замків. Згодом, із поширенням реформації, феодали, діючи за принципом "cujus regio, ejus religio", часто привласнювали собі церковне майно, керуючись тим, що до костелів воно потрапило в якості дарів їхніх пращурів. Зокрема, Другети у себе в Гуменному накопичили церковного срібла й золота на 80 тис. форинтів – колосальну суму, як на

[1] Szatmári T. A pénzhamisító Bebekek // http: Szadvar.hu. – 2013 november 1.
[2] Huszár L. Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. // Műemlékvédelem. – № 13. – 1969. – Old. 80-87. – old. 82
[3] Gyöngyössy M. Középkori és kora újkori hamispénzverés … – old. 31-32.
[4] Kahler F. Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században // A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1971. – Budapest, 1972. – Old. 86-90.
[5] Huszár L. Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek… – old. 83-84; Komáromy A. Egy hamis pénzverő a XVI. században // Századok. – 1893. – Old. 647-667. – old. 647.

середину XVI ст.[1]. Щоб якось реалізувати награбоване в такий спосіб добро, предмети церковного начиння, які часто становили художню цінність, переплавляли на монети. "Фахівців" даної справи знайти було легко, адже більшість дворянських резиденцій мали власних ювелірів, які за винагороду легко погоджувалися на виготовлення фальшивих монет. Невдовзі вони навіть створили щось на зразок цеху, на чолі з майстром Петером Тудором.

Другий період за своїми характеристиками суттєво відрізняється від першого. Фальшивомонетниками тут виступають представники нижчих верств. З огляду на це вміст дорогоцінних металів у монетах значно менший або вони взагалі відсутні, виконання підробок значно примітивніше, що пояснюється неосвіченістю майстрів і простотою інструментів (так звані ковальські підробки)[2]. Кількість фальшивок проти попереднього періоду значно зменшилася. Розквіту така "народна" підробка досягла у другій половині століття[3]. Ці фальшиві номінали особливо легко простежуються в археологічних матеріалах. Вони виготовлялися з низькоякісних сплавів або міді та були вкриті тонким шаром срібла, який дуже швидко стирався, викликаючи обурення ошуканих громадян. Але саме така підробка монет із надзвичайно низькою собівартістю була дуже вигідною справою. Не дивно, що за короткий термін підроблені номінали заполонили прикордоння, і тим самим паралізували всю торгівлю та грошовий обіг, оскільки зарубіжні купці відмовлялися їх приймати. Була підірвана довіра населення і до номіналів більш раннього карбування. У 1538 р. в м. Пожонь (суч. Братислава, Словаччина) стани скаржилися королю, що за кордоном відмовляються приймати навіть карбовані у Кремніце золоті монети, більше того – вже й усередині країни не завжди їх беруть. Щоб хоч якось зарадити економічному колапсу, Фердинанд був змушений видати розпорядження, яким зобов'язав усіх на території Угорського королівства без заперечення приймати монети Матяша, Владислава та Людовика (XIX параграф закону 1535 р.). У той самий час, щоб запобігти конфлікту в Австрії, він заборонив використання на її території угорських мідних монет (зазвичай із низькоякісного металу, поганого карбування). Також, незважаючи на те, що якість випущених Саполяї номіналів була досить високою, з боку Габсбургів вони піддавалися необґрунтованій критиці. Більше того, на прохання станів Нижньої Австрії, вони були заборонені на підвладній Фердинанду території. Довіру до номіналів Саполяї було підірвано настільки, що і його власні прихильники відмовлялися їх приймати.

Питання карбування грошей часто піднімалося законодавчими зборами і на землях, підвладних Саполяї. На будайських зборах 1527 р., скликаних королем Яношем, було прийнято постанову, згідно з якою під страхом смертної кари всі були зобов'язані приймати випущені королем номінали. На засіданні 1530 р. ухвалили рішення про монополію короля у випуску монет і визнали ці монети єдиним легальним платіжним засобом[4]. У рішенні наступних зборів, що відбулися наприкінці 1530 – на початку 1531 рр., були перераховані всі номінали, які вважали легітимними платіжними засобами: монети Матяша Корвіна, Владислава II, Людовика, сучасні карбування короля Яноша 1526 й 1527 рр. та Фердинанда, кремницького випуску[5]. В період від 1543 по 1547 рр. законодавчими зборами Угорщини було прийнято чотири закони, що передбачали покарання за підробку грошей. Зокрема, в параграфі LI закону 1545 р. зазначалося: "Якщо осіб, які підробляють гроші (як кажуть, їх виготовляють у багатьох місцях), затримують,

[1] Komáromy A. Egy hamis pénzverő… – old. 649.
[2] V. Székely Gy. 16 századi éremlelet Pálmonostoráról // Cumania / Szerk. Bárth J. – № 15. – Kecskemét, 1998. – Old. 5-92. – old. 10.
[3] Kahler F. A pénzhamisítás bűncselekményének alakulás… – 86-90 old.
[4] Gyöngyössy M. Szapolyai János pénzverése (1527-1540) // Századok. – 149 évfolyam. – 4 szám. – 2015. – Old. 959-974. – old. 960.
[5] Ibid. – old. 961.

згідно з даним декретом вони підлягають покаранню особистому та майновому"[1]. Щоб якимось чином виконувати законодавчі рішення, до комітатів були відряджені судді та королівські представники, які діяли спільно з віце-жупанами, у супроводі військових. Вони отримали право здійснювати судочинство над підозрілими людьми, будь-то селяни чи представники дворянства, і одразу ж, без апеляцій, на місці виконувати вирок. Утім, результатів це давало мало, оскільки підробкою монет займалися переважно залежні від вельмож слуги, які зазвичай мовчали як риба, а якщо й давали покази, у феодала завжди була можливість перейти під покровительство іншого короля. Крім того, більшість майстрів із виготовлення ливарних форм були іноземцями (італійці, поляки, німці), які не затримувалися надовго в одному місці. Вони видавали себе за ювелірів, слюсарів, каменотесів та мандрували від однієї садиби до іншої, де була потреба в їхніх "послугах"[2]. Один із таких шукачів пригод, майстер Міклош, кілька разів бував і на території сучасного Закарпаття. Його історія стала відомою завдяки протоколу дізнання, який в угочанських архівах відшукав дослідник А. Комаромі. Згодом на основі цього протоколу було опубліковано статтю в історичному збірнику "Századok" ("Століття")[3]. Майстер Міклош походив із трансільванських сасів (саксонців). У молодості вивчав малювання в Шегешварі (суч. Сігішоара, Румунія), згодом навчався у Німеччині. Крім малювання оволодів ювелірною справою та обробкою каменю. Ще до Могачської битви повернувся до рідної Трансільванії, де завдяки протекції родичів став королівським каменярем. Та оскільки жодними навичками в галузі архітектури він не володів, був змушений залишити привабливу роботу й податися в мандри. Доля привела Міклоша до Угочанського комітату, де його найняв на роботу володар замку Нялаб, угочанський жупан Габор Перені. Після битви під Могачем, де загинув власник Нялабу, він перейшов до Хуста, під покровительство мароморошського жупана, капітана Кріштофа Каваші. Власне, тут і розпочалася його "кар'єра" фальшивомонетника. Протягом наступних десятиліть він побував у Мукачівському замку в капітана Мігаля Бюді (де йому склали компанію поляк Станіслав та сілезець Гансель), у Середньому у Ференца Добо, у Гуменному в Дьордя Другета. Виготовляв переважно польські гроші, оскільки їх легше за все було підробляти, а також угорські номінали[4]. На нетривалий період Міклош повернувся на Угочанщину, де влаштувався до сина свого колишнього патрона Габора Перені, Яноша[5]. Та оскільки Другети за підробку монет платили більше, швидко повернувся до їх володінь у комітатах Унг та Земплін. На початку 1550 р. Міклош оселився в замку Другетів у Ясенові, та тут доля відвернулася від нього. За доносом місцевого чиновника його було заарештовано. Хоча Дьордь Другет намагався визволити майстра, своїми діями тільки накликав на себе гнів Фердинанда, якому на той час вже вдалося стабілізувати своє положення на угорському престолі. Від серйозних наслідків своїх дій Другета "врятувала" передчасна смерть, а Міклоша було засуджено та невдовзі страчено.

На сьогоднішній день фальшиві монети, а іноді сліди, що вказують на їх виготовлення на місцях, простежені на трьох замках Закарпаття: Королівському, Невицькому та Середнянському. Найбільша колекція підроблених номіналів походить із Королева, що пояснюється значними планомірними роботами, проведеними саме на цій пам'ятці експедицією Ужгородського національного університету. З виявлених на Нялабі 36 екземплярів – три знахідки польського карбування і 33 угорські номінали хронологічного діапазону від XIV до

[1] Tóth D. A pénzhamisítás joghistóriája… – old. 45.
[2] Komáromy A. Egy hamis pénzverő…– old. 656-657.
[3] Komáromy A. Egy hamis pénzverő…
[4] Komáromy A. Egy hamis pénzverő…– old. 659-662.
[5] Ibid. old. 665-666.

XVII століть, причому більше ніж половина монет (20 екз.) – підробки XV-XVI століть.

На Середнянському замку кількість подібних знахідок поки значно менша, що визначається різницею досліджених площ на цих пам'ятках. Одну фальшиву монету було виявлено у 2008 році. Номінал – угорський фальшивий динар Фердинанда I (1526-1564 рр.) з проставленою датою 1543 р. Аверс – герб Угорщини, реверс – Богородиця з немовлям. Надпис: NA·ND / PATRONA·VNGAR... Діаметр – 1,7 см (рис. 5, 2). Номінал знаходиться в незадовільному стані збереження і через майже повне знищення корозією встановлення ваги неможливе.

Три екземпляри виявлені в польовому сезоні 2018 року:

Перший – підробка кремницького гроша угорського короля Фердинанда I (1526 – 1564 рр.), випуску 1550 р. Корона над угорським гербовим щитом. Повинна бути легенда +FER. D. G. EL. RO. IM. S. AV. GER. HVN. BO. R. Мадонна, *PATRONA*HVNGARIE*, знак монетного двору K-B. Діаметр – 2,1/2,15 см (рис. 4, 1). Знахідка виявлена в горизонті засипки будівельним сміттям простору між двома потужними південно-східними стінами замкового дворика на останньому етапі функціонування всього архітектурного комплексу. За Л. Гусаром (номер в каталозі – 925), цей номінал випускався тільки у 1559 – 1562 рр., отже, бачимо явну невідповідність з проставленою на підробці датою, не враховану майстром-фальшувальником. Монета виготовлена з позолоченої міді. З часом під дією агресивного лужного середовища її бронзова основа в найменш закритих захисним покриттям позолоти місцях почала виштовхувати на поверхню окиси міді. В результаті цих руйнівних процесів пластина основи почала втрачати вагу, яка на даний момент становить всього 1,54 гр., що на порядок менше, ніж у оригінальних відповідників. Відзначимо і низьку якість передачі зображення. Значна частина літер не читається взагалі, а з правого боку від геральдичного щита простежується унікальне для підроблених номіналів явище – неправильні випуклі літери виправлені новими врізаними, з яких чітко читаються L і A. Даний екземпляр належить до серії підробок золотих монет кремницького карбування, масовий випуск яких знайшов відображення в цілій серії угорських письмових джерел раннього модерного часу.

Друга виявлена в польовому сезоні 2017 року на Середнянському замку фальшива монета – підробка кремницького динара угорського короля Фердинанда I (1526 – 1564 рр.), випуску 1526 – 1559 рр. Герб Угорського королівства. Повинна бути легенда +FERDINAND. D. G. R. VNG. Мадонна, PATRONA*HVNGARIE*, знак монетного двору K-B. Діаметр – 1,45 см; Вага – 0,68 гр. За каталогом Л. Гусара номер 935 (рис. 5, 1). Виготовлена з бронзової пластини, після карбування вкритою амальгамою. Належить до категорії розглянутих вище низькоякісних ковальських підробок зі спотвореною легендою.

Третя монета – підробка польського номіналу короля Сигізмунда III Вази (1587 – 1632 рр.), монетний двір Бидгоща, полторак 1623 року випуску. Гербовий щит, легенда SIGIS 3 REX MDL. Держава, легенда MONE NO POLO. Діаметр – 1,8/1,9 см; Вага – 0,86 гр. (рис. 6, 1). Екземпляр виготовлений якісно, всі символи і легенда читаються добре. Непоганий стан збереженості зумовлений високою якістю сплаву, сіруватий колір якого свідчить про значну частку в його складі свинцю. На замках Закарпаття в осередках фальшувальників монет, які застосовували подібний сплав, зафіксована сировина для їх виготовлення – свинцеві кулі і товарні суконні пломби.

На завершення огляду чотирьох фальшивих монет Середнянського замку відзначимо, що виявлені номінали відповідають хронологічному діапазону функціонування пам'ятки. Також вони відображають діяльність фальшувальників Верхнього краю Угорщини, в продукції яких найбільш масово присутні підробки кремницької продукції. Незначна кількість знахідок не дозволяє робити висновки

про основні періоди активізації діяльності “злодіїв в монетній справі”, але три з чотирьох монет належать до часів Фердинанда I, в угорській історіографії названого “золотим віком угорських фальшивомонетників”. Особливо відзначаємо першу знахідку на Закарпатті підробленої золотої монети, обіг яких в мікро-регіоні за відсутності щільно заселених земель і великих торгових центрів був обмежений. Конкретизація інформації про кількісно-якісний склад фальшивих номіналів на Середнянському замку можливий тільки після систематизованого дослідження значних ділянок в різних частинах пам’ятки і поповнення даної групи знахідок новими екземплярами.

Ілюстрації

Рис. 1. Середнянський замок.

Рис. 1. Середнянський замок.

Рис. 2. Середнянський замок. Розкоп I.

Рис. 2. Середнянський замок. Розкоп I.

Рис. 3. Середнянський замок. Розкоп II.

Рис. 3. Середнянський замок. Розкоп II.

Рис. 4. Середнянський замок. Фальшива монета XVI ст.

Рис. 4. Середнянський замок. Фальшива монета XVI ст.

Рис. 5. Середнянський замок. Фальшиві монети XVI ст.

Рис. 5. Середнянський замок.
Фальшиві монети XVI ст.

Рис. 6. Середнянський замок. Фальшива монета XVII ст.

Рис. 6. Середнянський замок.
Фальшива монета XVII ст.

Література:

1. Blazovich L., Schmidt J. Buda város jogkönyve II. – Szeged, Szegedi középkorász műhely, 2001. – 640 old.
2. Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. – Budapest, MTA Történettudományi intézet, 1998. – 179 old.
3. Gyöngyössy M. Szapolyai János pénzverése (1527-1540) // Századok. – 149 évfolyam. – 4 szám. – 2015. – Old. 959-974.
4. Gyöngyössy M. Középkori és kora újkori hamispénzverés Nyugat-Magyarországon // Az Érem. – LXXII évfolyam. – 2016/1. – Old. 30-34.
5. Huszár L. Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. // Műemlékvédelem. – № 13. – 1969. – Old. 80-87.
6. Huszár L. Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. – Münhen, 1979.
7. Kahler F. Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században // A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1971. – Budapest, 1972. – Old. 86-90.
8. Kahler F. Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez (3 rész) // Numizmatikai közlöny. – 1981-1982. – № 80-81. – Old. 79-83.
9. Kahler F. A pénzhamisítás bűncselekményének alakulása Magyarországon // Jogtörténeti tanulmányok V. / Szerk. Csizmadia Andor. – Budapest, 1983. – Old. 97-113.
10. Komáromy A. Egy hamis pénzverő a XVI. században // Századok. – 1893. – Old. 647-667.
11. Kopicki, E. Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem z Polska zwiazanych. – Tom II. – Warszawa, 1976.
12. Szatmári T. A pénzhamisító Bebekek. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: Szadvar.hu. – 2013 november 1.
13. Tóth D. A pénzhamisítás joghistóriája // Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia konferenciakötete. – Pécs, 2015. – Old. 41-58.
14. Unger E. Magyar éremhatározó. – Budapest, 1980.
15. V. Székely Gy. 16 századi éremlelet Pálmonostoráról // Cumania / Szerk. Bárth J. – № 15. – Kecskemét, 1998. – Old. 5-92.
16. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – 560 с.

References

1. Blazovich, L., Schmidt, J. (2001) *Buda város jogkönyve II* [Buda City Legislation II], Szeged, Szegedi középkorász műhely, 640 [in Hungarian].
2. Engel, P. (1998) *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében* [The noble society in the medieval Ung county], Budapest, MTA Történettudományi intézet. [in Hungarian]
3. Gyöngyössy, M. (2015) *Szapolyai János pénzverése (1527-1540)* [János Szapolyai coin (1527-1540)], Századok, 149, 4, 959-974. [in Hungarian].
4. Gyöngyössy, M. (2016) *Középkori és kora újkori hamispénzverés Nyugat-Magyarországon* [Medieval and early modern hamper in Western Hungary], Az Érem, LXXII, 30-34 [in Hungarian].
5. Huszár, L. (1969) *Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. Században* [Hungarian castles as counterfeiting workshops in the XVI. century], Műemlékvédelem, 13, 80-87. [in Hungarian].
6. Huszár, L. (1979) *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute* [Coin Catalog of Hungary from 1000 up today], Münhen [in German].
7. Kahler, F. (1972) *Pénzhamisítás Magyarországon a XVI. században* [Falsification in Hungary in the XVI. century], A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve, 1971. 86-90, Budapest. [in Hungarian].
8. Kahler, F. (1981-1982) *Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez (3 rész)* [The question of our medieval counterfeiting (3 parts)], Numizmatikai közlöny, 80-81, 79-83. [in Hungarian].
9. Kahler, F. (1983) *A pénzhamisítás bűncselekményének alakulása Magyarországon* [The evolution of the crime of counterfeiting in Hungary] Jogtörténeti tanulmányok, V, 97-113, Szerk. Csizmadia Andor, Budapest [in Hungarian].
10. Komáromy, A. (1893) *Egy hamis pénzverő a XVI. században* [A false coat of arms from the XVI century], 647-667, Századok. [in Hungarian].
11. Kopicki, E. (1976) *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem z Polska zwiazanych* [Catalog of the basic types of coins and banknotes of Poland and the lands related]. T. II, Warszawa. [in Polish].
12. Tóth, D. (2015) A *pénzhamisítás joghistóriája* [The legal history of counterfeiting], Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia konferenciakötete, 41-58, Pécs. [in Hungarian]
13. Unger, E. (1980) *Magyar éremhatározó* [Hungarian medalist]. Budapest. [in Hungarian].
14. Székely, V. Gy. (1998) *16 századi éremlelet Pálmonostoráról* [16th century medal on the Pálmonostor] Cumania,15, 5-92, Kecskemét. [in Hungarian].
15. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v epohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni* [Coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle ages and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov. [in Russian].

УДК: 930=161.2(043)(4-014+4-015)«653+654»
DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-98-107

Олексій Бакалець
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії,
правознавства та методики
навчання Глухівського НПУ імені
Олександра Довженка,
здобувач Інституту історії НАН України
(Бар - Глухів, Україна)

Dr. Oleksiy Bakalets
Associate Professor, Department of History
jurisprudence and methodology
training Glukhiv NPU name
Alexander Dovzhenko
applicant of the Institute of History
National Academy of Sciences of Ukraine
(Bar – Glukhov, Ukraine)

ФАЛЬШИВІ МОНЕТИ СИГІЗМУНДА ІІІ ВАЗИ З ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

COIN COUNTERFEITS OF SIGISMUND III WASA FROM KHMELNYTSKYI REGION

Анотація

На основі дослідження і аналізу скарбів монет кінця XVII –початку XVII ст., виявлених на території Південно-Західної Хмельниччини у 2010–2016 рр., у статті описані фальшиві соліди та гроші Сигізмунда ІІІ Вази (1587–1632). Здійснено спробу визначити можливі центри карбування фальшивих монет на Поділлі в досліджуваний період. З нумізматичної літератури та скарбового матеріалу нам відомо про фальшиві соліди, гроші, півтораки Речі Посполитої Сигізмунда ІІІ Вази (1587–1632), які трапляються у складі монетних скарбів і поодиноких знахідок на території Центральної та Східної Європи. Але окремі публікації про скарби на території Хмельниччини, у яких присутні ці фальшиві номінали, майже відсутні. Лише комплексне вивчення скарбових матеріалів дозволяє дослідникам дати об`єктивну оцінку ролі і обсягів фальшивої монети в загальній масі обігових грошей тієї чи іншої держави або конкретного регіону.

Наявність фальшивих ризьких солідів, грошів Сигізмунда ІІІ в скарбах колишнього Подільського воєводства Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст., свідчать про їх популярність серед місцевого населення, а також про існування на Західному Поділлі центрів карбування цих підробок. На нашу думку, це могли бути міста Сатанів і Кам`янець-Подільський.

Summary

On the basis of research and analysis of coins of the late 17th and early 17th centuries, discovered in the territory of the South-West Khmelnytsky region in 2010-2016, the article describes the false solids and money of Sigismund III Wasa (1587-1632). An attempt was made to determine the possible centers of coinage of fake coins in Podillia in the investigated period. From numismatic literature and treasure material we know about false solids, money, half-wings of the Commonwealth of Sigismund III Vases (1587-1632), which occur in the coins and isolated finds on the territory of Central and Eastern Europe. But some publications about the treasures, which present these fake denominations on the territory of Khmelnytsky, are almost absent. Only a comprehensive study of treasure materials allows researchers to objectively assess the role and extent of a fake coin in the total mass of running money of a particular state or a specific region.

On the basis of research and analysis of coins of the late 17th and early 17th centuries, discovered in the territory of the South-West Khmelnytsky region in 2010-2016, the article describes the false solids and money of Sigismund III Wasa (1587-1632). An attempt was made to determine the possible centers of coinage of fake coins in Podillia in the investigated period. From numismatic literature and treasure material we know about false solids, money, half-wings of the Commonwealth of Sigismund III Wasa (1587-1632), which occur in the coins and isolated finds on the territory of Central and Eastern Europe. But some publications about the treasures, which present these fake denominations on the territory of Khmelnytsky, are almost absent. Only a comprehensive study of treasure materials allows researchers to objectively assess the role and extent of a fake coin in the total mass of running money of a particular state or a specific region.

The purpose of the article is to show, based on the latest sources of numismatics, the intensity, duration and significant use of monetary circulation in the West Podillya of the monetary affairs of the Polish-Lithunian Commonwealth and, in particular, fake money and solids of the time of the Sigismund III Wasa, indicate possible counterfeiting centers for these denominations.

During the reign of Sigismund III Wasa, especially in the beginning of the seventeenth century, in the monetary circulation of the Polish-Lithuanian Commonwealth, new coins appear to produce silver and white coins: solid, money, half-tones, troyaks, shostakes, ortys (1/4 talera) of various types: crowns of Krakow, Bydgoszcz, Lithuania, Gdańsk, Elbląg, Riga.

The presence of counterfeiters of the Riga solids, the money of Sigismund III in the treasures of the former Podolsky voivodship of the Polish-Lithunian Commonwealth of the late XVIIth – the beginning of the seventeenth century testifies to their popularity among the local population, as well as the existence of centers for the forging of these fakes in the West Podillya. In our opinion, it could be the city of Satan and Kamyanets-Podilsky.

Secondly, the findings of the solids from the village. Kolodiyivka and the village. Luka-Barskaya, the elements of their apertures, reversals, legends, give most of the false solids of the Riga type of time Sigismund III are quite primitive and rude.

Third, some solids and money from Satan's treasures were performed more qualitatively on the basis of copper coats with a silver coat, where the image of the date, the coat of arms, the letters «S», the crowns are clearer and closer to the originals. Perhaps these specimens were made by an experienced craftsman using the technologies that were practiced at the time of the monetarians when a relief image was applied to the copper circle using stamps.

Ключові слова: Річ Посполита, Сигізмунд ІІІ Ваза, солід, гріш, фальшива монета.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, Sigismund III Wasa, szelags, grosz, coin counterfeiting.

З нумізматичної літератури та скарбового матеріалу нам відомо про фальшиві соліди, гроші, півтораки Речі Посполитої Сигізмунда ІІІ Вази (1587–1632), які трапляються у складі монетних скарбів і поодиноких знахідках на території Центральної та Східної Європи. Але окремих публікацій про скарби на території Хмельниччини, у яких присутні ці фальшиві номінали, майже відсутні. Лише комплексне вивчення скарбових матеріалів дозволяє дослідникам дати об`єктивну оцінку ролі і обсягів фальшивих монет в загальній масі обігових грошей тієї чи іншої держави або конкретного регіону.

Проблемам фальшування європейських монет на території України та в окремих її регіонах доби середньовіччя та раннього нового часу присвятили свої наукові розвідки відомі українські дослідники-нумізмати: Котляр М.Ф.[1], Огуй О.Д.[2]

[1] Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму / Микола Федорович Котляр. – Київ: «Наукова думка». – 1971. – 240 с. Його ж. – Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszazse Ukrainskiey SSR / Mykola Kotlyar. Materialy. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975. – 250 s.

[2] Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок – «домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / Олександр Дмитрович Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. Число 22 – 23. – С. 412 – 442.

та Пивоваров С.В.[1], Бойко-Гагарін А.С.[2], Шуст Р.М.[3] та Шлапінський В.[4], Шалобудов В.М.[5], Жарко В.[6], Карач А.[7] та інші.

Метою статті є спроба на основі новітніх нумізматичних джерел показати інтенсивність, тривалість та значні масштаби використання в грошовому обігу Західного Поділля монетних тезаврацій Речі Посполитої і, зокрема, фальшивих солідів та грошів часу правління Сигізмунда III Вази, вказати на можливі центри підробки цих номіналів.

У 2013 році у збірці наукових праць Інституту історії України НАН України «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» опубліковане фундаментальне дослідження чернівецького нумізмата, доктора філологічних наук О.Д. Огуя «Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок – «домніц» (на монетному та архівному матеріалі)». В роботі автор розкрив основні типи, технологію, обсяги молдавського солідового фальшивого карбування, детально охарактеризував типи фальшивок, які траплялися в скарбах Північної Буковини, визначив основні проблеми фальшивок, дав детальний аналіз скарбового матеріалу, де присутні вказані підробки[8].

Доктор історичних наук М. Ф. Котляр у своїх монографіях 70-х років XX ст. значну увагу приділяв ролі фальшивих монет на українському грошовому ринку другої половини XIV–XVII ст., особливо акцентуючи увагу на існуванні значної кількості підробок білонних солідів, грошів та півтораків Сигізмунда III Ваза[9].

В другій половині 2017 р. у Києві вийшла у світ монографія провідного наукового співробітника сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики і сфрагістики Національного музею історії України, кандидата історичних наук А.С. Бойко-Гагаріна «Фальшивомонетництво у Центральній та Східній Європі в добу Середньовіччя та раннього Нового часу». Книга є першою у вітчизняній історіографії фундаментальною працею з нумізматики із проблем фальшування монет. Вихід монографії став справжньою науковою подією – наразі це єдина в незалежній Україні нумізматична праця з таким великим обсягом залучених писемних та монетних джерел, присвячених приватним підробкам монет країн Центральної та Східної Європи в добу середньовіччя та раннього нового часу.

---

[1] Огуй О.Д. Подделывание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. / Олександр Дмитрович Огуй, Сергій Володимирович Пивоваров // Numizmatica. – № 21. – Bratislava, 2006. – S. 149 – 157.

[2] Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в епоху Средневековья и раннего Нового времени / Андрей Бойко-Гагарин. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – 560 с. Його ж. – Бойко-Гагарін А. С. Приватні підробки монет Бранденбургу-Пруссії у знахідках України / Андрій Бойко-Гагарін // Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 50-52. – Його ж. – Бойко-Гагарин А. С. Нове данные о фальсификатах монет, изготовленных методом пайки пластин / Андрей Бойко-Гагарин // Нумизматика и фалеристика. – № 2. – Киев, 2015. – С. 16–17.

[3] Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посібник /Роман Мар'янович Шуст. – Київ, 2007. – 371 с.

[4] Шуст Р. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV – XVII ст. / Роман Шуст, Володимир Шлапінський // Вісник Львівського університету. – Середньовічна історія. – Вип. 37/1. – Львів, 2002. – С. 95 – 100.

[5] Шалобудов В. М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Соколівка на Полтавщині // В. М. Шалобудов // Археологічний літопис Лівобережної України. – № 1. – 2009. – С. 100 – 101.

[6] Жарко В. Клад фальшивих гістаменонів і платіжних зливків з Городецького району Львівської області / Віталій Жарко // Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 28-31.

[7] Карач А. О фальшивом литовском трёхгрошовике 1563 г. / Андрей Карач // Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 52 – 53.

[8] Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок – «домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / Олександр Дмитрович Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. Число 22 – 23. – С. 412 – 442.

[9] Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму / Микола Федорович Котляр. – Київ: «Наукова думка». – 1971. – С. 118.

Робота розкриває історію фальшивомонетної справи від початків карбування монет в Європі до початку XVIII ст. У главі 22 «Топографія знахідок фальшивих монет» автор праці на основі зібраних даних відзначив райони найбільшої концентрації знахідок фальшивих монет, визначив специфіку типів монет, які функціонували в різних регіонах України (668 позицій), наголосив на домінуванні підробок серед випадкових знахідок, а не у складі монетних скарбів (на його думку, у великих скарбах зустрічається лише до 1 – 2 % фальшивих монет).

Дослідивши склад 360 монетних скарбів історичного Поділля другої половини XIV– середини XVII ст., ми виявили у деяких скарбових комплексах фальшиві монети досліджуваного періоду, насамперед на території Вінницької та Хмельницької областей (с. Лука Барська Барського р-ну Вінницької області[1]; с. Гопчиця Погребищенського р-ну Вінницької області[2]; с. Колодіївка Кам`янець-Подільського р-ну Хмельницької області[3]; с. Борщівка Городоцького р-ну Хмельницької області[4]; с. Юринці Городоцького р-ну Хмельницької області[5]. Розглянемо деякі із них.

За часу правління Сигізмунда III, особливо на початку XVII ст., у грошовому обігу Речі Посполитої з`являються нові монетні двори, які випускають срібні та білонні монети: соліди, гроші, півтораки, трояки, шостаки, орти (1/4 талера) різних типів (коронні краківські, бидгоські, литовські, гданські, ельблонгські, ризькі).

Найбільш поширеною монетою, яка карбувалася великим тиражем, був гріш карбування монетного двору м. Кракова. Нумізмати виділяють два типи цих монет: портретні з зображенням портрета короля на реверсі та коронні з зображенням великої корони на все поле монети. Але, не зважаючи на досить складні елементи іконографії цих монет (чіткий портрет, орел, широкий набір літер у легенді, знаки мінцмайстрів), на переконання Бойко-Гагаріна, кількість фальшивих монет цього номіналу була досить значною[6]. На думку дослідника, найбільше фальшивих грошів Сигізмунда III було випущено у 1610–1621 рр. у підпільній майстерні Миколи Камаровського в Живецькому замку. Але найчастіше на території України трапляються фальшиві гроші з датою «1613»[7]. Діаметр цих підробок складає 19–21 мм, а вага коливається від 1,16 до 1,7 г. Вага державної монети складала 1,65–1,7 г, діаметр 20 мм. Тобто ці фальшиві монети близькі до них за метричними даними.

У 2016 р. за декілька кілометрів від смт. Сатанова Городоцького району Хмельницької області, у с. Борщівка, виявлено невеликий скарб монет Речі Посполитої. Він складається з 20 мідних солідів (боратинок) Яна II Казимира (1648–1676), срібного акче з надкарбуванням м. Білгорода у вигляді хреста, мідного кружка діаметром 20 мм з нерівномірним нанесенням срібного покриття та портретного гроша Сигізмунда III Вази (1587–1632) (Рис. 2). На гроші зображено коронного орла на аверсі та портрет короля Сигізмунда III вліво – на реверсі. Навколо орла розміщений напис: «*GROSS: REG. POLO» і дата «1608» – рік карбувався на краківському монетному дворі. На реверсі гроша ледь прослідковується легенда: «SIG III. D G. REX. DO. MDL». Вага цієї фальшивої монети становить 1,6 г, діаметр – 20 мм. У даній знахідці гріш відкарбований на мідній заготовці такого ж розміру і ваги, як на монетному дворі, та був покритий тоненьким шаром срібла. В умовах тривалого перебування у землі срібне покриття на монеті майже зникло.

[1] Бакалець О.А. Скарби монет Поділля XIV – середини XVII ст. Документи і матеріали: історико-нумізматичне дослідження / Олексій Бакалець. – Бар – Вінниця – Кам`янець-Подільський – Хмельницький: Видавець Олег Філюк, ТОВ ЦЕНТР учбової літератури, 2017. – С. 20-21. – № 79.

[2] Там само. – С. 78. – № 256.

[3] Там само. – С. 78. – № 286.

[4] Там само. – С. 81. – № 296.

[5] Там само. – С. 89. – № 332.

[6] Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в епоху Средневековья и раннего Нового времени / Андрей Бойко-Гагарин. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – С. 100-103.

[7] Там само. – С. 101.

Збереглися лише срібні плями на частині аверсу та реверсу, де не було ударів штемпелів (навколо орла та на одязі у короні польського короля) (Рис. 1)[1]. Наявність у борщівському скарбі фальшивого гроша та мідного кружка з срібним покриттям (як заготовки) наштовхує на думку, що в районі м. Сатанова, який у XVI – першій половині XVII ст. був розвинутим центром ремесла і торгівлі Західного Поділля, могла існувати власна підпільна фальшивомонетна майстерня. Про це свідчить ще декілька фальшивих монет, виявлених у сатанівських скарбах початку XVII ст. Так, у 2010 р. в передмісті Сатанова (Юринцях) на городі одного із жителів виявлено великий скарбовий комплекс із 914 срібних та білонних монет 1422–1627 рр. До держав-емітенті юринецького скарбу належать Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Священна Римська імперія, Прибалтійські володіння Швеції, Трансільванія та держава Тевтонського ордену в Пруссії[2].

У знахідці домінують соліди – 700 екземплярів, з них 40% литовського карбування, 60% – польського від короля Стефана Баторія (1576–1586) до Сигізмунда III (1587–1632) включно. Серед монет цього номіналу виявлено 2 мідних фальшивих соліди ризького типу 1617 р. та 161? р. Сигізмунда III Вази. Їх вага складає близько 0,7–0,8 г, діаметр – 16 мм (Рис. 3).

Польські та литовські соліди (шеляги) з`явилися в результаті реформи короля Стефана Баторія (1576–1586) у 1579 р. Шеляг дорівнював 6 денаріям чи 1/3 польського гроша. Спочатку його маса становила 1,13 г (0,18 г чистого срібла), діаметр – 16 мм. На аверсі монети зображено королівську корону, герби Польщі (орел) та Литви (погонь) та коловий напис: «SOLIDVS. REG. POLO. 1583.». На реверсі – в центрі корона, а під нею велика латинська буква S і круговий напис: «DL. STERNA: DG. REX. M». У 1623 р. якість соліда погіршилася і маса знизилася до 0,67 г 125-ї проби срібла[3].

Ще один фальшивий ризький солід був виявлений у невеликому скарбі, який складався із двох ризьких солідів 1616 та 1618 рр. Сигізмунда III Вази, із Слободи Сатанівської за 1,5 км від Сатанова. Вага фальшивого соліда 1616 р. складає 0,85 г, діаметр – 17 мм. На аверсі та реверсі соліда у багатьох місцях проявляється мідь і зелена патина, написи на монеті є не досить чіткими (Рис. 4).

У березні 2016 р. в лісі поблизу с. Колодіївки Кам`янець-Подільського р-ну Хмельницької області (розміщеного недалеко від стародавнього містечка Бакота) знайдено невеликий скарб з 11 білонних фальшивих солідів кінця XVI – початку XVII ст. Вага монет різна, вона коливається від 0,47 г до 1 г. (1 – 0,73 г, 2 – 1,0 г, 3 – 0,80 г, 4 – 0,77 г, 5 – 0,78 г, 6 – 0,65 г, 7 – 0,54 г, 8 – 0,47 г, 9 – 0,64 г, 10 – 0,73 г, 11 – 0,57 г). Загальна вага скарбу становить 7, 62 г (середня вага соліда – 0,69 г). Діаметр фальшивок складає 17–18 мм. Дві монети мають вищерблення, на окремих солідах прослідковуються червоні та темно-зелені плями. Написи, дати на усіх монетах витерті, не чіткі і майже не читаються (Рис. 5).

На реверсі солідів в центрі зображено велику латинську букву S, хрест, зліва три крапки. На аверсі – в колі зображено хрест (над яким буква m), в центрі – випукла крапка, під нею – два трикутнички, по боках – змієподібні дуги, внизу – хрест[4]. Можна припустити, що це місцеві підробки ризьких білонних солідів початку XVII ст. Сигізмунда III Вази (1587–1632) (Рис. 5). Дана знахідка дуже подібна до

[1] Бакалець О.А. Скарби монет Поділля XIV – середини XVII ст. Документи і матеріали: історико-нумізматичне дослідження / Олексій Бакалець. – Бар – Вінниця – Кам`янець-Подільський – Хмельницький: Видавець Олег Філюк, ТОВ ЦЕНТР учбової літератури, 2017. – С. 81.

[2] Там само. – С. 89.

[3] Бакалець О.А. Скарби монет Поділля XIV – середини XVII ст. Документи і матеріали: історико-нумізматичне дослідження / Олексій Бакалець. – Бар – Вінниця – Кам`янець-Подільський – Хмельницький: Видавець Олег Філюк, ТОВ ЦЕНТР учбової літератури, 2017. – С. 118.

[4] Там само. – С. 78.

фальшивих ризьких солідів із с. Лука Барська Барського району Вінницької області, знайдених на кордоні з Хмельницькою областю у 2012 р.

За свідченням Бойко-Гагаріна А., Луко-Барський скарб тривалого накопичення складався із 5 тисяч срібних і білонних монет початку XV – початку XVII ст. Тут були присутні тезаврації монет Чехії, Польщі, Тевтонського ордену в Пруссії, Речі Посполитої. Близько 200 монет (4%) – це були фальшиві шведські соліди Сигізмунда III Вази (1587–1632) прототип карбування м. Риги 1589 –1617 рр. Зовнішньо і метрологічно ці підробки подібні до фальшивок із Колодіївського скарбу. Наприклад, солід із с. Лука-Барська під № 374 має дату «1598», вагу 1,24 г, діаметр – 17 мм, № 375 – дату «1599», вагу 0,96 г, діаметр – 17 мм, № 376 – «1599», вагу – 0,83 г, діаметр – 18 мм, № 377 – «1599», вагу – 1,04 г, діаметр – 17 мм. (Рис. 5). Фальшиві гібриди литовського і шведського соліда Сигізмунда III (№ 378, 379, 380) не мають чіткої дати, вага їх становить близько 0,68 г, діаметр – 17 мм[1].

Таким чином, наявність фальшивок ризьких солідів, грошів Сигізмунда III в скарбах колишнього Подільського воєводства Речі Посполитої кінця XVI – початку XVII ст. свідчить про їх популярність серед місцевого населення, а також про існування на Західному Поділлі центрів карбування цих підробок. На нашу думку, це могли бути міста Сатанів і Кам`янець-Подільський. По-друге, знахідки солідів із с. Колодіївка та с. Лука-Барська, елементи їх аверса, реверса, легенд, дати більшості фальшивих солідів ризького типу часу правління Сигізмунда III виконані досить примітивно і грубо. По-третє, окремі соліди і гроші із сатанівських скарбів були виконані більш якісно на базі мідних кружків із срібним покриттям, де зображення дати, герба, літери «S», корони більш чіткі і наближені до оригіналів. Можливо, ці екземпляри були виготовленні досвідченим майстром з використанням технологій, які практикувалися у тогочасних монетарнях, коли на мідний кружок наносилося рельєфне зображення з допомогою штемпелів.

Література

1. Бакалець О.А. Скарби монет Поділля XIV – середини XVII ст. Документи і матеріали: історико-нумізматичне дослідження / Олексій Бакалець. – Бар – Вінниця – Кам`янець-Подільський – Хмельницький: Видавець Олег Філюк, ТОВ ЦЕНТР учбової літератури, 2017. – 200 с.
2. Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в епоху Средневековья и раннего Нового времени / Андрей Бойко-Гагарин. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – 560 с.
3. Бойко-Гагарін А. С. Приватні підробки монет Бранденбургу-Пруссії у знахідках України / Андрій Бойко-Гагарін // Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 50 – 52.
4. Бойко-Гагарин А. С. Нове данные о фальсификатах монет, изготовленных методом пайки пластин / Андрей Бойко-Гагарин // Нумизматика и фалеристика. – № 2. – Киев, 2015. – С. 16 – 17.
5. Жарко В. Клад фальшивих гістаменонів і платіжних зливків з Городецького району Львівської області / Віталій Жарко // Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 28-31.
6. Карач А. О фальшивом литовском трёхгрошовике 1563 г. / Андрей Карач // Тези доповідей III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми

[1] Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в епоху Средневековья и раннего Нового времени / Андрей Бойко-Гагарин. – Киев: «Украинская конфедерация журналистов», 2017. – С. 457-459.

нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки», 5-6 листопада 2015 р. – Кіровоград-Київ-Переяслав-Хмельницький, 2015. – С. 52 – 53.
7. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби Феодалізму / Микола Федорович Котляр. – Київ: «Наукова думка». – 1971. – 240 с.
8. Kotlar M. Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszazse Ukrainskiey SSR / Mykola Kotlyar. Materialy. – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975. – 250 s.
9. Огуй О.Д. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок – «домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / Олександр Дмитрович Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. Число 22 – 23. – С. 412 – 442.
10. Огуй О.Д. Подделывание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. / Олександр Дмитрович Огуй, Сергій Володимирович Пивоваров // Numizmatica. – № 21. – Bratislava, 2006. – S. 149 – 157.
11. Шуст Р.М. Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посібник /Роман Мар'янович Шуст. – Київ, 2007. – 371 с.
12. Шуст Р. Карбування та розповсюдження фальшивої монети на території Руського воєводства в XV – XVII ст. / Роман Шуст, Володимир Шлапінський // Вісник Львівського університету. – Середньовічна історія. – Вип. 37/1. – Львів, 2002. – С. 95 – 100.
13. Шалобудов В. М. Скарб фальшивих польських монет XVII ст. з с. Соколівка на Полтавщині // В. М. Шалобудов //Археологічний літопис Лівобережної України. – № 1. – 2009. – С. 100 – 101.

Referenses

1. Bakalets, O. A. (2017) *Skarby monet Podillia XIV – seredyny XVII st. Dokumenty i materialy: istoryko-numizmatychne doslidzhennia* [The treasures of Podillya XIV – mid-seventeenth century. Documents and materials: historical numismatic research], Bar–Vinnytsia–Kam`ianets-Podilskyi–Khmelnytskyi, Vydavets Oleh Filiuk [in Ukrainian].
2. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Fal'shivomonetnichestvo v Central'noj i Vostochnoj Evrope v epohu Srednevekov'ja i rannego Novogo vremeni* [Coin counterfeiting in Central and Eastern Europe in the Middle ages and early Modern time]. Kiev: Ukrainskaja konfederacija zhurnalistov. [in Russian].
3. Boiko-Haharin, A. S. (2015) *Pryvatni pidrobky monet Brandenburhu-Prussii u znakhidkakh Ukrainy* [Private counterfeits of Brandenburg-Prussia coins in the excavations of Ukraine]. Abstract of papers: *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky*. (pp. 50-52). Kirovohrad-Kyiv-Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
4. Bojko-Gagarin, A. S. (2015) *Novye dannye o fal'sifikatah monet, izgotovlennyh metodom pajki plastin* [New data on counterfeits of coins made by soldering of plates]. *Numizmatika i faleristika*, 2, 16–17. [in Russian].
5. Zharko, V. (2015) *Klad falshyvykh histamenoniv i platizhnykh zlyvkiv z Horodetskoho raionu Lvivskoi oblasti* [The treasure of false histamine and payment ingots from Gorodotsky district of Lviv region]. Abstract of papers: *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky*. (pp. 28-31). Kirovohrad-Kyiv-Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Ukrainian].
6. Karach, A. (2015) *O fal'shivom litovskom trjohgroshovike 1563 g.* [About the forgery of the Lithuanian three-grosz coin monted in 1563] Abstract of papers: *Aktualni problemy numizmatyky u systemi spetsialnykh haluzei istorychnoi nauky*. (pp. 52-53). Kirovohrad-Kyiv-Pereiaslav-Khmelnytskyi [in Russian].
7. Kotliar, M. F. (1971) *Hroshovyi obih na terytorii Ukrainy doby Feodalizmu* [Money circulation on the territory of Ukraine during the time of Feudalism]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Kotlar, M. (1975) *Znaleziska monet z XIV–XVII w na obszazse Ukrainskiey SSR* [Coin finds from the XIV-XVII centuries on the Ukrainian SSR] – Wroclaw – Warszawa – Krakow – Gdansk, 1975. [in Polish].

9. Ohui, O. D. (2013) *Suchavskyi monetnyi dvir u XVII st.: emisii monet i falshyvok – «domnits» (na monetnomu ta arkhivnomu materiali)* [Suceava Mint in the XVIII century: issue of coins and counterfeits – "Domnits" (on the coin and archival material)]. Abstract of papers: *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky* (pp. 412-442), 22–23. [in Ukrainian].
10. Oguj, O. D., Pivovarov, S. V. (2006) *Poddelyvanie bilonnyh monet na Suchavskom monetnom dvore v XVII v.* [Fake billon coins in the Suceava Mint in the XVII century.]. *Numizmatica*, (21), 149–157. [in Russian].
11. Shust, R. M. (2007) *Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini* [Numismatics. History of monetary circulation and monetary affairs in Ukraine]. Lviv [in Ukrainian].
12. Shust, R. M. (2002) *Karbuvannia ta rozpovsiudzhennia falshyvoi monety na terytorii Ruskoho voievodstva v XV – XVII st.* [Coinage and distribution of a fake coin on the territory of the Russian Voivodship in the XV–XVII centuries.]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 37/1, 95–100. [in Ukrainian].
13. Shalobudov, V. M. (2006) *Skarb falshyvykh polskykh monet XVII st. z s. Sokolivka na Poltavshchyni* [Treasure of false Polish coins of the XVII century. from the village of Sokolivka in the Poltava region]. *Arkheolohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, 100 – 101. [in Ukrainian].

Ілюстрації

Рис 1.

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

УДК 94:737.1(477.41)"16" DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-108-121

Олександр Потильчак
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна, pot1965@ukr.net

Dr. hab. Oleksandr Potyl'chak
Head of department of Original and Special Historical Sciences of the Faculty of History Education, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine, pot1965@ukr.net

ЗНАХІДКА МОНЕТ XVII СТОЛІТТЯ З ЛИТВИНІВКИ ВИШГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ НА КИЇВЩИНІ

A SET OF COINS OF THE XVII CENTURE FROM LYTVYNIVKA (VYSHOROD DISTRICT, KYIV REGION)

Анотація

Аналізується комплекс монет XVII ст., знайдених автором навесні 1989 р. поблизу с. Литвинівки Вишгородського району Київської області. Описано обставини виявлення та географічну локалізацію знахідки. Зроблено спробу класифікувати та атрибутувати монети, типологізувати й датувати нумізматичну пам'ятку, що складається з 21 монети Речі Посполитої, Баварії та Прибалтійських володінь Швеції, які за монетною регалією поділяються на три групи.

Група А – два білонних соліди та подвійний денарій карбування Сигізмунда III (1587-1632); два мідних соліди ("боратинки") Яна II Казимира (1648-1668). Група В – 2 крейцери ("напівбатцен") Герцогства Баварія, білон, карбування Максиміліана I (1598-1651). Група С – 15 білонних солідів Прибалтійських володінь Швеції карбування Христини Августи (1632-1654), Карла X Густава (1654-1660) та Карла XI (1660-1697).

Характерну для грошового обігу українських земель другої половини XVII ст. підгрупу монет знахідки становлять 6 ризьких солідів із монограмами королеви Христини Августи та Карла X Густава, що мають явні ознаки належності до сучавських імітацій.

Порівняно невелика кількість монет знахідки, їх дрібні номінали, належність до одного періоду грошового обігу, а також приблизно однаковий ступінь зношеності вірогідно свідчать, що виявлена нумізматична пам'ятка не належить до категорії монетних скарбів, а є загубленим або прихованим, а пізніше втраченим гаманцем, що належав небагатому власнику, найімовірніше селянину. Всі обставини вказують на те, що ці гроші було відкладено господарем не для тривалого зберігання, а для здійснення поточних дрібних купівель.

Найбільш пізньою за датою карбування монетою у складі виявленої нумізматичної знахідки є білонний солід Лівонського герцогства із монограмою Карла XI зі значними слідами зношення. Введені до наукового обігу дані про карбування солідів цього шведського короля на державному монетному дворі в Ризі дозволяють стверджувати, що монета цього номіналу з монограмою Карла XI могла потрапити у "гаманець" із Литвинівки не раніше початку 70-х рр. XVII ст. Виявлені монети складають єдиний нумізматичний комплекс та є типовими для грошового обігу Правобережної Київщини другої половиниXVII ст.

Summary

A set of coins of the XVII century found by author in spring (1989) near the village Lytvynivka (Vyshgorodsky district, Kiev region) is analyzed. The circumstances of the finding and geographical location of the find have been described. An attempt to classify, attribute, typify and

date the set of 21 coins of the Polish–Lithuanian Commonwealth, Bavaria and the Baltic estates of Sweden has been done. The set is divided into three groups.

Group A – 2 silver solidus and double denarius of Sigismund III Vasa (1587-1632); 2 copper solidus of John II Casimir (1587-1632); Group B – silver Kreutzer ('napyvbatchen') of Duchy of Bavaria (coinage of Maximilian I (1598-1651). Group C: 15 silver solidus of the Baltic estates of Sweden (coinage of Christina Augusta (1632-1654), Charles X Gustav (1654-1660) and Charles XI (1660-1697).

6 Riga solids with monograms of Christina Augusta and Charles X Gustav have obvious signs of belonging to Suceava imitations and represent the subgroup of typical coins for the monetary circulation of Ukrainian lands of the second half of the XVII century.

Relatively small number of coins, their small denominations, belonging to the same period of currency and about the same degree of wear is likely show that the revealed numismatic set does not belong to the category of treasure, but is lost or hidden, and a later lost purse belonging to a poor owner, most likely a peasant. All circumstances indicate that this money was delayed by the owner not for long-term storage, but for the implementation of current small purchases.

The Billon Solidus of the Livonian Duchy with the monogram of Charles XI with significant traces of wear is the oldest coin. Data about coinage of solidus with the monogram of Charles XI of the State Mint in Riga introduced into scientific usage by the author allows to claim that a coin of this denomination could get into 'a wallet' from Lytvynivka not earlier of the beginning of 70ies of XVII century. The coins found by the author represent a typical numismatic complex for cash turnover of the Right Bank Kiev Region in the second half of the XVII century.

Ключові слова: солід, подвійний денарій, "боратинка", "напівбатцен", білон, ризьке карбування, сучавські імітації, Правобережна Київщина.

Keywords : solidus, double denarius, 'boratynka', 'napyvbatchen', billon, Riga coinage, Suceava imitations, the Right Bank Kiev Region.

XVII століття – особливий період в історії грошового обігу українських земель. Саме на цей час припадає більшість виявлених та описаних нумізматами скарбів і поодиноких монет[1]. Не виняток у цьому контексті й регіон Правобережної Київщини. Практично кожний пошуковий сезон приносить нові знахідки монетного матеріалу, що додають критичної маси нумізматичним джерелам окресленого періоду. Ілюстрацією до історії грошового обігу півночі Правобережної Київщини може слугувати й нумізматична пам'ятка, виявлена автором, тоді ще студентом-третьокурсником історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького, майже три десятиліття тому, навесні 1989 р.

Обставини виявлення. Монети було знайдено під час чергового обстеження території відкритої автором влітку 1988 р. різночасової археологічної пам'ятки неоліту, епохи бронзи, раннього заліза та раннього нового часу[2]. З поверхні однієї з розкритих вітром піщаних дюн було піднято більше десятка білонних і мідних монет XVII ст. дрібних номіналів, переважно польського, литовського й шведського карбування. Навесні 1990 р. на цьому ж місці вдалося виявити ще кілька подібних монет.

Топографічна локалізація. Нумізматична пам'ятка виявлена на південно-західній околиці села Литвинівка Вишгородського району Київської області, неподалік історичних місцин, відомих із джерел початку XX ст. як урочище Гать і

[1] Беляшевский Н. Монетные клады Киевской губернии / Н. Беляшевский. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 148 с.; Котляр М. І. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. І. Котляр. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.

[2] Лысенко С. Д. Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области / С. Д. Лысенко // Музейні читання: Матеріали наук. конф., грудень 2001 р. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2002. – С. 130; Кравченко Н. М. Памятники археологи позднеримского времени правобережной Киевщины: Монография / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас / Отв. ред. д.и.н. Д. Н. Козак. – К.: КНТ, 2007. – С. 7-8.

Хутір Миколаївський (сучасне село Миколаївка)[1]. Знахідка локалізована на поверхні невисокої, частково задернованої піщаної дюни другої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка, що в кількох кілометрах нижче за течією впадає в річку Кізку – ліву притоку Ірпеня. Монети розташовувалися компактною групою в радіусі 2-3 метри. Лише кілька монет було виявлено нами на більш значній відстані від основної групи знахідок.

Склад нумізматичної пам'ятки. Усього автором піднято й описано 21 монету, що за державно-політичною ознакою (монетною регалією) поділяються на три групи.

Група А. Монети Речі Посполитої (5): 1) Солід 1617 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Вільно; вага – 0,55 г.; діаметр – 17,0-17,5 мм [іл. 1]; 2) Подвійний денарій, 1620 р., срібло, Вільно; вага – 0,4 г.; діаметр – 14,0 мм [іл. 2]; 3). Солід, 1620 р., срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,58 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 3]; 4) Солід ("боратинка"), Ян II Казимир Ваза (1648-1668), 1660 р., мідь, Уяздов; вага – 1,37 г.; діаметр – 15,5 мм [іл. 4]; 5) Солід ("боратинка"), 1661 р., мідь, Уяздов; вага – 1,45 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 5].

Група В. Монети Герцогства Баварії (1). 2 крейцери ("напівбатцен"), Максиміліан I (1598-1651), 1625 р., срібло, Мюнхен, вага – 0,7 г.; діаметр – 18,0 мм [іл. 6].

Група С. Монети Прибалтійських володінь Швеції (15): 1) Солід, Христина Августа Ваза (1632-1654), 1645 р., срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,62 г.; діаметр – 15,5-16,0 мм [іл. 7]; 2) Солід, 1647 р., білон, Рига (магістратське карбування); вага – 0,44 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 8]; 3) Солід, 1652 р., срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,5 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 9]; 4) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,39 г.; діаметр – 15,0 мм [іл. 10]; 5) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,46 г.; діаметр – 14,0-15,0 мм [іл. 11]; 6) Солід прусський, Карл X Густав (1654-1660), 1657 р., срібло; вага – 0,35; діаметр – 14,0-14,8 мм [іл. 12]; 7) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Карла X Густава], срібло, Рига (магістратське карбування); вага – 0,44; діаметр – 15,0 мм [іл. 13]; 8) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Карла X Густава], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,41; діаметр – 15,0 мм [іл. 14]. 9) Солід, [рік карбування не читається; з монограмою Карла XI (1660-1697)], срібло, Рига (королівське карбування); вага – 0,38 гр.; діаметр – 14,0 мм [іл. 15].

Сучавські імітації: 10) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь зі слідами «посріблення» оловом, сучавська імітація; вага – 0,5 г.; діаметр – 16,0 мм [іл. 16]; 11) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,3 г.; діаметр – 14,5-15,0 мм [іл. 17]; 12) Солід ризький, [рік карбування «16»; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,30 г.; діаметр – 15,0-15,5 мм [іл. 18]; 13) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,39 г.; діаметр – 14,5-145,0 мм [іл. 19]; 14) Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою Христини Августи Вази], мідь, сучавська імітація; вага – 0,33 г.; діаметр – 14,0 мм [іл. 20]; 15) Солід ризький, [рік карбування «166»; з монограмою Карла X Густава], мідь, сучавська імітація; вага – 0,41; діаметр – 14,0 мм [іл. 21].

[1] Списокъ населенныхъ мест Кіевской губерніи. Изданіе Кіевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета К.: Типографія Ивановой, аренд. А. Л. Поповымъ, 1900. – С.151-154; Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 р. / Київське округове статистичне управління. – Жмеринка: Держдрукарня «Червоний друкар», 1927. – С. 8.

Іл. 1. Солід 1617 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Вільно.

"Найстарша" монета нашої знахідки – це карбований у 1617 р. на монетному дворі Вільно білонний солід Великого князівства Литовського [Див.: іл. 1]. Відносно висока, як для білонних солідів свого часу, проба монети (Ag-170) забезпечила її вживаність у грошовому обігу українських земель XVII ст. Імовірно наслідком такої популярності став значний ступінь зношення знайденої монети, що втратила понад третину власної ваги[1]. Інша монета цієї групи з нашого «кошеля» – білонний подвійний денарій, 1620 р., того ж віленського карбування. Знахідка так само має значний ступінь зношення, адже фактична вага монети в результаті тривалого перебування в обігу зменшилася майже наполовину (0,4 г при 0,73 г за каталогом). Вказана в каталогах проба металу цієї монети – Ag-095. Тобто в одиниці ваги на долю срібла припадає менше десятої частини[2] [Див.: іл. 2].

Іл. 2. Подвійний денарій, 1620 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Вільно.

Третя монета нашої знахідки з групи карбівок Речі Посполитої – це білонний солід, викарбуваний на магістратському монетному дворі в Ризі у 1620 р. Монета має не тільки значні сліди зношення, але й втрати частини монетного кружка, що в сукупності становлять половину її вказаної у каталогах ваги (фактична вага монети 0,58 г замість 1,10 г)[3] [Див.: іл. 3]. Монета цікава тим, що викарбувана в рік, який передував шведській окупації Риги. У 1621 р. Рига потрапляє під владу Швеції, а на її магістратському монетному дворі розпочинають карбувати соліди з монограмами Густава Адольфа (1611-1632)[4]. Однак, монети цього монарха у знахідці з Литвинівки відсутні.

Іл. 3. Солід, 1620 р., Сигізмунд III Ваза (1587-1632), срібло, Рига, магістратське карбування.

Останні дві монети з групи емісій Речі Посполитої – це мідні соліди (англ. – «shilling»; укр. – «шеляг»), які ще називали "боратинками"[5]. Перший з них, із датою 1660 р. [Див.: іл. 4] є коронним, тобто емітованим для Польського королівства. Солід карбувався на монетному дворі в Уяздові, поблизу Варшави. За класифікацією Цезарія Вольського штемпель аверсу цієї монети належить до так званого III-го, а реверс – до VII-го різновиду. Ступінь рідкості карбівки автор визначає як R4[6].

---

[1] Какареко В. И. Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707 / В. И. Какареко, И. Н. Шталенков. – Минск: Экоперспектива, 2005. – С. 47.

[2] Какаренко В. И. Указ. соч. – С. 45.

[3] Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских и российских монет, обращавшихся на Украине в XIV-XVI вв. / В. В. Нечитайло / Нумізматика і фалеристика – 1997. – № 3. – С. 16.

[4] Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет / Д. Я. Федоров; комент. и доп. А. Молвыгина. – Таллин: Валгус, 1966. – С. 267-268.

[5] Зварич В. В. Нумизматический словарь. Изд. 3-е доп. / В. В. Зварич. – Львов: Высшая школа, 1979. – С. 27.

[6] Wolski C. Przewodnik po szelagach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1666 dla poczatkujacych. Podstawowe typy i odmiany / Cezary Wolski. – Lublin, 2012. – S. 4.

Іл. 4. Солід (“боратинка”), коронна, Ян Казимир Ваза (1648-1668), 1660 р., мідь, Уяздов.

Іл. 5. Солід (“боратинка”), литовська, Ян Казимир Ваза (1648-1668), 1661 р., мідь, Уяздов.

Іл. 6. 2 крейцери (напівбатцен), Максиміліан I (1598-1651), 1625 р., срібло, Мюнхен.

Інший солід – “литовський”, з ледь помітною датою емісії – 1661 р., так само викарбуваний в Уяздові. На це вказує характерний знак, присутній на випусках монетарні – герб Сліповрон[1].

Монета з нашого “кошеля” має характерну ваду – штемпель її аверсу під час карбування майстер зрушив так, що верхня частина його зображення (“очі” й “чоло” монарха) опинилися поза межами монетного кружка. При цьому реверс монети чітко відцентрований по штемпелю [Див.: іл. 5].

Західноєвропейські монети (група В) представлені в знахідці з Литвинівки єдиним **примірником – карбованою у Мюнхені** 1625 р. білонною монетою герцога Баварії Максиміліана I (1598-1651) номіналом у 2 крейцери. Інша назва монети – “напівбатцен” (з давн. східн. нім. betz – “ведмідь”)[2] [Див.: іл. 6]. За даними нумізматичного каталогу В. Ханна, вага монети 1,11 г, проба срібла – Ag 437,5 (420). Вміст щирого металу в такій монеті складав 0,485 (0,466) г[3].

Популярності цим гроше-подібним монетам на українських землях у середині другої половини XVII ст. додавала зручність їх використання в дрібних операціях купівлі-продажу. Баварські напівбатцени, як і подібні монети інших південно-німецьких держав, вочевидь займали проміжне місце в грошовому обігу українських земель Речі Посполитої між грошами коронного і литовського карбування та найдрібнішими номіналами – солідами й денаріями. Монета з нашого “кошеля” також не уникнула тривалого перебування в обігу та має значні сліди зношення. Про це свідчить не лише її стан збереженості, але й фактична вага – 0,7 г.

Найчисельнішу групу монет (групу С) складають 15 білонних солідів Прибалтійських володінь Швеції. Технологія виробництва цих монет була новою для свого часу, адже вони не карбувалися звичним для середньовіччя ручним способом, а виготовлялися на вальцювальному верстаті. Про це свідчить ледве помітна вгнутість окремих монетних кружків, відносно точне вертикальне розташування аверсу та реверсу, а також характерна технологічна вада: при вирізуванні монет із цану (стрічки металу з відтиснутими на ній аверсом і реверсом монети) часто траплялося зрушення інструменту, в результаті в область вирізаного монетного кружка потрапляла частина сусідньої монети, а частина монети, що вирізувалася, залишалася на цані [Див.: іл. 7, 8, 10, 11]. Через таке карбування значна частина готових монет або отримувала “зрізані” легенди, зображення деталей штемпеля, рік карбування, або ж втрачала їх взагалі. Такі карбівки були ні чим

[1] Tamźe. – S 19-21.

[2] Фенглер Х. Словарь нумизмата: Пер. с нем. / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М.: Радио и связь, 1982. – С. 22.

[3] Hahn W. Die Műnzen der baierischen Herzőge und Kurfűrsten 1506-1806. Mit Typenkatalog und Bewertungen / Wolfgang Hahn, Adelheid Hahn-Zelleke. – Wien: Werlag «Money trend», 2007. – S. 10.

іншим, як технологічним браком. Постає питання: чому вони не були відбраковані та уникли повторної переплавки? Вважаємо, що причиною цього могла бути гостра потреба в розмінній монеті, що диктувала свої умови. Відтак, навіть у такому зрізаному вигляді ці соліди надходили в обіг.

Описана обставина значно ускладнює не лише датування, але й загалом атрибутування значної частини відомих нумізматам ризьких солідів XVII ст. Це повною мірою стосується і знайдених монет у Литвинівці. Тільки два такі соліди мають добре видимі дати карбування – 1645 і 1647 рр. На решті ж знайдених нами ризьких монет із монограмами королеви Христини та її наступників через описані вище вади карбування, часткове руйнування поверхні штемпелів, зношеність у процесі грошового обігу, глибоку корозію, або ж втрату частини поверхні монетного кружка дата емісії не читається.

Зарадити проблемі датування таких примірників частково допомагає аналіз їхніх легенд, а також складені Д. Старовєровим таблиці послідовної зміни пуансонів, що використовувалися при створенні штемпелів аверсу й реверсу ризьких солідів королеви Христини Августи Вази. Оскільки на реверсі практично всіх знайдених монет Христини магістратського карбування Риги наявна легенда «SOLIDVS CIVI RIG», це може означати, що всі вони викарбувані в період не раніше 1640 р., коли така легенда почала з'являтися на шилінгах Риги[1]. Відомо також, що випуск ризьких солідів із монограмами королеви Христини тривав і після її зречення у 1654 р. Звісно, що таке карбування не могло відбуватися в Ризі, де з того року почали вальцювати шилінги з іменем нового короля – Карла X Густава (1654-1660).

Варто акцентувати увагу й на монетному металі. За даними нумізматичних досліджень вміст чистого срібла в монетному сплаві шведських солідів, що карбувалися в Ризі та Ельблонзі у 1623-1697 рр., складав лише 0,05 г. (польські соліди Сигізмунда III 1623 р. мали 0,084 г, Яна II Казимира – 0,07 г, а бранденбурзько-прусські – від 0,084 до 0,061 г)[2]. О. Огуй, посилаючись на джерела XVII ст., введені у науковий обіг польськими науковцями, стверджує, що шведи з гривні чистого срібла карбували шелягів на 53 злотих у той час, коли поляки випускали монети з тієї кількості срібла не більше, ніж на 23 злотих[3]. Тобто проба шведських монет була практично вдвічі меншою за пробу монет аналогічних номіналів, що карбувалися в сусідніх державах. Наприклад, ризькі соліди Христини містили de-jure срібло 125 проби (2 лоти), а de-facto – їх середня проба в близько 85 (біля 1 і 1/3 лота)[4]. Відтак, псування білонної солідової монети у прибалтійських володіннях Швеції вражало навіть на тлі масштабних афер, що підривали грошовий ринок Речі Посполитої в середині XVII ст.

Безуспішні зусилля польського уряду заборонити обіг цієї неповноцінної монети у власних землях змінилися у 1650 р. такими ж безуспішними спробами урівняти прибалтійські соліди шведського карбування з найдрібнішим номіналом –

---

[1] Старовєров Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини / Д. О. Старовєров // Праці центру пам'яткознавства. – Вип. 18. – К., 2010. – С. 128.

[2] Огуй А. Подделывание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. / А. Огуй, С. Пивоваров // Numizmatica 21. – Bratislava, 2006. – S. 150.; Його ж. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / О. Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії т методики / Зб. наук. праць; Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22-23. – С. 289-303.; Platbardzis A. Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710. / A. Platbardzis. – Stockholm, 1968. – S. 525.; Żabiński Z. Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989. – S. 98, 100, 112-113, 126, 166.

[3] Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / О. Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії т методики / Зб. наук. праць; Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22-23. – С. 414.; Szlapinskij W. Fałszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. // Wiadomości Numizmatyczne. – 1997. – 41 (3-4/161-162). – S. 113-114.

[4] Старовєров Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини… – С. 125.

тернарієм (половиною соліда). Тим часом емісія солідів набрала просто астрономічних масштабів, а їх надходження на польські, литовські, українські та білоруські землі не припинялося. Відомо, що лише на двох монетарнях Риги у 1644-1666 рр. шведи викарбували близько 1,2 млрд. шелягів[1]. Таке карбування нагадувало фінансово-економічну диверсію. Неповноцінні (кредитні) соліди обмінювались у Польщі, Литві чи Україні на високопробні талери, напівталери й орти. Досить вигідною справою був обмін de-jure білонних, а фактично мідних шелягів, навіть на польську й литовську розмінну монету другої половини XVI – початку XVII ст., яка продовжувала залишатися в грошовому обігу Речі Посполитої, адже вміст срібла в польських і литовських напівгрошах, грошах, шостаках, трояках і півтораках раннього карбування був суттєво вищим, ніж у розмінної монети другої половини XVII ст. Наприклад, Литовські 6-ти і 3-х грошові монети Стефана Баторія (1576-1586), а також трьохгрошовики Сігізмунда III Вази (1587-1632) карбувалися з срібла проби 844-ї проби. Навіть білонні півтораки, що карбувалися у Вільно в 1619-1620 рр., мали досить високу, як для монет цього номіналу, пробу (Ag 470).[2]

Саме завдяки великим обсягам карбування соліди прибалтійських провінцій Швеції, зокрема ризькі, лівонські та прусські, зустрічаються серед матеріалів скарбів і в поодиноких знахідках дуже часто. Підтверджує такий висновок і наша знахідка з Литвинівки, 73,5 % монет якої (15 із 21-ї) складають саме ці монетні емісії.

Найбільш ранніми такими монетами у складі литвинівської знахідки є п’ять ризьких солідів шведської королеви Христини Августи Вази (1632-1654), викарбувані на двох монетних дворах міста – магістратському та королівському. Останній був відкритий саме за правління цієї монархині у 1644 р. в одному з монастирів Риги й продовжував карбувати монети для Лівонського герцогства (так звані – “лівонські”) до 1669 р.[3].

Іл. 7. Солід ризький, Крістіна Августа Ваза (1632-1654), 1645 р., срібло, Рига, магістратське карбування.

Старшою монетою цієї пари є шеляг магістратської монетарні з датою “45” (1645 р.), вагою – 0,62 г і діаметром монетного кружка 15,5-16,0 мм [Див.: іл. 7].

Цікавою є легенда аверсу цієї монети: “CHRISTINA D G D R S” (Лат.: “Christina Dei Gratia Designata Regina Sveciae” – “Христина Божою милістю майбутня королева Швеції”). Юна королева досягла 18-річного віку ще 8 грудня 1644 р., але слово “designata” (“майбутня”) ще близько року залишалося на ризьких монетах й остаточно легенда “подорослішала” тільки у 1645-му[4]. На жаль, перевірити це на монетному матеріалі з Литвинівки важко, оскільки легенда аверсу ризького соліда із датою 1647 р. у лівій частині практично повністю зрізана в результаті недбалого вирізування вже готової монети з цану [Див.: іл. 8].

Іл. 8. Солід ризький, Христина Августа Ваза (1632-1654), 1647 р., срібло, Рига, магістратське карбування.

[1] Platbardzis A. Op. cit. – S. 219, 415.; Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц»... – С. 414.

[2] Какаренко В. И. Указ. соч. – С. 37-39, 50-53.

[3] Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII ст... – С. 402.

[4] Mrowiński E. Monety Rygi / E. Mrowiński. – Warszawa, 1986. – S. 60.

Ще один білонний солід монетного двору ризького магістрату з датою “5·2” (1652 р. карбування) також має значні сліди зношення та втрати поверхні монетного кружка. Його фактична вага – 0,5 г.; діаметр – 16,0 мм [Див.: іл. 9].

Іл. 9. Солід ризький, Христина Августа Ваза (1632-1654), 1652 р., срібло, Рига, магістратське карбування.

Інші два ризькі соліди з монограмами Христини Августи Вази, що походять із литвинівської знахідки, були виготовлені на королівському монетному дворі міста. Ці монети (більше відомі як соліди Лівонського герцогства, або ж “лівонські”) складають другу підгрупу монет групи С нашої знахідки. Через особливості вальцювання та недбале вирізування готових монет із цану легенди обох карбівок читаються лише частково, а рік карбування – не читається взагалі. На аверсі першої з них монограма “С” з короною та родовим гербом Ваза і легенда: “CHRISTINA D[:G:(D-?):R:S:]”. Реверс: герб Лівонії у візерунчастому щиті та легенда: “[SOLIDV]S LIVONIAE [?]”. Вага монети – 0,39 г., діаметр – 15,0 мм [Див.: іл. 10]. Інший солід з легендою аверсу: “[CRI]STINA D[:G:(D-?):R:S:]” та реверсу: “[SOLIDV]S LIVONIAE [?]”, вагою – 0,46 г.; діаметром – 14,0-15,0 мм [Див.: іл. 11].Третю підгрупу прибалтійських монет із литвинівського “кошеля” складають три білонні соліди з монограмами шведського короля Карла Х Густава (1654-1660). Найцікавішим серед них (оскільки зустрічається в знахідках монет на території Північної Київщини не так часто) є шеляг королівської монетарні Ельблонга (Пруссія) з датою “57” (1657 р.). Вага монети 0,35 гр., діаметр – 14,0-14,8 мм. Легенда аверсу читається частково: “[CAROLVS] GVST·DGR[S]”, а реверсу – повністю: “SOLIDVS PRYSSIAE 57” [Див.: іл. 12]. Інші дві монети цього монарха – це ризькі білонні соліди, вальцьовані на магістратському [Див.: іл. 13] та королівському [Див.: іл. 14] монетних дворах Риги. Легенди цих монет читаються лише частково, а дати карбування не читаються взагалі. Використовуючи опубліковані Д. Старовєровим для ризьких солідів

Іл. 10. Солід лівонський, Христина Августа Ваза (1632-1654), після 1644 р., срібло, Рига, королівське карбування.

Іл. 11. Солід лівонський, Христина Августа Ваза (1632-1654), після 1644 р., срібло, Рига, королівське карбування.

Іл. 12. Солід прусський, Карл Х Густав (1654-1660), 1657 р., срібло, Ельблонг, королівське карбування.

Карла X Густава хронологічні таблиці змін деталей зображення аверсу та реверсу цих монет, можемо припустити, що ризький солід магістратського карбування з монограмою цього монарха міг бути виготовлений у 1654 або ж у 1656 рр.[1]

Іл. 13. Солід ризький, Карл X Густав (1654-1660), 1654 (56-?) р., срібло, Рига, магістратське карбування; вага монети – 0,44 г, діаметр – 15 мм

Іл. 14. Солід лівонський, Карл X Густав (1654-1660), срібло, Рига, королівське карбування; вага монети – 0,44 г, діаметр – 15 мм.

Іл. 15. Солід лівонський, Карл XI (1660-1697), між 1660-1669 рр., срібло, Рига, королівське карбування; вага монети – 0,38 г, діаметр – 14,0-15,0 мм.

"Наймолодшою" серед білонних солідів прибалтійських володінь Швеції, що походять із нумізматичної знахідки з Литвинівки, є монета з монограмою Карла XI (1660-1697), викарбувана на королівському монетному дворі в Ризі для Лівонії ймовірно між 1660-1669 рр. [Див.: іл. 15]. Таке наше датування часу карбування монети пояснюється тим, що королівський монетний двір функціонував у Ризі до 1669 р.[2]

Характерну для грошового обігу українських земель другої половини XVII ст. підгрупу монет знахідки з Литвинівки становлять шість ризьких солідів із монограмами королеви Христини Августи Вази та Карла X Густава, що мають явні ознаки належності до так званих "сучавських підробок". У 60-70-х рр. XVII ст. фальшовані ризькі соліди у величезних кількостях виготовлялися на монетному дворі в Сучаві. У каталогах зафіксовані емісії з датами 1655-1666 рр., а також випуски зі спотвореними, помилковими датами, що не збігаються з періодами правління королеви Христини та її наступників. На думку шведського нумізмата А. Платцбардздіса, фальшиві сучавські монети мали набагато меншу, ніж їх прототипи, вагу – 0,27-0,37 г, карбувалися з міді, на відміну від білону справжніх солідів, а їх зображення і легенди були примітивно стилізовані, грубі й спрощені[3]. О. Огуй визначає середню вагу мідних сучавських фальсифікатів у 0,6 г і діаметр 15-16 мм, а їх "посріблення" пояснює покриванням готових монет тонким шаром олова[4].

Наразі більшість описаних у нумізматичній літературі ознак фальсифікатів сучавського походження відповідає ознакам знайдених у Литвинівці монет. Усі вони виготовлені з міді (на одній з монет залишилися сліди "посріблення" оловом); вага імітацій варіюється від 0,5 до 0,3 грама; на двох монетах цієї підгрупи читаються дати "16" та "166". Як і оригінальні монети Риги, фальшиві виготовлені із застосуванням вальцювального верстата [Див.: іл.іл. 16-21].

---

[1] Старовєров Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів Карла X Густава / Д. О. Старовєров // Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – К.-Глухів, 2011. – С. 146-147.

[2] Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII ст... – С. 401.

[3] Platbardzis A. Op. cit. – 294-303.

[4] Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц»... – С. 414-415.

Про розповсюдженість фальшивих монет із Сучави в грошовому обігу Речі Посполитої та України другої половини XVII ст. свідчить і кількісне співвідношення оригінальних ризьких солідів та їхніх імітацій у складі виявленої в Литвинівці нумізматичної пам'ятки. Таких більше половини – шість із десяти.

Типологія знахідки. Обставини виявлення монетної знахідки (порівняно невелика кількість монет, їх дрібні номінали, належність до одного періоду грошового обігу, а також приблизно однаковий ступінь збереженості) вірогідно свідчать, що виявлена нами нумізматична пам'ятка не належить до категорії монетних скарбів. Скоріше йдеться про загублений або прихований, а пізніше втрачений, кошіль (гаманець), що належав небагатому власнику, найімовірніше селянину. Всі обставини вказують на те, що ці гроші було відкладено господарем не для тривалого зберігання, а для здійснення поточних дрібних купівель у найближчий час і лише випадок став на перешкоді цьому.

Іл. 16. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь зі слідами «посріблення» оловом, сучавська імітація; вага – 0,5 г; діаметр – 16,0 мм.

Іл. 17. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,30 г; діаметр – 14,5-15,0 мм.

Іл. 18. Солід ризький, [рік карбування спотворено – "16"; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,30 г; діаметр – 15,0-15,5 мм.

Разом із цим, ми не можемо виключати й імовірності того, що у 1989 р. на околиці с. Литвинівки нами було виявлено лише рештки численнішої та різноманітнішої за набором монетних типів і номіналів нумізматичної пам'ятки, кимсь знайденої раніше і, на жаль, втраченої для науки.

Понад половина монет нашої знахідки мають значні сліди зношення внаслідок тривалого перебування в грошовому обігу. Такий стан збереження монет "гаманця" з Литвинівки певною мірою підтверджує міркування відомого вітчизняного дослідника-нумізмата М. Котляра про характерне для другої половини XVII ст. використання "[…] до повного стертя в процесі вжитку наявних запасів монети […]", що, на думку вченого, свідчило про "[…] типово кризовий […]" характер грошового обігу українських земель зазначеного періоду[1].

[1] Котляр М. І. Вказ. праця. – С. 120.

Іл. 19. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,39 г; діаметр – 14,5-15,0 мм.

Іл. 20. Солід ризький, [рік карбування не читається; з монограмою королеви Христини Августи Вази (1632-1654)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,33 г.; діаметр – 14,0 мм.

Іл. 21. Солід ризький, [рік карбування спотворено – "166"; з монограмою короля Карла X Густава (1654-1660)], мідь, сучавська імітація; вага – 0,41 гр.; діаметр – 14,0 мм.

Датування нумізматичної пам'ятки. Найбільш пізньою за датою карбування монетою у складі виявленої нумізматичної знахідки є білонний солід Лівонського герцогства із монограмою Карла XI [Див.: іл. 21]. Монета зі значними слідами зношення, значна частина легенди й дата емісії не читаються. Відомо, що вальцювання солідів цього шведського короля здійснювалося на державному монетному дворі в Ризі протягом 1660-1669 рр. (із перервами у 1664-му і 1667-му рр.)[1]. Відтак, монета цього номіналу могла потрапити в знайдений у Литвинівці "кошіль" не раніше початку 70-х рр. XVII ст. На користь висновку про те, що він міг бути втрачений власником не раніше як на початку або в середині 1670-х рр. свідчить і той факт, що решта монет цієї знахідки є типовими для грошового обігу Правобережної Київщини окресленого періоду й складають єдиний монетний комплекс[2].

Регіон виявлення знахідки – лівобережжя р. Ірпінь у її нижній течії від часу московсько-польського Андрусівського договору 1667 р. й до Другого поділу Польщі у 1793 р. належав Речі Посполитій. Прикордонний статус Нижнього Поірпіння, без сумніву, накладав свій відбиток на характер грошового обігу регіону, де місцеве населення охоче використовувало у товарно-грошових операціях як західноєвропейські так і російські гроші. Ці обставини роблять актуальними дослідження особливостей грошового обігу Правобережної Київщини другої половини XVII – кінця XVIII ст. Так, зовсім поруч з місцем виявлення "кошеля", автором було піднято російську мідну монету номіналом 2 копійки 1760 р. карбування з монограмою Єлизавети Петрівни (1741-1761). Водночас у складі нумізматичної пам'ятки, що публікується, жодної російської монети виявлено не було.

Список літератури

1. Беляшевский Н. Монетные клады Киевской губернии / Н. Беляшевский. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 148 с.
2. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Изд. 3-е доп. / В. В. Зварич. – Львов: Высшая школа, 1979. – 338 с.

[1] Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII ст. … – С. 306.
[2] Котляр М. І. Вказ. праця. – С. 119-120.

3. Котляр М. І. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. І. Котляр. – К.: Наукова думка, 1974. – 175 с.
4. Какареко В. И. Монеты Великого княжества Литовского. 1492-1707 / В. И. Какареко, И. Н. Шталенков. – Минск: Экоперспектива, 2005. – 79 с.
5. Кравченко Н. М. Памятники археологи позднеримского времени правобережной Киевщины: Монография / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас / Отв. ред. д.и.н. Д. Н. Козак. – К.: КНТ, 2007. – 456 с.
6. Лысенко С. Д. Новые находки бронзовых изделий эпохи бронзы и скифского времени в Киевской области / С. Д. Лысенко // Музейні читання: Матеріали наук. конф., грудень 2001 р. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2002. – С. 129-136.
7. Населені місця Київщини. Попередні підсумки перепису 17 грудня 1926 р. / Київське округове статистичне управління. – Жмеринка: Держдрукарня «Червоний друкар», 1927. – 101 с.
8. Нечитайло В. В. Мини-каталог польско-литовских и российских монет, обращавшихся на Украине в XIV-XVI вв. / В. В. Нечитайло / Нумізматика і фалеристика – 1997. – № 3. – С. 11-22.
9. Огуй О. Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці XIV – першій третині XIX ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах / О. Д. Огуй. – Чернівці: Рута, 1997. – 225 с.
10. Огуй А. Подделывание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. / А. Огуй, С. Пивоваров // Numizmatica 21. – Bratislava, 2006. – S. 149-157.
11. Огуй О. Сучавський монетний двір у XVII ст.: емісії монет і фальшивок-«домніц» (на монетному та архівному матеріалі) / О. Огуй // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії т методики / Зб. наук. праць; Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – Вип. 22-23. – С. 289-303.
12. Списокъ населенныхъ мест Кіевской губерніи. Изданіе Кіевскаго Губернскаго Статистическаго Комитета К.: Типографія Ивановой, аренд. А. Л. Поповымъ, 1900. – 1896 с.
13. Старовєров Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів королеви Христини / Д. О. Старовєров // Праці центру памяткознавства. – Вип. 18. – К., 2010. – С. 125-142.
14. Старовєров Д. О. До питання ідентифікації ризьких солідів Карла X Густава / Д. О. Старовєров // Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – К.-Глухів, 2011. – С. 145-148.
15. Старовєров Д. О. Пуансонний аналіз монет на прикладі діяльності магістратського і державного монетних дворів у Ризі в XVII ст. / Д. О. Старовєров // Наукові записки з української історії. – Вип. 33. – Переяслав-Хмельницький, 2013, – С. 134-137.
16. Старовєров Д. О. До питання про справжність посмертних ризьких солідів Густава II Адольфа / Д. О. Старовєров // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 120-123.
17. Староверов Д. Пуансонный анализ рижских солидов Карла XI / Д. Староверов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 179-181.
18. Староверов Д. А. «Польское наследие» в рижской чеканке солидов Густава II Адольфа / Д. А. Староверов // Расмир: Восточная нумизматика. Вторая Международная научная конференция. – К., 2015. – С. 95-99.
19. Федоров Д. Я. Монеты Прибалтики XIII-XVIII столетий. Определитель монет / Д. Я. Федоров; комент. и доп. А. Молвыгина. – Таллин: Валгус, 1966. – 422 с.
20. Фенглер Х. Словарь нумизмата: Пер. с нем. / Х. Фенглер, Г. Гироу, В. Унгер. – М.: Радио и связь, 1982. – 328 с.
21. Dutkowski J., Suchanek A. Corpus Nummorum Civitatis Elbingensis / Jarosław Dutkowski, Adam Suchanek. – Gdańsk : Stowarzyszenie Numizmatyków Profesjonalnych, 2003. – 304 s.
22. Hahn W. Die Műnzen der baierischen Herzőge und Kurfűrsten 1506-1806. Mit Typenkatalog und Bewertungen / Wolfgang Hahn, Adelheid Hahn-Zelleke. – Wien: Werlag «Money trend», 2007.
23. Mrowiński E. Monety Rygi. – Warszawa, 1986. – 246 s.
24. Platbardzis A. Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710. – Stockholm, 1968. – 533 s.

25. Szlapinskij W. Fałszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. // Wiadomości Numizmatyczne. – 1997. – 41 (3-4/161-162). – S. 113-136.
26. Wolski C. Przewodnik po szelagach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1666 dla poczatkujacych. Podstawowe typy i odmiany / Cezary Wolski. – Lublin, 2012. – 35 s.
27. Żabiński Z. Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1989.

References

1. Belyashevskiy, N. (1889). *Monetnyie kladyi Kievskoy gubernii*. Kiev: Tipografiya G. T. Korchak-Novitskogo. [in Russian].
2. Zvarich, V. V. (1979). *Numizmaticheskiy slovar. Izd. 3-e dop.* Lvov: Vyisshaya shkola. [in Russian].
3. Kotlyar M. I. (1974). *Hroshovyy obih na terytoriyi Ukrayiny doby feodalizmu*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
4. Kakareko V. I., & Shtalenkov I. N. (2005). *Monetyi Velikogo knyazhestva Litovskogo. 1492-1707*. Minsk: Ekoperspektiva. [in Russian].
5. Kravchenko N. M., Petrauskas O. V., Shishkin R. G., & Petrauskas A. V. (2007). *Pamyatniki arheologi pozdnerimskogo vremeni pravoberezhnoy Kievschinyi*. Kiev: KNT. [in Russian].
6. Lyisenko S. D. (2002). Novyie nahodki bronzovyih izdeliy epohi bronzyi i skifskogo vremeni v Kievskoy oblasti. // Proceedings of the Conference Title '01: *Muzeyni chitannya*: (pp. 129-136). Kyiv. [in Russian].
7. Kyyivs'ke okruhove statystychne upravlinnya. (1927). *Naseleni mistsya Kyyivshchyny. Poperedni pidsumky perepysu 17 hrudnya 1926 r.* Zhmerynka: Derzhdrukarnya "Chervonyy drukar". [in Ukrainian].
8. Nechitaylo V. V. (1997). Mini-katalog polsko-litovskih i rossiyskih monet, obraschavshihsya na Ukraine v XIV-XVI vv. *Numizmatyka i falerystyka – Numismatics and phallerism*, 3, 11-22. [in Russian].
9. Ohuy O. D. (1997). *Monetno-lichyl'ni naymenuvannya na Bukovyni ta v Moldovi v kintsi XIV – pershiy tretyni XIX st.: Problema polinominatsiy v adaptyvnykh terminolohichnykh systemakh.* Chernivtsi: Ruta. [in Ukrainian].
10. Oguy A., & Pivovarov S. (2006). Poddelyivanie bilonnyih monet na Suchavskom monetnom dvore v XVII v. *Numizmatica 21,* 149-157. [in Russian].
11. Ohuy O. (2013). Suchavs'kyy monetnyy dvir u XVII st.: emisiyi monet i fal'shyvok-«domnits» (na monetnomu ta arkhivnomu materiali). *Spetsial'ni istorychni dystsypliny: pytannya teoriyi t metodyky,* (22-23), 289-303. [in Ukrainian].
12. Izdanie Kievskogo Gubernskogo Statisticheskogo Komiteta. (1900). *Spisok naselennyih mest Kievskoy gubernii.* Kiev: Tipografiya Ivanovoy. [in Russian].
13. Starovyerov D. O. (2010). Do pytannya identyfikatsiyi ryz'kykh solidiv korolevy Khrystyny. *Pratsi tsentru pamyatkoznavstva,* (18), 125-142. [in Ukrainian].
14. Starovyerov D. O. (2011). Do pytannya identyfikatsiyi ryz'kykh solidiv Karla X Hustava. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny,* (4), 145-148. [in Ukrainian].
15. Starovyerov D. O. (2013). Puansonnyy analiz monet na prykladi diyal'nosti mahistrat·s'koho i derzhavnoho monetnykh dvoriv u Ryzi v XVII st. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi,* (33), 134-137. [in Ukrainian].
16. Starovyerov D. O. (2010). Do pytannya pro spravzhnist' posmertnykh ryz'kykh solidiv Hustava II Adol'fa. *Novi doslidzhennya pam'yatok kozats'koyi doby v Ukrayini,* (19), 120-123. [in Ukrainian].
17. Staroverov D. (2012). Puansonnyiy analiz rizhskih solidov Karla XI // *Novi doslidzhennya pam"yatok kozats'koyi doby v Ukrayini,* (21), 179-181. [in Russian].
18. Staroverov D. A. (2015). "Polskoe nasledie" v rizhskoy chekanke solidov Gustava II Adolfa. *Rasmir: Vostochnaya numizmatika.* Proceedings of the 2nd International Conference. (pp. 95-99). Kiev. [in Russian].
19. Fedorov D. Ya. (1966). *Monetyi Pribaltiki XIII-XVIII stoletiy. Opredelitel monet.* Tallin: Valgus. [in Russian].

20. Fengler H., Girou G., & Unger V. (1982). *Slovar numizmata: per. s nem.* (M. Arsenyeva, Trans.). Moscow: Radio i svyaz. [in Russian].
21. Dutkowski J., & Suchanek A. (2003). *Corpus Nummorum Civitatis Elbingensis*. Gdańsk: Stowarzyszenie Numizmatyków Profesjonalnych. [in Poland].
22. Hahn W., & Hahn-Zelleke A. (2007). *Die Műnzen der baierischen Herzőge und Kurfűrsten 1506-1806. Mit Typenkatalog und Bewertungen.* Wien: Werlag "Money trend". [in German].
23. Mrowiński E. (1986). *Monety Rygi.* Warszawa. [in Polish].
24. Platbardzis A. (1968). *Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621-1710.* Stockholm. [in Swedish].
25. Szlapinskij W. (1997). Fałszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. *Wiadomości Numizmatyczne – Numismatic news*, 41, 113-136. [in Polish].
26. Wolski C. (2012). *Przewodnik po szelagach Jana Kazimierza Wazy z lat 1659-1666 dla poczatkujacych. Podstawowe typy i odmiany.* Lublin. [in Polish].
27. Żabiński Z. (1989). *Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź. [in Polish].

УДК: 737.2 DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-122-131

Иван Синчук
Ведущий научный сотрудник,
Отдел древнебелорусского искусства,
Национальный художественный музей Республики Беларусь
(Минск, Республика Беларусь), sintchouk@tut.by

Іван Сінчук
Провідний науковий співробітник,
Відділ давньобілоруського мистецтва,
Національний художній музей Республіки Білорусь
(Мінськ, Республіка Білорусь), sintchouk@tut.by

Ivan. Sintchouk
Leading Researcher,
Department of Old Belarusian Art,
National Art Museum of the Republic of Belarus
(Minsk, Republic of Belarus), sintchouk@tut.by

ЛИТАЯ КОПИЯ МЕДАЛИ МОРИЦА САКСОНСКОГО ИЗ-ПОД г. КОБРИНА БРЕСТСКОЙ ОБЛ. РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ

ЛИТА КОПІЯ МЕДАЛІ МОРІЦА САКСОНСЬКОГО З-ПІД м. КОБРІНА БРЕСТСЬКОЇ ОБЛ. РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

CAST COPY OF THE MEDAL OF MORITZ SAXON FROM UNDER KOBRIN OF THE BREST REGION OF BYELORUSSIA

Аннотация

Статья посвящена атрибуции найденной в Брестской обл. Республики Беларусь литой копии медали Морица Саксонского, предполагается ее использование как заготовки для дукача.

Анотація

Стаття присвячена атрибуції, що знайдена в Брестській обл. Республіки Білорусь, – литій копії медалі Моріца Саксонського з використанням її як заготовки для дукача.

Етнографи Російської імперії відносять землі нижче Баранович до українських етнічних земель: межа проходить із заходу на схід між Брестом і Бєлостоком, Кобрином і Волковиським, Пинським і Слонимом. Місце знахідки – в межах ареалу української матеріальної культури.

Герман Моріц (1696–1750) – позашлюбний син короля Речі Посполитої Августа II, французький військовий і державний діяч, військовий теоретик, генеральний маршал Франції.

TPQ медалі визначається як 1777 р., оскільки на реверсі зображена скульптурна група мавзолею в кірсі Сен-Тома, скульптора Жана-Батіста Пигаля (1714–1785). Робота над мавзолеєм закінчилася у 1777 р., тоді ж, 20 серпня, із Страсбурзького собору була урочисто перенесена труна з прахом маршала.

У другій половині 19 ст. на більшій частині території України дукачі як елемент матеріальної культури починають вироджуватися. Виходячи з відомих на сьогодні даних, артефакт слід датувати останньою чвертю 18 – першою половиною 19 ст.

Abstract

The article deals with a cast copy of a medal of Moritz of Saxony found in the Brest region, Belarus, which probably was used as a model for a “dukach”.

Ethnographers of the Russian Empire count the inhabitants of the territory to the south of Baranovich to the Ukrainian ethnos: the ethnic border runs from west to east between Brest and Belostok, Kobrin and Volkovysk, Pinsk and Slonim. Thus, the site of discovery lies within the range of Ukrainian material culture.

Herman Moritz (1696–1750) was the illegitimate son of Augustus II, King of the Polish-Lithuanian Commonwealth, a French officer and statesman, military theorist, marshal general of France.

The TPQ of the medal is defined as 1777, as there is a sculptural group of the mausoleum in the church of Saint-Thomas in Strasbourg by Jean-Baptiste Pigalle (1714–1785) depicted on the reverse. The mausoleum was completed in 1777, at the same time, on 20 August, the coffin with the remains of the marshal was solemnly transferred from the Strasbourg Cathedral.

During the second half of the 19th century, the "dukach" as an element of material culture began to degenerate in most of Ukraine. Based on the known data, the described artefact should be dated from the last quarter of 18 - the first half of the 19th century.

Ключевые слова: медаль, дукач, Мориц Саксонский, Беларусь, Франция, Украина, копия, литье.

Ключові слова: медаль, дукач, Моріц Саксонський, Білорусь, Франція, Україна, копія, лиття.

Keywords: Medal, dukach, Moritz of Saxony, Belarus, France, Ukraine, copy, casting.

Весной 2012 г. под г. Кобрином Брестской обл. Республики Беларусь во время сельскохозяйственных работ на небольшой глубине была найдена неизвестного времени серого цвета литая копия медали Морица Саксонского посл. четв. 18 в.[12] Диаметр изделия 56 мм (соответствует натуральной величине послужившего модели оригинала), толщина 3,5 мм. На поверхности – требующие механической очистки грунтовые загрязнение, патина, свежие механические повреждения.

Герман Мориц (1696–1750) – побочный сын саксонсого электора Фридриха Августа I Виттина (вскоре – короля Речи Посполитой Августа II), граф Саксонский (1711). Участник Войны за испанское наследство (1701–1714) на стороне Священной Римской империи германской нации, Войны за польское наследство (1733–1735) как саксонец на французской службе, Войны за австрийское наследство (1740–1748) в качестве генерал-лейтенанта, маршала и генерального маршала Франции (1747).

Рис. 1.
Литая копия медали с изображением саркофага Морица Саксонского из-под г. Кобрина – подпись гравера Kam

В 1726 г. Мориц Саксонский был избран герцогом курляндским при вдовствующей герцогине Анне (будущей российской императрице Анне Иоанновне), однако, из-за опасений усиления саксонского дома в регионе и противодействия России, Пруссии и Австрии, в 1727 г. был изгнан из Курляндии.

[1] Автор выражает признательность за информацию о находке кобринскому краеведу Янюку С. М.

Перу Морица принадлежит широко известный изданный на французском, немецком и английском языках посмертный двухтомный трактат о военном деле “Мои размышления”[1]. Его жизнь описана в трехтомном сочинении “История графа Морица Саксонского”[2], причем в издании 1752 г. нет появившейся в последующих изданиях информации о заказе мраморного надгробия для маршала.

Обычно медаль описывается, как медаль 1750 г. на смерть Морица Саксонского (Hermann Moritz Graf von Sachsen), что не может быть верным, ибо на реверсе изображена скульптурная группа мавзолея в кирхе Сен-Тома (рис. 5), которую в стиле позднего барокко с элементами ампира создал французский скульптор Жан-Батист Пигаль (1714–1785) – известно, что работа над ней закончилась в 1777 г., тогда же, 20 августа из Страсбургского собора был торжественно перенесен гроб с останками маршала[3].

Оригинал имеет следующие легенды и изображения (рис. 2):

Av.: MAURIT· SAXO· GAL· MARESC · GEN ·D· CURL ·ET SEM· / D. KAM. FE, подпись гравера на обрезе предплечья, бюст повернут влево.

Rv.: MAURITIO SAXO / CURL ET SEMIGAL / DUCI SURE EXTUR/ SEMPER VICTOR / LUDOVICUS XV / VICTORIA AUCTOR / ET IPSE DUX PONI JUSSIE / CAMBORITI XXX NOV A MDCCL ÆTATIS LV, надгробный памятник.

Рис. 2. Оловянная медаль с изображением саркофага Морица Саксонского, диаметр 56 мм – подпись гравера Kam

Рис. 3. Медаль с изображением саркофага Морица Саксонского, диаметр 55 мм – подпись гравера Müller

Литературные источники называют имена трех медальеров: “Kamm, Müller et Daumy”, размер от 50 до 53 мм и в качестве материалов – бронзу и свинец (рис. 2-3)[4]. Отмечена также медаль диаметра 55 мм из олова[5].

Существует медаль 1933 г. диаметра 60 мм с курсивной легендой на реверсе “Müller fecit 1828” (рис. 4). Эта легенда дает дату исполнения штемпеля реверса одним из медальеров – Мюллером (рис. 3). Вероятно,

Рис. 4. Свинцовая медаль 1933 г. в честь седьмого юбилея общества нумизматов Эльзаса с повторением реверса медали с изображением саркофага Морица Саксонского

[1] *Maurice de Saxe.* Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, duc de Curlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de Sa Majesté Trés-Chrétienne: augmenté d'une histoire abrégée de sa vie, & de différentes pièces qui y ont rapport, par monsieur l'abbé Pérau. –V. 1–2. – Amsterdam–Leipzig, 1757. – V. 1 – [12], CXXXIV, [2], 159, [1] p., LVIII feuilles de plaques; V. 2 – [4], 259, [1] p., XXVI feuilles de plaques.

[2] *Néel L. B.* Histoire de Maurice Comte de Saxe, maréchal général des camps et armées de Sa Mejeste très chretiennes, duc élu de Curlande et de Semigalle, chevalier des ordres de Pologne et de Saxe. – T. 1–3. – Mittaw, 1752**.** **–** T. 1 – XVI, 407 ; T. 2 – 407 ; T. 3 – 323 p., 1 portr., 2 cartes dépl.

[3] *Berstett A. Frhr. v.* Versuch einer Münzgeschichte des Elsasses. – Freiburg im Breisgau: Emmerling A., 1840. – S. 87–88.

[4] *Enge A., Lehr E.* Numismatique de L' Alsace. – Paris: Leroux E, 1887. – P. 231 (№ 713).

[5] *Merseburger O.* Sammlung Otto Merseburger umfassend Münzen und Medaillen von Sachsen. Albertinische und Ernestinische Linie. – Leipzig: Zschiesche & Köder, 1894. – S. 191 (№ 4549).

Мюллером медаль была повторена по случаю пятидесятилетия сооружения мавзолея Морица Саксонского в кирхе Святого Фомы. Медаль с подписью Müller диаметра 55 мм собрания графа Э.Гуттен-Чапского описывается автором каталога как свинцовая (Pl) при весе 39,4 г и датируется 1750 г.[1], что следует признать ошибкой как в определении металла, так и даты.

Медаль работы Даума обнаружить не удалось, равно как и ее бронзовых экземпляров. Прошедшие через аукционы последних лет медали работы Камма и Мюллера были биты из олова.

Торговля сувенирными оловянными медалями разных штемпелей памятной медали с изображением памятника Морицу Саксонскому 1777 г., постоянно велась Страсбурге в соборе Святого Фомы в середине 19 в. как отмечает один из авторов немецкоязычного "Журнала монет, печатей и геральдики Кёне" (Бернгард Кёне хранитель нумизматического кабинета императорского Эрмитажа с 1844 г.)[2].

Рис. 5. Саркофаг Морица Саксонского в кирхе Сен-Тома г. Страссбурга (Франция)

В коллекции исторических и коммеморативных медалей Бенджамина Вайса имеется битая бронзовая медаль с легендой в экзерге NUM. SIGN. A. MDCCXLVII KAL. DECEM. (декабрьские календы 1747 г.) с бюстом Морица Саксонского вправо с надписью под обрезом плеча I.D. ET FIELS F. – "Жан Дасье и сын резали" (Jean Dassier, Jacques-Antoine Dassier). Диаметр медали 54 мм (рис. 6)[3].

Рис. 6. Бронзовая медаль 1747 г. с бюстом Морица Саксонского вправо, диаметр 54 мм

[1] *Hutten–Czapski E.* Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises. – V. IV. – Cracovie, 1891. – P.248, № 8608; MNK VII-Md-915 (Muzeum Narodowe w Krakowie).

[2] *Recke J. F.* Herzoglich Kurländfsche Münzen / *J. F. Recke* // Koehne's Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. – B.6. – Berlin–Posen–Bromberg, 1846. – S. 24 (№ 15).

[3] *[Weiss B.]* Historical and Commemorative Medals. Collection of Benjamin Weiss [Електронний ресурс] / B. Weiss – Режим доступу: http://www.historicalartmedals.com/MEDAL%20WEB%20ENTRIES/JEAN%20AND%20JACQUES-ANTOINE%20DASSIER-OTHER%20MEDALS/MAURICE%20OF%20SAXONY-BW033%20HIGH.htm

Рис. 7. Бронзовая медаль 1747 г. с бюстом Морица Саксонского влево, диаметр 54 мм

Американскому нумизматическому обществу принадлежит другая битая бронзовая медаль тех же авторов с бюстом Морица Саксонского влево с надписью на обрезе предплечья I. D . ET F. – **"**Жан Дасье и сын**"** (Jean Dassier Jacques-Antoine Dassier) с идентичным реверсом. Диаметр медали 54 мм, вес 67,5 г (рис. 7). Такая же частично позолоченная медаль принадлежит нью-йоркскому музею **"**Метрополитен**"** (Metropolitan Museum of Art, 36.110.42). Исходя из времени жизни Жана Дасье (1676–1763) и его сына Жака Антуана Дасье (1715–1759)[1], надо полагать, что им принадлежит первенство в создании медальерного бюста Морица Саксонского.

Описываемая находка, можно предполагать, является единственной известной заготовкой для производства дукачей. В теле отливки имеется заметная раковина по краю. Оттиск с оригинала был произведен со смещением: было выполнено два последовательных оттиска с небольшим сдвигом и наложением букв легенды друг на друга, что сделало надпись на отливке нечитаемой.

Отливка получилась несколько толще оригинала – два оловянных битых экземпляра собрания Эстонского исторического музея в Таллине имеют диаметр 56 мм толщину около 3,0 мм, медаль Национального музея истории Латвии имеет плавающий диаметр 55,63-55,79 мм и толщину 3,0 мм, медаль Национального музея в Кракове имеет диаметр 55,9 мм и толщину 3,0 мм[2], против 3,5 мм толщины находки и совпадающего с ними диаметра в 56 мм.

Вероятный проектный диаметр битой медали-модели – 22 дюйма (55,88 мм). Удельная плотность при измерении по опушке (расчетная плотность экземпляра) ниже плотности олова (7,3 г/см^3) на пятую часть, что подтверждает изготовление оригинальных медалей из олова. Учитывая, что масса и диаметр неизменные величины для конкретного экземпляра, зная плотность олова можно легко определить толщину исходного плоского оловянного кружка заготовки – 2,5 мм или $^1/_{10}$ дюйма. Медаль-копия следов тщательного проектирования в виде привязки к дюйму и его долям не имеет.

[1] *Weigel R. D.* Roman history in the age of Enligthtenment: the Dassier Medals / *R. D. Weigel* // Revue Numismatique. – 1995. – № 150. – P. 233.

[2] Информация старшего научного сотрудника Эстонского исторического музея в Таллине И. Леймуса, AM 13752/140 (42,42 г), AM 13759/666 (42,15 г) (Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn); главного хранителя коллекции фалеристики и медалей Национального музея истории Латвии Л. Гринберги, CVVM 238824 (42,13 г) (Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Rīga), научного сотрудника Национального музея в Кракове П. Тарадай, MNK VII-Md-912 (42,65 г) (Muzeum Narodowe w Krakowie).

Медаль с подписью **"Kam"** собрания графа Э.Гуттен-Чапского описывается автором каталога как свинцовая (Pl)[1] при диаметре 56 мм и весе 42,62 г. Исходя из плотности свинца 11,34 г/см^3 и расчетной толщины заготовки следует ожидать веса медали в 70 г, что в 1,6 раза выше веса рассматриваемого экземпляра, поэтому определение Э.Гуттен-Чапского металла медали не следует принимать во внимание. Надо полагать, что описанный Э.Гуттен-Чапским экземпляр и есть ныне хранящаяся в Национальном музее в Кракове оловянная медаль.

Дукачи, как предмет не массового ремесленного производства, встречаются довольно редко (рис. 8)[2]. Они могли делаться как из оригинальных монет и медалей, так и из литых или штампованных копий точно или частично повторяющих оригинал. Например, дукач из талера Марии Терезии 1750 г. хранится в Тракайском историческом музее[3]. Позолоченый дукач 18 в. из отливок (материал не указан) по образцу двух различных российских медалей находится в собрании Государственного Эрмитажа[4].

Рис. 8. Дукач в наряде сельских украинских девушек (по Ефименко А. Я.)

Монеты и медали в орнаментальном кольце с ушком, используемые как привески к «вилькомам» (Willkommen – добро пожаловать), цеховым ритуальным кубкам[5], не встречаются в виде копий из неблагородного металла, что является их отличительной чертой. Например, в собрании Национального музея Литвы имеется три привески-талера с декоративным обрамлением и поперечным ушком: недатированный Зальзбургского епископства Вольфа Дитриха фон Райтенау (1587-1612), 1673 г. Зальзбургского епископства Макса Гандольфа графа Кюхенбург, 1756 г. Речи Посполитой. Августа III[6]. Они позолочены и являются подлинными. В кабинете серебра Музея истории Риги и мореходства выставлен кубок подмастерьев рижского цеха мясников перв. пол. XVIIIв. западноевропейской работы с четырьмя привесками из монеты и медалей, две из которых в декоративном ободке[7]. В собрании Национального музея истории Латвии находится серебряный вильком

[1] *Hutten–Czapski E.* Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises. – V. II. – Saint-Petersbourg–Paris, 1872. – P.27, № 2714.

[2] *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – Спб.: тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – (История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время / изд. под ред. Н. И. Кареева и И. В. Лучицкого). – ил. на отд. л.

[3] Srebra monetami inkrustowane: Katalog wystawy czasowej ze zbiorów Muzeum Historycznego w Trokach (17 czerwca – 2 października 2011) / Muzeum Zamkowe w Malborku / [red. nauk. B. Butryn; teksty S. Zalys] = Sidabras puoštas monetomis = Artistic silverware encrusted with coins. – Malbork: Muzeum Zamkowe, 2011. – S. 105 (№ 72).

[4] Вторая жизнь: Монеты и медали в европейском прикладном искусстве: Каталог выставки / Е. С. Щукина / Государтсвенный Эрмитаж = A second life coins and medals in European applied art: Exhibition catalogue. – Спб.: Государтсвенный Эрмитаж, 2012. – С. 108 (№ 59).

[5] *Schramm P.* Raritäten aus der Geldgeschichte: Ein dokumentarischer Bildband. – Taunusstein: Ed. Rarissima, 1986. – S. 96.

[6] Национальный музей Литвы (Lietuvos nacionalinis muziejus) M 339, M 1981, M 2267.

[7] Информация заведующей отделом Нумизматики и драгоценных металлов Музея истории Риги и мореходства Иниты Дзелме, вильком с крышкой, VRVM 12 (Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs). В качестве подвесок: талер курфюрста Саксонии Иоганна Георга I 1618 г. (VRVM 12/27) и три медали – медаль "Коронация Шведской королевы Кристины", 1650 г. (VRVM 12/25), медаль "Переговоры Вестфальского мира" С.Дадлера, после 1644 г. (VRVM 12/26) и медаль посвященная Э.Дженнеру берлинского медальера Д.Ф.Лооса, к. 18 века. (VRVM 12/15).

союза вентспилских гильдий 1777 г. работы неизвестного мастера с несколькими монетами-привесками[1]. В изоресурсах Википедии имеется фото кубка Нюрнбергского цеха ткачей 1725 г., за последние годы не менее трех цеховых кубков с монетами-привесками прошли через немецкие и английские аукционы (не описанный точнее кубок цеха сапожников 1647 г., два цеховых кубка силезской работы конца 18 в.).

Стоит упомянуть, что оловянная мюллеровская медаль собрания Эстонского исторического музея в Таллине[2], имеет признаки использования в составе женского нагрудного украшения типа мониста, которые в 19 в. бытовали в юго-восточной (Сетумаа) и западной Эстонии. В пользу этого предположения говорит одностороннее золочение (сторона с многофигурной композицией), простое отверстие без ушка. Одна из трех оловянных мюллеровских медалей собрания Национального музея в Кракове также имеет простое отверстие без ушка[3].

Русский нумизмат Спасский И.Г. выделил несколько групп дукачей по сюжетам использованных для их производства монет и медалей (равно как и использование в качестве моделей для копий), одна из них – западноевропейские медали светского содержания[4]. Описываемая копия медали вполне подходит под определение этой группы.

Спасский И.Г. отметил: “Приблизительно во второй половине 19 в. на большей части территории Украины дукачи как элемент материальной культуры начинают вырождаться”[5]. Исходя из известных на сегодняшний день данных, описываемый артефакт следует датировать посл. четв. 18 – п. пол. 19 в.

Этнические карты А.Ф.Риттиха 1875 г., Е.Ф.Карского1903 г., Московской диалектологической комиссии 1915 г. относят земли ниже Баранович к украинскому этносу: граница проходит с запада на восток между Брестом и Белостоком, Кобрином и Волковыском, Пинском и Слонимом (рис. 9)[6].

По статье II (2) сепаратного мирного договора между Украинской Народной Республикой и Центральными державами в Брест-Литовске, получившего название «Берестейский мир (Brotfrieden)», подписанного 27 января (9 февраля) 1918 г., условия которого РСФСР признала по условиям такого же сепаратного советского Брестского мира с Центральными державами от 3 марта 1918 г., были установены западные и северные границы УНР, в результате рассматриваемые территории отходили к УНР (к югу от линии Радзын-Подляский – Мендзыжец-Подляский – Сарнаки – Мельник – Высокое – Каменец – Пружаны – Выгоновские озера). На Парижской мирной конференции 18 января 1919 г. – 21 января 1920 г. совместная украинская делегация от УНР и Западноукраинской Народной Республики подтвердила свои притязания на территории Брестчины.

Исходя из этнолингвистического принципа также провели территориальные границы немецкие ученые, которые определяли административно-территориальный раздел захваченных территорий Советского Союза во время Второй мировой войны – южная часть современной Брестской обл. была отнесена к Генеральному округу – Волынь и Подолия[7].

---

[1] Guide the National History Museum of Latvia / A. Radiņš. – [S. l.], 2006. – P.37.

[2] Информация старшего научного сотрудника Эстонского исторического музея в Таллине И. Леймуса, AM 13752/181 (38,86 г) (Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn).

[3] Информация научного сотрудника Национального музея в Кракове П. Тарадай, MNK VII-Md-916 (Muzeum Narodowe w Krakowie).

[4] *Спасский І. Г.* Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. – Київ: Навукова думка, 1970. – С. 99–109.

[5] Там же. – С. 135.

[6] *Ширяев Е. Е.* Русь Белая, Русь Червоная и Литва в картах. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – С. 61–62.

[7] Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. Т. 4. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938-1945 гг.) / АН БССР; Інстытут гісторыі / І. С. Краўчанка (гал. рэд.). – Мінск: Навука і тэхніка, 1975. – С. 179.

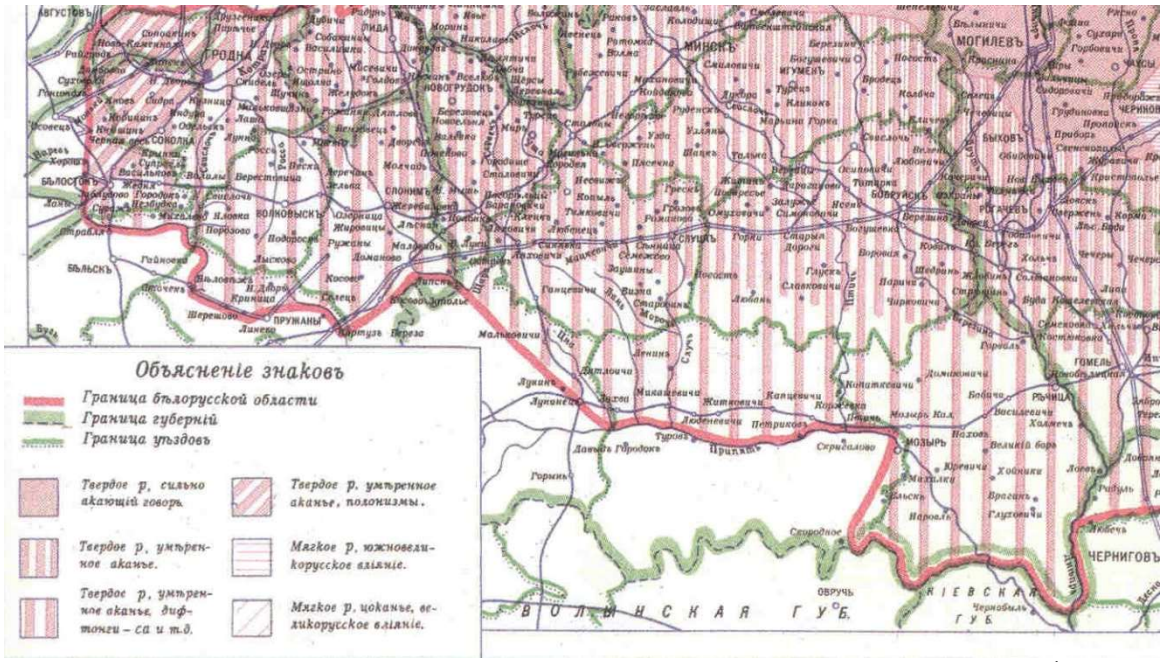

Рис. 9. Фрагмент “Этнографической карты белорусского племени” 1903 г. (по Карскому Е.Ф.[1])

Надо полагать, что традиция ношения дукачей не ограничивалась территорией современной Республики Украины, но и захватывала некоторую часть территории современной Республики Беларусь.

Возможно, что найденный объект подлежал золочению. Использование этого технологического приема зафиксировано на территории Украины[2].

Вероятно, неудачный оттиск оригинала в матрице повлек элиминацию отливки из заготовок, что и послужило основной причиной перемещения ее в культурный слой.

Література

1. Berstett A. Frhr. v. Versuch einer Münzgeschichte des Elsasses. – Freiburg im Breisgau: Emmerling A., 1840.
2. Enge A., Lehr E. Numismatique de L' Alsace. – Paris: Leroux E, 1887.
3. Hutten–Czapski E. Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises. – V. IV. – Cracovie, 1891.
4. Maurice de Saxe. Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, duc de Curlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de Sa Majesté Trés-Chrétienne: augmenté d'une histoire abrégée de sa vie, & de différentes pièces qui y ont rapport, par monsieur l'abbé Pérau. –V. 1–2. – Amsterdam–Leipzig, 1757.
5. Merseburger O. Sammlung Otto Merseburger umfassend Münzen und Medaillen von Sachsen. Albertinische und Ernestinische Linie. – Leipzig: Zschiesche & Köder, 1894.
6. Néel L. B. Histoire de Maurice Comte de Saxe, maréchal général des camps et armées de Sa Mejeste très chretiennes, duc élu de Curlande et de Semigalle, chevalier des ordres de Pologne et de Saxe. – T. 1–3. – Mittaw, 1752.
7. Radiņš A. Guide the National History Museum of Latvia / A. Radiņš. – [S. l.], 2006.
8. Recke J. F. Herzoglich Kurländfsche Münzen / J. F. Recke // Koehne's Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. – B.6. – Berlin–Posen–Bromberg, 1846.

[1] *Карский Е. Ф.* К вопросу об этнографической карте Белорусского племени. – Спб., 1902. – [отд. оттиск]; *Карский Е. Ф.* Белорусы. Т. I. Введение в изучение языка и народной словесности. – Варшава: тип. Варшавского учебного округа, 1903. – [приложение].

[2] *Спасский І. Г.* Дукати і дукачі України… – С. 97, 102, 107, 113–114.

9. Schramm P. Raritäten aus der Geldgeschichte: Ein dokumentarischer Bildband. – Taunusstein: Ed. Rarissima, 1986.
10. Srebra monetami inkrustowane: Katalog wystawy czasowej ze zbiorów Muzeum Historycznego w Trokach (17 czerwca – 2 października 2011) / Muzeum Zamkowe w Malborku / [red. nauk. B. Butryn; teksty S. Zalys] = Sidabras puoštas monetomis = Artistic silverware encrusted with coins. – Malbork: Muzeum Zamkowe, 2011.
11. Weigel R. D. Roman history in the age of Enligthtenment: the Dassier Medals / R. D. Weigel // Revue Numismatique. – 1995. – № 150.
12. Weiss B. Historical and Commemorative Medals. Collection of Benjamin Weiss [Електронний ресурс] / B. Weiss – Режим доступу: http://www.historicalartmedals.com/MEDAL%20WEB%20ENTRIES/JEAN%20AND%20JACQUES-ANTOINE%20DASSIER-OTHER%20MEDALS/MAURICE%20OF%20SAXONY-BW033%20HIGH.htm
13. Вторая жизнь: Монеты и медали в европейском прикладном искусстве: Каталог выставки / Е. С. Щукина / Государтсвенный Эрмитаж = A second life coins and medals in European applied art: Exhibition catalogue. – Спб.: Государтсвенный Эрмитаж, 2012.
14. Гісторыя Беларускай ССР. У 5 т. Т. 4. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938-1945 гг.) / АН БССР; Інстытут гісторыі / І. С. Краўчанка (гал. рэд.). – Мінск: Навука і тэхніка, 1975.
15. Ефименко А. Я. История украинского народа. – Спб.: тип. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – (История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время / изд. под ред. Н. И. Кареева и И. В. Лучицкого). – ил. на отд. л.
16. Информация заведующей отделом Нумизматики и драгоценных металлов Музея истории Риги и мореходства Иниты Дзелме, вильком с крышкой, VRVM 12 (Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs). В качестве подвесок: талер курфюрста Саксонии Иоганна Георга I 1618 г. (VRVM 12/27) и три медали – медаль "Коронация Шведской королевы Кристины", 1650 г. (VRVM 12/25), медаль "Переговоры Вестфальского мира" С.Дадлера, после 1644 г. (VRVM 12/26) и медаль посвященная Э.Дженнеру берлинского медальера Д.Ф.Лооса, к. 18 века. (VRVM 12/15).
17. Карский Е. Ф. К вопросу об этнографической карте Белорусского племени. – Спб., 1902. – [отд. оттиск]; Карский Е. Ф. Белорусы. Т. I. Введение в изучение языка и народной словесности. – Варшава: тип. Варшавского учебного округа, 1903. – [приложение].
18. Спасский І. Г. Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. – Київ: Навукова думка, 1970. – С. 99–109.
19. Ширяев Е. Е. Русь Белая, Русь Червоная и Литва в картах. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – С. 61–62.

REFERENCES

1. Berstett, A. Frhr. v. (1840). *Versuch einer Münzgeschichte des Elsasses*. Freiburg im Breisgau: Emmerling A. [in German].
2. Enge, A. & Lehr, E. (1887). Numismatique de L' Alsace. Paris: Leroux E. [in French].
3. Efimenko, A. Ya. (1906). *Istoriya Ukrainskogo naroda. Vyp. 1*. Spb.: tip. Akc. Obshh. Brokgauz-Efron. (Istoriya Evropy po e'poxam i stranam v srednie veka i novoe vremya / Eds. N. I. Kareeva & I. V. Luchickij). [in Russian].
4. Hutten–Czapski, E (1872). *Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises*. V. II. Saint-Petersbourg–Paris. [in French].
5. Hutten–Czapski, E (1891). *Catalogue de la Collection des Médailles et Monnaies Polonaises*. V. IV. Cracovie, 1891. [in French].
6. Karskij, E. F. (1902). *K voprosu ob e'tnograficheskoj karte Belorusskogo plemeni* [otd. ottisk]. Spb. [in Russian].
7. Karskij, E. F. (1903). *Belorusy. T. I. Vvedenie v izuchenie yazyka i narodnoj slovesnosti.* Varshava: tip. Varshavskogo uchebnogo okruga. [in Russian].
8. Krawchanka, I. S. (Ed.). (1975). *Historyia Belaruskaj SSR. U 5 t. T. 4. Belarus' napiaredadni i w hady Vialikaj Ajchynnaj vajny Savetskaha Saiuza (1938-1945 hh.).* Minsk: Navuka i tekhnika. [in Belorussian].

9. Maurice de Saxe. (1757). *Mes rêveries. Ouvrage posthume de Maurice comte de Saxe, duc de Curlande et de Sémigalle, maréchal général des armées de Sa Majesté Trés-Chrétienne: augmenté d'une histoire abrégée de sa vie, & de différentes pièces qui y ont rapport, par monsieur l'abbé Pérau.* V. 1–2. Amsterdam–Leipzig. [in French].
10. Merseburger, O. (1894). *Sammlung Otto Merseburger umfassend Münzen und Medaillen von Sachsen. Albertinische und Ernestinische Linie*. Leipzig: Zschiesche & Köder. [in German].
11. Néel, L. B. (1752). *Histoire de Maurice Comte de Saxe, maréchal général des camps et armées de Sa Mejeste très chretiennes, duc élu de Curlande et de Semigalle, chevalier des ordres de Pologne et de Saxe*. T. 1–3. Mittaw. [in French].
12. Radiņš, A. (2006). *Guide the National History Museum of Latvia.* [S. l.], [in English].
13. Recke, J. F. (1846). Herzoglich Kurländfsche Münzen. *Koehne's Zeitschrift für Münz-, Siegel- und Wappenkunde. Jahr. 6.* Berlin–Posen–Bromberg. S. 1–27. [in German].
14. Shhukina, E. S. (2012). *Vtoraya zhizn' monety i medali v evropejskom prikladnom iskusstve: Katalog vystavki = A second life coins and medals in European applied art: Exhibition catalogue*. Spb.: Gosudartsvennyj E'rmitazh. [in Russian].
15. Shiryaev, E. E. (1991). *Rus' Belaya, Rus' Chervonaya i Litva v kartax*. Minsk: Navuka i tekhnika [in Russian].
16. Schramm P. *Raritäten aus der Geldgeschichte: Ein dokumentarischer Bildband.* – Taunusstein: Ed. Rarissima, 1986. – S. 96. – 144 S. [in Russian]
17. Spasskyj, I. H. (1970). *Dukaty i dukachi Ukrainy: Istoryko-numizmatychne doslidzhennia.* Kyiv: Navukova dumka. [in Ukrainian].
18. Weigel, R. D. (1995). Roman history in the age of Enligthtenment: the Dassier Medals. *Revue Numismatique. № 150.* P. 231–239. [in English].
19. [Weiss B.] *Historical and Commemorative Medals. Collection of Benjamin Weiss.* Retrieved from http://www.historicalartmedals.com/MEDAL%20WEB%20ENTRIES/JEAN%20AND%20JACQUES-ANTOINE%20DASSIER-OTHER%20MEDALS/MAURICE%20OF%20SAXONY-BW033%20HIGH.htm [in English].
20. Zalys, S. (2011). *Srebra monetami inkrustowane: Katalog wystawy czasowej ze zbiorów Muzeum Historycznego w Trokach (17 czerwca – 2 października 2011) = Sidabras puoštas monetomis = Artistic silverware encrusted with coins*. Malbork: Muzeum Zamkowe. [in Polish].

УДК 930(091)=161.2 DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-132-142

Зінаїда Зразюк
завідувач сектору нумізматики,
фалеристики, медальєрики та боністики,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
numismat.nmhu@ukr.net

Zinaida Zraziuk
Chef of sector of numismatics,
faleristics, medal and bonistics
National museum of history of Ukraine
(Kiev, Ukraine)
numismat.nmhu@ukr.net

З ІСТОРІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ПРИ КИЇВСЬКИЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ

FROM THE HISTORY OF THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE CHURCH-ARCHAEOLOGICAL MUSEUM AT THE KYIV THEOLOGICAL ACADEMY

Анотація

Стаття присвячена нумізматичній колекції Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. Впродовж свого існування (1872-1920 рр.) музей зібрав прекрасну колекцію нумізматики, яка була широковідомою далеко за межі Російської імперії.

31 січня 1873 року указом Св. Синоду був затверджений статут київського Церковно-археологічного товариства та музей при ньому. Першим і єдиним секретарем Товариства став молодий викладач, що пропрацював у академії лише два роки, – Микола Іванович Петров (Рис. 1), який у майбутньому став відомим істориком, заслуженим ординарним професором, академіком.

Поряд з церковними старожитностями музей збирав і нумізматичну колекцію. Однією з перших значних пожертв до новоствореного музею була колекція старожитностей і монет, подарована архімандритом Антоніном (А.І. Капустіним). У різні роки до музею дарували монети М.П. Чернєв,і А.Ф. Новицький, М. О. Леопардов та багато інших. Наприкінці XIX століття колекції монет нараховувала близько 17 тисяч одиниць.

Після революції 1917 року діяльність Товариства була майже зупинена. У 1920 р. Київська духовна академія була ліквідована, а всі колекції передали до Лаврського музею культів і побуту. У 30-рр. XX століття нумізматичну колекцію Церковно-археологічного музею передали до історичного музею.

У роки революції, громадянської війни, Першої світової колекція понесла значні втрати – її кількість скоротилась більше ніж вдвічі і сьогодні предмети, що походять з Церковно-археологічного музею є окрасою нумізматичної збірки Національного музею історії України.

У статті прослідковано історію її створення, згадано людей, які зробили значний вклад у її створення.

Summary

The article is devoted to the numismatic collection of the Church Archaeological Museum at the Kyiv Theological Academy. During its existence (1872-1920) the museum collected a beautiful collection of numismatics, which was widely known far beyond the Russian Empire.

On January 31, 1873, the decree of the Holy Synod approved the charter of the Kyiv Church-Archaeological Society and the museum with it. The first and only secretary of the Society

became a young teacher who worked at the academy for only two years, – Nikolai Ivanovich Petrov (Pic. 1), who in the future became a famous historian, honored by the ordinary professor, academician.

Along with the church's antiquities, the museum collected a numismatic collection. One of the first significant donations to the newly created museum was a collection of antiquities and coins, donated by Archimandrite Antonin (A.I.Kapustinim). In different years, the museum donated coins Mp. Chernev, and AF Novytsky, M.O. Leopardov and many others. At the end of the nineteenth century, the collection of coins amounted to about 17 thousand units.

After the revolution of 1917, the activities of the Society were almost stopped. In 1920 the Kyiv Theological Academy was liquidated, and all collections were transferred to the Lavra Museum of Cults and Life. In the 30's The XX-th century numismatic collection of the Church Archaeological Museum was transferred to the Historical Museum.

During the Revolution, the Civil War, World War II, the collection suffered significant losses – its number has decreased by more than twice, and today items originating from the Church Archaeological Museum are an ornament of the numismatic collection of the National Museum of Ukrainian History.

The article follows the history of its creation, mentioned people who have made a significant contribution to its creation.

Ключові слова – Церковно-археологічний музей, М.І. Петров, нумізматична колекція, Київська духовна академія, Національний музей історії України;

Keywords: *Church and Archaeological Museum, M.I Petrov, numismatic collection, Kyiv Theological Academy, National Museum of Histiry of Ukraine;*

Нумізматична колекція Національного музею історії України одна з найбільших і найстаріших нумізматичних колекції нашої країни. Вона створювалась і накопичувалась впродовж більше, ніж 200 років. У 30-ті рр. XX ст. три найбільші нумізматичні колекції Києва – мюнц-кабінет Університету Св. Володимира, колекція Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії та колекція Художньо-промислового музею були об'єднані. Мета даної розвідки розказати про одну з цих широко відомих колекцій – нумізматичну колекцію Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії.

Важливим джерелом для дослідження історії Церковно-археологічного музею та його нумізматичної колекції є, перш за все, друковані видання які виходили у часи існування цієї установи. Це «Отчеты Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии», які видавались з 1874 року, а з 1901 року вони отримали назву «Отчеты Церковно-исторического и археологического общества при Киевской духовной академии». У звітах міститься інформація про найбільш цікаві надходження до колекції, коротка інформації про реферати прочитані на наукових засіданнях товариства, списки членів Церковно-археологічного товариства.

Велике значення для дослідження колекції нумізматики є спогади єдиного зберігача музею і незмінного секретаря Церковно-археологічного товариства М.І. Петрова, що були опубліковані у часописі «Медієвістика історія церкви науки і культури»[1] Важливим джерелом для дослідження складу колекції є «Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной Академи», складений М.І. Петровим у 1897 році[2] та його ж опис колекції М.О. Леопардова.[3]

Важлива інформація з історії створення і роботи Церковно-археологічного музею та його колекцій міститься в архівних матеріалах, що зберігаються у

[1] Петров Н.И.. Воспоминания старого археолога.//Медієвістика історія церкви науки і культури. –вип. I – Київ, 1997.– С.93-134.

[2] Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К.,1897. – С.171-291.

[3] Петров Н.И. Коллекция древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Почетным членом Церковно-археологического Общества при сей Академии, действительным статским советником Николаем Ивановичем Леопардовым. – К.,1895. – С.45-82.

Центральному державному історичному архіві України у місті Києві[1], Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського[2], архіві Національного музею історії України.[3]

У 90-ті – 2000-ті роки ряд дослідників звертались до історії Церковно-археологічного товариства та його діяльності, вивчали склад окремих колекції музею при Київській духовній Академії. Історії створення товариства присвячений розділ у монографії С.З. Заремби.[4] Історія окремих колекцій міститься у працях Л.В. Шаріпової[5], І.В. Шульца[6] тощо. Деякі дослідники у своїх наукових розвідках присвячених Товариству і музею приділяли увагу і нумізматичним пам'яткам, що зберігались у ньому. Інформація про склад і долю нумізматичної колекції містяться у роботах К.К. Крайнього[7], Г.В. Полюшко[8], Б.Б. Гарбуза[9]

Не зважаючи на те, що існує достатньо велика джерельна база і ряд дослідників у своїх працях висвітлювали діяльність Церковно-археологічного товариства, його музею та колекцій які він збирав, проте існує велика кількість нових не опублікованих джерел, які висвітлюють історію створення і долю саме нумізматичної колекції – цієї без перебільшення видатної наукової і музейної установи.

У другій половині XIX ст. у Києві з'явився ще один музей – 31 січня 1873 року указом Св. Синоду був затверджений статут київського Церковно-археологічного товариства та музей при ньому. Церковно-археологічне товариство та музей були унікальним явищем у тодішній Російській імперії, адже він став першим музейним закладом, який своїм головним завданням ставив збереження і вивчення церковно-археологічного та історичного матеріалу. Крім археологічних і історичних артефактів, у збірці музею існувала і нумізматична колекція, яка за своїм складом стала широковідомою не тільки у Києві, а й далеко за межами Російської імперії.

Одним з ініціаторів створення товариства і музею був колишній професор Києво-Могилянської академії П.А. Лошкарьов. Готуючись взяти участь у Другому археологічному з'їзді 1871 року як депутат від Київської духовної академії, професор П.А. Лошкарьов та комісія у складі А.Д. Воронова та Ф.А. Терновського склала записку про влаштування церковно-археологічних музеїв. Записка була прочитана на Другому археологічному з'їзді[10].

Після закінчення з'їзду П.А. Лошкарьов звернувся до академічного правління з конкретними пропозиціями щодо утворення церковно-археологічного товариства та музею і підготував проект статуту. Після розгляду і внесення змін статут Церковно-археологічного музею був затверджений указом Св. Синоду від 31. 01.1873 р.[11] Цей устав діяв до 1881 року.

---

[1] Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі ЦДІА України). – Фонд Церковно-історичного та археологічного товариства. – Ф.1396; Фонд Київської духовної Консисторії. – Ф. 127; Фонд Києво-Печерської лаври. – Ф. 128.

[2] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. 160 ; Фонд М.І. Петрова . – Ф. 225.

[3] Архів Національного музею історії України (далі НМІУ) – Ф. Р-1260. – Оп.1., Оп.1 доп.

[4] Заремба С.З.Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. – К.,1995. – С.102-117.

[5] Шаріпова А.В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії // Рукописна та книжкова спадщина України. – К.,1993. – Вип.1. – С.123–133.

[6] Шульц І.В.До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К.,1993. – С. 3–15.

[7] Крайній К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство 1872-1920 // Лаврський альманах. – Вип.4. – К., 2001. – С.5-64.

[8] Полюшко Г.В.. Втрачені скарби Лаврського музею. – К., Абрис, 2001. – 174 с.

[9] Гарбуз Б.Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник НБУ. – № 3 – К. 1996. – С.84–90.

[10] Труды Археологического съезда в Санк-Петербурге в 1871 г. – СПб, 1876. – Вып.1. – С.60.

[11] Петров Н.И.. Воспоминания старого археолога.//Медієвістика історія церкви науки і культури. –вип. I – Київ, 1997.– С.94.

Першим і єдиним секретарем Товариства став молодий викладач, що пропрацював у академії лише два роки, – Микола Іванович Петров, який у майбутньому став відомим істориком, заслуженим ординарним професором, академіком.

Період з 1873 р. по 1881 р. М.І. Петров назвав першим етапом існування Товариства. За першим статутом, перед Товариством постало головне завдання – пошук необхідних експонатів та впорядкування новоствореного музею[1]. У статуті було вказано також і три засоби придбання експонатів – купівля, обмін та пожертви. Проте, за браком коштів (адже Товариство існувало на благодійні внески) закупівлі експонатів провадились не досить часто. Обмін експонатів був неприйнятний для існування музею, створеного на благодійні пожертви, а тому цей пункт поповнення музею був зовсім знятий у наступних редакціях статуту. Основним джерелом надходжень музею стали добровільні пожертви.

Однією з перших значних пожертв до новоствореного музею була колекція старожитностей і монет, подарована архімандритом Антоніном (А.І. Капустіним)[2], який був відомий не лише як священик але й як вчений. Він був членом багатьох російських і закордонних наукових товариств серед яких Російське археологічне товариство, Одеське товариство історії та старожитностей, Афінське археологічне товариство, Київське Церковно-археологічне товариство тощо.[3] Коло наукових інтересів Антоніна поширювалось не тільки на богословські науки, алей на археологію, археографію, нумізматику, палеографію переважно римського та візантійського часів.[4]

Антонін багато подорожував і під час своїх мандрів зібрав велику колекцію рукописів на грецькій, слов'янській ти інших мовах, старожитностей дохристиянських часів, а також нумізматичну колекцію.

У 1863 році Антонін відсилає у чотири духовні академії Росії (в Санкт-Петербург, Москву, Київ та Казань) 2050 античних та середньовічних монет[5]. До Церковно-археологічного музею Капустін передав не тільки дуже цінні археологічні матеріали, але й 300 золотих, срібних і мідних монет – давньоєврейських, давньогрецьких, візантійських і східних.[6] Хранитель Церковно-археологічного музею М.І. Петров дав високу оцінку нумізматичній колекції Антоніна: „…таким чином зібрані їм досить значні колекції монет стародавньої Греції, автономних та колоніальних і, можливо, візантійських, які були визначені самим дарувальником, і зберігаються у Церковно-археологічному музеї, що лише доповнюються більш пізніми надходженнями".[7]

Через брак досвіту роботи з нумізматичним матеріалом та спеціалізованої нумізматичної літератури М.І. Петров звертався за допомогою до професорів університету В.Б. Антоновичу та П.О. Терновському. Як пише Петров: "Ці благородні люди допомагали мені, або краще сказати, загальній справі музею і

---

[1] Петров Н.И.. Записка о состоянии Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии за перове десятилетие их существования (1872-1882 г.).// Чтения в Церковно-археологическом обществе при Киевской духовной Академии. – вып. 1. – Киев, 1883. – С.1-28.

[2] Андрій Іванович Капустін народився 1817 р. в с. Батурино Шадринського повіту Пермської губернії в родині священика. У 1845 р. закінчив Київську духовну академію, кілька років працював у ній викладачем німецької та грецької мов, а також богослов'я. У 1845 р. А.І.Капустін приймає чернечий сан з ім'ям Антонін. Більшу частину життя він присвятив служінню руській православній церкві на Сході. З 1850 року він – настоятель посольської церкви у Афінах. З 1860 року архімандрит Антонін – настоятель посольської церкви у Константинополі, а з 1865 р. і до смерті (пом. 1893 р.) – начальник Руської духовної місії в Єрусалимі.

[3] Гурулева В.В. Архимандрит Антонин как нумизмат.//Нумизматический сборник. – СПб, 1998 –С.235

[4] Филлипов М.В. О научной и литературной деятельности архимандрита Антонина Капустина (в связи с 90-летием со дня его кончины: 1894-1984) // Богословские труды. – М., 1986 – Т.27. – С. 212-219.

[5] Гурулева В.В. Вказана праця. – С.240.

[6] ЦДІАК України. – Ф.1396. – Оп.1. – Спр 10. – Арк.18.

[7] Петров Н.И.. Воспоминания ... – С.98.

своїми власними трудами. Вони розібрали, по довіднику Сабатьє, та розмістили у вітринах всі візантійські монети із збірки Антоніна Капустіна"[1]

М.І. Петров у своїх згадках про початкові часи існування Церковно-археологічного товариства і про проблеми, які вставали перед його членами, пов'язаними з атрибуцією речей, що надходили до музею в тому числі і нумізматичні писав: «…інколи ми мали проблем з такими дрібницями, про які зараз соромно згадати. Якийсь священик приніс на засідання кинутий в церковний гаманець мідний предмет, з напівстертим зображенням на ній Богородиці у сяйві. Ми довго возилися з цією річчю и насамкінець визначили її, як медальйон з зображенням Богородиці; між тим, виявилось, що то була сама звичайна австро-угорська монета Марії-Терезії з зображенням Богородиці, як святої Покровительки Угорщини»[2].

На першому етапі існування нумізматичної колекції Товариства, М.І. Петров досить часто звертався по допомогу до фахівців з нумізматики з інших установ та міст. Для визначення монет з колекції досить часто долучали фахівців. Для визначення східних та давньоєврейських монет були запрошені члени Товариства – професор Петербурзького університету М.І. Веселовський та професор Київської академії А.А. Олесницький[3]. А.Ф. Новицький допомагав М.І. Петрову переглянути 35 пудів мідних монет, що вийшли з обігу в Києво-Печерській лаврі, Микільському та Братському монастирях. Члени товариства М.П. Чернєв і А.Ф. Новицький займались визначенням монет і впорядкуванням колекції. М.П. Чернєв склав навіть короткий опис монет західноєвропейських, слов'янських, польських, російських та східних[4]. З часом М.І. Петров набуває досвіду в нумізматиці і в наступні роки до нього досить часто звертаються з проханням про атрибуцію монет не лише з Києва, а й з інших міст Росії.

У 90-рр. XIX ст. до музею надійшла найбільша за кількістю колекція від дійсного статського радника у відставці Миколи Олександровича Леопардова. Вихованець Вологодської духовної семінарії, він більшу частину життя провів у Кронштадті, на службі у морському відомстві. Заробивши великі гроші на підряді з будівництва Кронштадтського театру, він після виходу у відставку переїхав до Києва. Тут М.О. Леопардов незабаром прославився як дилетант-нумізмат, збираючи спочатку лише російські, а згодом і всі інші монети, а також побутові та церковні старожитності. Як відзначав М.І. Петров, «він сам особисто не робив ніяких розшуків і розкопок, довірливо приймаючи всі пропозиції археологів і торгівців старожитностями, а тому нерідко припускався хибних визначень предметів старовини»[5]. Фахівці Церковно-археологічного товариства, почесним членом якого був М.О. Леопардов, суттєво допомагали йому у визначенні давніх пам'яток колекції.

Ця колекція передавалась у музей у три прийоми: самим дарувальником у березні 1894 р., у другий раз – у січні 1895 р. і в третій раз – спадкоємцями покійного – у листопаді 1895 р.[6]. Склад першої подарованої музею колекції був випущений окремим виданням[7]. Вся колекція була оцінена жертвувателем та його спадкоємцями в 42745 руб.50 коп. сріблом (у цю суму крім нумізматики включено і інші подаровані музею старожитності). Для експонування колекції Леопардова у

[1] Петров Н.И.. Воспоминания ... – С.114.
[2] Петров Н.И.. Воспоминания …– С. 107
[3] Отчет Церковно-археологического общества про Киевской духовной академии за 1884 год // ТКДА. – 1885. – Т.1. – С.413-439.
[4] Отчет Церковно-археологического общества про Киевской духовной академии за 1885 год // ТКДА. – 1886. – Т.1. – С.286-288.
[5] Петров Н.И.. Воспоминания…. – С. 129
[6] Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К.,1897. – С.238.
[7] Петров Н.И. Коллекция древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии….Николаем Ивановичем Леопардовым. – К.,1895.

музеї була виділена частина залу, а монети експонувались в окремих вітринах, на яких зазначалась інформація про те, ким вони були подаровані.

Крім значних за обсягом колекцій, до музею надходили і невеликі пожертви від членів Товариства, почесних відвідувачів і пересічних любителів давнини. Переглядаючи річні звіти Товариства, можна простежити, як поповнювалась колекція, хто дарував для неї речі.

Після створення музею і надходження до нього перших експонатів розпочалось створення експозиції, в якій чільне місце посіла і нумізматична колекція, що розмістилася у галереї. З 1879 р. музей було відкрито для широкого загалу. За статутом, музей працював по неділях, а в разі необхідності – кожного дня. За «Указателем…» 1895 р., в експозиції музею було виставлено 9598 монет – давньогрецьких, римських, візантійських, давньоруських, західноєвропейських та ін. Крім того, в окремих вітринах, за бажанням жертвувателя, в експозиції виставлялась і нумізматична колекція Леопардова, яка нараховувала 7238 одиниць[1].

Колекція з року в рік поповнювалась, проте і мала великі втрати. Найбільші проблеми музею на той час були пов'язані з експонуванням монет та їх збереженням. У музеї сталося декілька крадіжок. Одна з найбільших – у ніч з 5 на 6 грудня 1886 року. У музеї було викрадено 42 золотих, 333 срібних і 8 мідних монет. М.І. Петров після попереднього огляду визначив вартість вкраденого в археологічному відношенні в 2000 рублів[2]. Поліція знайшла злочинця, проте до музею вдалось повернути лише 31 монету і зливок срібла, який був зроблений зловмисником з викрадених монет[3].

З 1890 р. Товариство найняло для охорони музею спеціального наглядача, але, нажаль, саме наглядач став викрадачем монет. 9 липня 1898 р. музейний служитель, дібрав ключі до вітрини і викрав звідти три монети – півімперіал та платинову монету імператора Миколи І і півімперіал Олександра ІІІ. Одну з монет він одразу ж загубив на вулиці, іншу обміняв у бакалії на горілку, а найціннішу – платинову – вартістю до 50 крб. – продав[4]. Розшукати платинову монету, яка потрапила до торговця старожитностями, не вдалось.

На початку 1911 р. у музеї сталася значна крадіжка. Згідно з заявою до поліції, написаною М.І. Петровим 29 березня, у лютому-березні 1911 р. злодії, перевдягнуті, очевидно, у форму вихованців навчальних установ, скориставшись товкотнечею, відімкнули 5 вітрин колекції Леопардова. Було викрадено 42 золоті і 46 срібних монет часів Єлизавети Петрівни, Катерини ІІ, Олександра ІІ та Олександра ІІІ, загальною номінальною вартістю понад 300 крб.[5]. Злодіїв поліція не знайшла.

Щодо науково-теоретичної діяльності Товариства, то на початку існування, за першим статутом Товариства, така форма діяльності не передбачалась, проте самі члени Товариства неодноразово готували доповіді. З 1876 року на засіданнях Товариства встановилась традиція виступати з науковими повідомленнями. Основною тематикою цих повідомлень була церковна археологія. Проте серед наукових повідомлень зустрічаються і такі, що були присвячені нумізматичним пам'яткам. Серед них слід відмітити статті М.І. Петрова про бронзову медаль, знайдену у 1885р. в м. Корсунь[6], про найдавніші зображення Володимира[1] та про археологічну знахідку на хорах Успенського собору[2] тощо.

---

[1] Петров Н.И.. Указатель… – С. 171-197, 281-291.
[2] ЦДІА України. – Ф.1396. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1-2.
[3] Там само. – Арк. 4.
[4] ЦДІА України. – Ф.1396. – Оп. 1. – Спр.68. – Арк. 10-а.
[5] ЦДІА України. – Ф.1396. – Оп. 1.– Спр. 100. – Арк. 1-2.
[6] Петров Н.И. О бронзовой медали с греческой надписью, найденной в 1885 г. в м. Корсуни, Киевской губернии // ТКДА. –1887. – № 2. – С.298-312.

На останній статті необхідно зупинитися додатково, оскільки це видатна знахідка. Під час ремонту хорів Успенського собору 26 листопада 1898 р. робітники знайшли величезний скарб. За бажанням Духовного собору лаври, Церковно-археологічне товариство на екстреному засіданні 2 грудня 1898 р. призначило особливу комісію з своїх членів: професорів П.А. Лашкарева, М.І. Петрова, В.З. Завітневича та чиновника генерал-губернаторської канцелярії О.Ф. Новицького для наукового визначення знахідки. Комісія встановила, що знахідка складалась з 6184 монет і медалей з золота та 9895 монет і медалей срібних. Серед знайдених монет і медалей – велика кількість унікальних пам'яток, які до цієї знахідки не були відомі науці. У лаврський типографії вийшла книжка, де опубліковано повний склад скарбу[3]. Серед багатьох бажаючих Лавра надала перевагу Ермітажу, який заплатив за скарб досить символічну суму 60 тис. крб. За існуючою тоді традицією, скарб не зберігали у повному обсязі, а лише відбирали з нього відсутні у колекції різновиди монет. Зберігач нумізматичної колекції Ермітажу О.К. Марков відібрав необхідні монети, а потім звернувся до Лаври з пропозицією, за якою вона може повернути другу частину монет собі, заплативши за неї кошти згідно оцінки. Проте Лавра відмовилась з посиланням на те, що витратила вже всі кошти, отримані від Ермітажу. Залишки скарбу були розпродані з аукціонів[4].

Весь час існування Товариство та музей залежали переважно від добровільних пожертв і майже не отримували матеріальної підтримки від Духовної академії. У перший період існування Товариства благодійні внески допомагали його існуванню, проте наприкінці XIX ст., коли у різних єпархіях почали виникати подібні установи, кількість пожертв значно скоротилась, та й музейні площі були замалими для зберігання і експонування величезних колекцій.

Між тим, розпочалась Перша світова війна. Над Києвом нависла реальна загроза захоплення німцями, тому було прийняте рішення про евакуацію музею. У 1915 р. все майно Церковно-археологічного музею було запаковане у 100 ящиків, 15 з яких були невідкладно відправлені до Казанської духовної академії. У 1916 р. ці ящики були повернуті до Києва і поряд з іншими 85 продовжували лежати нерозпакованими у музеї[5].

Лише одна людина переймалась долею Товариства і його музею. Це був перший і єдиний її зберігач М.І. Петров, який віддав музею 47 років життя. Він завершує свої спогади словами: «…Що буде далі з нашим Церковно-археологічним Музеєм, – це тільки одному богу відомо. Одне тільки бажано, щоб наш Музей з його світовими цінностями не приєднувався штучно до якогось вже існуючого вченого або навіть учбового закладу, а мав би самостійне значення і слугував би об'єктом вчених занять й досліджень різних вчених-спеціалістів та художників»[6].

Після революції 1917 року діяльність Товариства була майже зупинена. Проте київські члени Товариства і далі виконували представницькі функції від його імені. Зокрема, представники Церковно-історичного та археологічного товариства брали участь в урочистому відкритті Археологічного інституту 21 жовтня 1918 р.[7] та восени 1919 р., за часів денікінської окупації, два члени товариства були запрошені

[1] Петров Н.И. древнейших изображениях святого равноапостольного князя Владимира // ТКДА. – 1887. – № 5. – С.64-79.

[2]Петров Н.И. Археологическая находка на хорах великой церкви Киево-Печерской лавры // ТКДА. –1899. –№ 6. – С.176-195.

[3] Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской лавре – К., 1898. – Типография Киево-Печерской лавры.

[4] ЦДІА України. –Ф.128. – Оп.1. – Спр.2990.

[5] Петров Н.И.. Воспоминания... – С.134.

[6] Там само. – С.134.

[7] Крайній К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство 1872-1920//Лаврський альманах. – Вип.4. – К., 2001. – С.28.

до праці в Комітет охорони пам'яток історії, що діяв при університеті Св. Володимира під головуванням професора М.В. Довнар-Запольського[1].

Водночас з'явились ідеї відновити роботу Церковно-археологічного музею, але вже на території Києво-Печерської лаври. Це була ініціатива виконуючого обов'язки намісника Києво-Печерської лаври архімандрита Климента[2]. Зрештою, побажання отця Климента, хоча і в дещо зміненому вигляді, були втілені у життя на початку 20-х років, коли на території Києво-Печерської лаври було створено музей культів і побуту. Сюди ж потрапили колекції Церковно-археологічного музею[3].

У 1920 р. Київська духовна академія була ліквідована. Після ліквідації вся колекція академічного музею, в тому числі нумізматична, продовжувала знаходитись протягом декількох років у приміщенні колишнього музею. Після евакуації 1915 року колекція не була розпакована і продовжувала зберігатися у ящиках. Хтось з місцевих жителів повідомив Губполітпросвіт про те, що майно музею, мовляв, систематично розкрадається, причому саме систематично, тому що біля одного з ящиків було знайдено розкритий каталог музею, за яким з ящика відбирались предмети. Тоді прийняли рішення про переміщення колекції до Лаври (1926 р. – Всеукраїнське музейне містечко) і розпочали роботу з перевірки музейної колекції, наведенню порядку у майні. Відтак було встановлено, що колекція понесла великі втрати. Тільки золотих монет комісія не дорахувала 300 одиниць[4].

До роботи з перевірки колекції були долучені, крім співробітників музею, кілька студентів Київського археологічного інституту. Під час розбору нумізматичної колекції дехто з них був запідозрений у крадіжці, а один майже спійманий на місці злочину[5].

На посаду завідуючого нумізматичною колекцією було запрошено професора В.Г. Ляскоронського – історика за спеціальністю. Він мав звірити колекцію, створити нові інвентарі та скласти список речей, що були вкрадені. За час його завідування нумізматичною збіркою (до 1927 р.) вона продовжувала поповнюватись. Було придбано декілька античних монет, частину колекції В.Б. Антоновича – близько 800 од. західноєвропейських монет, скарб срібних російських копійок з с. Лобутни (700 од.) та переданий з історичного музею «Китаєвський скарб»[6].

У 1927 році на допомогу професору В.Г. Ляскоронському з Чернігівського державного музею було переведено В.А. Шугаєвського. Після смерті Ляскоронського зберігачем нумізматичної колекції стає В.А. Шугаєвський. У зв'язку з тим, що, на думку В.А. Шугаєвського, опис музейної колекції був зроблений дуже непрофесійно, для написання нового каталогу-інвентарю колекції, було створено комісію, що складалася з голови комісії академіка О.П. Новицького, одного з членів вченої ради Музейного містечка (за чергою), зберігача нумізматичної колекції В.А. Шугаєвського та незалежного експерта, відомого київського нумізмата (особливо він знався на античній нумізматиці) М.Г. Захарьєвич-Захарьєвського, який, до слова, був дійсним членом Церковно-історичного і археологічного товариства з 1902 р., а до обрання його членом Товариства неодноразово дарував музею монети і старожитності.

Роботу розпочали наприкінці грудня 1928 р. і завершили через два роки безперервної кропіткої праці. За цей час було визначено та ідентифіковано за авторитетними нумізматичними каталогами 9,5 тисяч монет[7]. Комісія виділяла

[1] Нестуля О.. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. – К., 1995. – Ч.1. – С.84.
[2] Крайній К.. Вказана праця. – С.29.
[3] Невстрюля О. Вказана праця. – С.114.
[4] Гарбуз Б.Б.. Нумізматична колекція Національного музею історії України // Вісник НБУ. – № 3 – К. 1996. – С.89.
[5] Архів НМІУ. – Ф № Р-1260. –Оп. № 1. – доп, од.зб. №10.– Арк.120.
[6] Там само – Арк. 120а.
[7] За «Указателем…», в 1895 р. у експозиції музею було розміщено 9598 монет, медалей та печаток. У колекції Леопардова було виставлено 7238 од. Отже за цими даними кількість монет у колекції складала **16836 од.** Ці дані

фальшовані, дублети та стерті монети, для яких складались окремі описи. Із загальної кількості було виділено 5 тис. колекційних монет. Особливий інвентар було створено для золотих та платинових монет, у якому зроблено докладний опис монет та їх естампаже[1]. Порівняння цієї інвентарної книги з сучасною колекцією музею дала дуже невтішні результати, – жодна з монет та медалей, описаних в цьому інвентарі, не збереглась.

Робота комісії була призупинена у зв'язку з арештом М.Г. Захаревич-Захар'євського у грудні 1930 р. В.А. Шугаєвський звернувся з проханням до дирекції Музейного містечка про введення до складу комісії іншого експерта-нумізмата. Такий фахівець був знайдений у Ніжині; ним був у минулому співробітник Ермітажу В.Р. Фохт. Після декількох місяців бюрократичних зволікань Фохта не було введено до комісії. Взимку 1934-1935 рр. адміністрація Музейного містечка вимагає від В.А. Шугаєвського прийняти всю нумізматичну колекцію до історичного музею та перемістити її до іншого приміщення. Впродовж 1935 р. нумізматичну колекцію Церковно-археологічного музею було передано до історичного музею. З цього часу починається нове життя широковідомої нумізматичної збірки Києва у складі колекцій історичного музею.

Ілюстрації

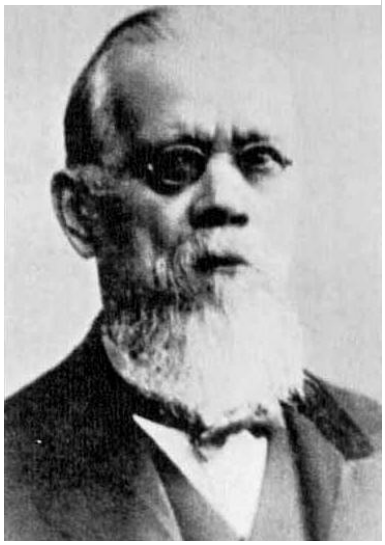

Рис. 1. Микола Іванович Петров (1840-1921).

У роки Другої світової війни була втрачена фондова документація на предмети нумізматики, в результаті чого всі три колекції – мюнц-кабінету університету Св. Володимира, Церковно-археологічного музею та Центрального історичного музею були перемішані між собою. У зв'язку з цим, співробітники відділу нумізматики вважають, що їх головне завдання полягає у необхідності вивчення складу колекції, а також у встановлені її історії в цілому та по кожній монеті окремо.

Джерела

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 160.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 225 (Фонд М.І. Петрова).
3. ЦДІА України. – Ф. 1396 (Фонд Церковно-історичного та археологічного товариства). – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 18.
4. ЦДІА України. – Ф. 1396 (Фонд Церковно-історичного та археологічного товариства). – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1-2.
5. ЦДІА України. – Ф. 1396 (Фонд Церковно-історичного та археологічного товариства). – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 10-а.
6. ЦДІА України. – Ф. 1396 (Фонд Церковно-історичного та археологічного товариства). – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 1-2.
7. ЦДІА України. – Ф. 128 (Фонд Києво-Печерської лаври). – Оп. 1. – Спр. 2990.
8. Архів НМІУ. – Ф. 1260 (Історія НМІУ в документах і матеріалах). – Оп. № 1. – доп, од.зб. № 10. – Арк. 120.
9. Архів НМІУ. – Ф. 1260 (Історія НМІУ в документах і матеріалах). – Оп. 1. – Сп., 34а.

вражають і потребують уточнення і додаткової документації та аргументації. Проте, якщо брати до уваги саме ці не уточнені дані, кількість монет на час звірки В.А. Шугаєвського скоротилась майже вдвічі (без урахування крадіжок, нових надходжень до музею у 1895-1915 рр., надходжень до колекції вже після її переїзду до Лаври).

[1] Архів НМІУ. –Ф.1260. –Оп.1. – Сп., 34а.

Література

1. Гарбуз Б.Б. Нумізматична колекція Національного музею історії України / Борис Гарбуз // Вісник НБУ. – № 3 – К. 1996. – С. 84–90.
2. Гурулева В.В. Архимандрит Антонин как нумизмат./ Вера Гурулева // Нумизматический сборник. – СПб, 1998 – С. 235.
3. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / Сергій Захарович Заремба // Центр пам'яткознавства НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – Київ : Логос, 1995. – С. 102-117. – 447 с.
4. Крайній К. Київське Церковно-історичне та археологічне товариство 1872-1920 / К. Крайній // Лаврський альманах. – Вип. 4. – К., 2001. – С. 5-64.
5. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х років: Монографія / О. О. Нестуля. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 278 с.
6. Петров Н. И. Воспоминания старого археолога / Н. И. Петров // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – 1997. – Вип. 1. – С. 93–134.
7. Петров Н.И. Археологическая находка на хорах великой церкви Киево-Печерской лавры / Н.И. Петров // ТКДА. – 1899. –№ 6. – С.176-195.
8. Петров Н.И. Древнейших изображениях святого равноапостольного князя Владимира / Петров Н.И. // ТКДА. – 1887. – № 5. – С. 64-79.
9. Петров Н.И. Коллекция древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Почетным членом Церковно-археологического Общества при сей Академии, действительным статским советником Николаем Ивановичем Леопардовым / Н.И. Петров. – К., 1895. – С. 45-82.
10. Петров Н.И. О бронзовой медали с греческой надписью, найденной в 1885 г. в м. Корсуни, Киевской губернии / Н.И. Петров // ТКДА. –1887. – № 2. – С. 298-312.
11. Петров Н.И. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Н.И. Петров. – К., 1897. – С. 171-291.
12. Полюшко Г.В. Втрачені скарби Лаврського музею / Г.В. Полюшко. – К., Абрис, 2001. – 174 с.
13. Список старинных золотых и серебряных монет и медалей, принадлежащих Киево-Печерской лавре // Составлен А.К. Марковым – К., 1898. – Типография Киево-Печерской лавры.
14. Труды II Археологического съезда в Санкт – Петребурге. [Санкт-Петербург]: тип. Имп. Акад. наук, [1876], – Вып. 1.
15. Филлипов М.В. О научной и литературной деятельности архимандрита Антонина Капустина (в связи с 90-летием со дня его кончины: 1894-1984)/ М.В.Филлипов // Богословские труды. – М., 1986 – Т. 27. – С. 212-219.
16. Шаріпова Л. В. З історії рукописного зібрання Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії / Л.В. Шаріпова // Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 1993. – Вип. 1. – С. 123–133.
17. Шульц І.В. До історії формування колекції живопису Києво-Печерського заповідника / І.В. Шульц // Мистецька спадщина. Матеріали та дослідження. – К.,1993. – С. 3–15.

References

1. Fillipov, M. V. (1986) *O nauchnoj i literaturnoj dejatel'nosti arhimandrita Antonina Kapustina (v svjazi s 90-letiem so dnja ego konchiny: 1894-1984)* [On the scientific and literary activities of Archimandrite Antonin Kapustin (in connection with the 90th anniversary of his death: 1894-1984)]. *Bogoslovskie trudy*, 27, 212-219. [in Russian].
2. Guruleva, V. V. (1998) *Arhimandrit Antonin kak numizmat* [Archimandrite Antoninus as the numismatist]. *Numizmaticheskij sbornik*, 235. [in Russian].
3. Harbuz, B. B. (1996) *Numizmatychna kolektsiia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy* [The numismatic collection of the National museum of history of Ukraine] *Visnyk NBU*, 3, 84–90. [in Ukrainian].
4. Krainii, K. (2001) *Kyivske Tserkovno-istorychne ta arkheolohichne tovarystvo 1872-1920* [Kyiv Church-Historical and Archaeological Society]. *Lavrskyi almanakh*, 4, 5-64. [in Ukrainian].

5. Markov, A. K. (1898) (Comp.). *Spisok starinnyh zolotyh i serebrjanyh monet i medalej, prinadlezhashhih Kievo-Pecherskoj lavre* [List of ancient gold and silver coins and medals belonging to the Kiev-Pechersk Lavra]. Kiev: Tipografija Kievo-Pecherskoj lavry. [in Russian].
6. Nestulia, O. O. (1995) (Ed.) *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917-1941 rr.* [The fate of the church antiquity in Ukraine in 1917-1941] (Vol. 1). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
7. Petrov, N. I. (1887) *O bronzovoj medali s grecheskoj nadpis'ju, najdennoj v 1885 g. v m. Korsuni, Kievskoj gubernii* [About the bronze medal with the Greek inscription, found in 1885 in the municipality of Korsun, Kiev province]. *TKDA*, 2, 298-312. [in Russian].
8. Petrov, N. I. (1895) *Kollekcija drevnih predmetov i monet, pozhertvovannye Cerkovno-arheologicheskomu muzeju pri Kievskoj duhovnoj akademii Pochetnym chlenom Cerkovno-arheologicheskogo Obshhestva pri sej Akademii, dejstvitel'nym statskim sovetnikom Nikolaem Ivanovichem Leopardovym* [A collection of ancient objects and coins donated to the Church and Archaeological Museum at the Kiev Theological Academy Honorary Member of the Church-Archaeological Society at this Academy, the actual State Councilor Nikolai Ivanovich Leopardov]. Kiev, 45-82. [in Russian].
9. Petrov, N. I. (1897) *Ukazatel' Cerkovno-arheologicheskogo muzeja pri Kievskoj duhovnoj akademii* [Index of the Church-Archaeological Museum at the Kiev Theological Academy]. Kiev, 171-291. [in Russian].
10. Petrov, N. I. (1899) *Arheologicheskaja nahodka na horah velikoj cerkvi Kievo-Pecherskoj lavry* [Archaeological find on the choirs of the great church of the Kiev-Pechersk Lavra]. *TKDA*, 6, 176-195. [in Russian].
11. Petrov, N. I. (1997) *Vospominanija starogo arheologa* [Memories of the old archaeologist]. *Proseminarij: Medievistika. Istorija Cerkvi, nauki ta kul'turi*, 1, 93–134. [in Russian].
12. Petrov, N. I. *Drevnejshih izobrazhenijah svjatogo ravnoapostol'nogo knjazja Vladimira* [The most ancient images of the Holy Equal-to-the-Apostles Prince Vladimir]. *TKDA*, 5, 64-79. [in Russian].
13. Poljushko, G. V. (1898) *Vtracheni skarbi Lavrs'kogo muzeju* [The lost treasures of the Lavra museum]. Kiev: Abris. [in Russian].
14. Sharipova, L. V. (1993) *Z istorii rukopysnoho zibrannia Tserkovno-arkheolohichnoho muzeiu pry Kyivskii dukhovnii akademii* [From the history of the handwritten collection of the Church Archaeological Museum at the Kyiv Theological Academy]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 1, 123–133. [in Ukrainian].
15. Shults, I. V. (1993) *Do istorii formuvannia kolektsii zhyvopysu Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka* [The history of the formation of the collection of paintings of the Kiev-Pechersk Reservation] *Mystetska spadshchyna. Materialy ta doslidzhennia*, 3–15. [in Ukrainian].
16. Zaremba, S. Z. (1995) *Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriia, teoriia, suchasnist* [Ukrainian Memory Studies: History, Theory, Contemporary]. Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy, Ukrainske tovarystvo okhorony pamiatok istorii ta kultury, 102-117 [in Ukrainian].

УДК 930=161.2(091)(477)“1914-1918”–058.52
DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-143-164

Світлана Орлик
кандидат економічних наук, доцент,
докторантка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
svitlana.orlik@gmail.com

Dr. Svitlana Orlyk
PhD, associate professor,
Doctoral student of Kiev National Taras Shevchenko University
(Kiyv, Ukraine)

Андрій Бойко-Гагарін
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
сектору нумізматики, фалеристики, медальєрики та боністики
Національного музею історії України
(Київ, Україна)
boiko.gagarin@gmail.com

Dr. Andrii Boiko-Gagarin
PhD, leading researcher
sector of numismatics, faleristics, medals and bonistics
National museum of history of Ukraine
(Kiyv, Ukraine)
boiko.gagarin@gmail.com

ФАЛЬШИВОМОНЕТНИЦТВО В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

THE MONEY COUNTERFEITING IN UKRAINE DURING WWI

Анотація

Стаття присвячена проблемам фальшивомонетництва в Україні в роки Першої світової війни. До наукового обігу вводяться раніше неопубліковані джерела, що дозволяють відкрити нову сторінку в історії грошового обігу. Як відомо, зразками для підробки частіше стають найбільш популярні серед населення гроші. Такими грошима в роки Першої світової війни стають золоті та срібні монети, кредитні білети, випущені під час війни за довоєнним зразком (відрізняючись підписом касира на банкноті), розмінні марки та казначейські знаки, різноманітні грошові сурогати. Всі зазначені види грошей були відтворені фальшивомонетниками в зазначеному періоді.

Аналізуючи архівні джерела, нам вдалося встановити факти вчинення спроб економічної диверсії з боку Австро-Угорщини та Німеччини стосовно Російської імперії шляхом виготовлення якісних підробок російських кредитних білетів та їхній збут на окупованих російськими військами територіях Західної України. Прослідкувавши повідомлення на сторінках газет зазначеного періоду, нам вдалося вивчити та описати діяльність підпільних угрупувань фальшивимонетників, що виготовляли розмінні марки в Києві та Одесі. Показано, що для фальсифікаторів інтерес складали не лише грошові знаки, а й інші ліквідні активи: цінні папери, гербові марки на сплату податку, відрізні купони отримання прибутку по облігаціях, а також підроблені паспорти, мобілізаційні свідоцтва, документи для виїзду за кордон та ін.

Внаслідок розвалу Російської імперії та серйозних політичних перетворень кардинально змінюється структура грошового обігу в Україні, а відповідно – й фальшивомонетництво набирає зовсім іншиого характеру, що є темою окремого глибокого дослідження.

Ключові слова: фальшивомонетництво, Перша світова війна, Російська імперія, Галичина, розмінні марки, підробка монет, «монетний голод».

Summary

In this article we tell about the aspect of the money counterfeiting in Ukraine during the WWI, introducing into the scientific circulation previously unpublished sources that allow us to open a new page in the history of monetary circulation. As we know, samples for counterfeiting have been chosen among the most popular money in the circulation. Such money during the First World War were gold and silver coins, credit notes issued during the war by the pre-war model (differing in the signature of the cashier on a bank note), the exchange of marks and treasury marks, various money surrogates. All these types of money were reproduced by counterfeiters in the specified period.

Analyzing the archival sources we were able to establish the facts of the attempted economic sabotage by Austria-Hungary and Germany in relation to the Russian Empire by manufacturing of the quality counterfeits of Russian credit notes and their sale in Galicia. Following the messages on the pages of newspapers of that period, we were able to study and describe the activity of non-legal groups of counterfeiters who manufactured the exchange stamps in Kiev and Odessa. During the whole of 1916, the Kiev newspaper “Vechernaya Gazeta” (Evening Newspaper) reported about the appearance in Kiev of counterfeit exchange marks with nominal value of 20 kopecks, and in Odesa – intermediate stamps with themoninal value of 15 kopecks, and events related to the turnover of these falsifications. Investigative authorities managed to expose a number of underground printing houses and neutralize the work of counterfeiters. After analyzing the information highlighted in the Kiev and Odessa newspapers about counterfeiters, we can conclude that the manufacture of counterfeits was carried out on professional industrial equipment, medium-sized exchange stamps were chosen as samples, sales were carried out in the vicinity of cities or in large markets.

The principle of choosing as a sample for counterfeiting the average nominal value was also noted in cases of counterfeiting of credit notes, as evidenced by archival documents and newspapers of that time. Among the counterfeits of credit notes of the Russian Empire are notes with denominations of 3 rubles. On December 6, 1915, Treasury bills with denominations in kopecks appeared in the circulation, which should also serve for small money circulation and small-scale trade. In this study, we were able to detect and analyze the private counterfeits of the most popular among the specified series of treasury bills – 50 kopecks of the issue of 1915.

With the growing costs of warfare, the demand for money supply increased rapidly, therefore, because of the time-saving and production resources, on the banknotes of nominal value of 1, 3, 5 and 10 rubles the same, considerably shorter than the previous notes the serial number and a letter series. The population immediately suspected these new banknotes highly likely to be false, on the basis of which the Government provided relevant explanations to the public, recognizing these issues as state-owned.

Police detected by fake coins or banknotes during searches played the role of material evidence, but were most often destroyed after the investigation. It can be assumed that such a fate awaited the counterfeits found in private individuals in order to prevent their repeated attempts to enter into circulation and attempts to kidnap and re-deception the population. That is why today most of the known counterfeits are the result of random finds, less often fake coins and credit notes are stored in collections of museums. Founded in our time fake coins during the WWI often bear traces of attempts to destroy them.

We assume that now-known forgery coin pieces from the now-known collections could be made illegally during the "coin hunger" and the financial crisis, while coins with dates up to 1914 could be selected as a model for counterfeiting. Therefore, the obvious counterfeits made during the WWI are false Russian coins bearing their mole dates from 1914-1917.

At the various times, the process of counterfeiting of money attracted criminals of different social strata and representatives of the most diverse professions. Often, this type of the crime was

detained by masters of working with metal (blacksmiths, founders, masters of repairing watches and mechanisms, gunsmiths, engravers, sculptors, etc.). By studying the documents of the investigated period, we were able to find evidence of the involvement of representatives of the investigating authorities in counterfeiters. Pre-revolutionary newspaper periodicals also contain valuable evidence of litigation on counterfeiters and sentences handed down by them.

Curiosity for falsifiers was not only monetary, but also other liquid assets: securities, post duty stamps, separate coupons for bonds, as well as forged passports, mobilization certificates, documents for traveling abroad, etc.

Due to the collapse of the Russian Empire and serious political transformations, the structure of monetary circulation in Ukraine is changing completely, and, accordingly, counterfeiting takes on a new different character, which is the subject of a separate in-depth study.

Virtually all money used by the population in circulation was used to counterfeit private individuals for illegal profit.

Key words: money counterfeiting, WWI, Russian empire, Galicia, exchsnge stamps, coin falsifying, «coin hunger».

Зі вступом Російської імперії до Першої світової війни наступає новий етап грошового обігу в Україні. Пануюча до початку війни система золотого монометалізму із вільним обміном кредитних білетів на золото зазнала краху. 27 липня 1914 р. імператор Микола ІІ видав наказ про заборону обміну кредитних білетів на золоту монету. Наслідком цього став «монетний голод», або зникнення розмінної монети з обігу. Ускладнила ситуацію і політика уряду з примусового вилучення золотих та срібних монет, проведення обшуків, конфіскації. Зростаючі видатки на ведення війни спричинили до падіння курсу рубля та відсутності забезпечення кредитних грошей. Грошовий обіг в часи Першої світової війни набув своїх особливостей та кардинально змінився, порівняно із довоєнним. Певні аспекти грошового обігу в Україні в роки Великої війни знайшли своє відображення у працях О. Огуя, С. Орлик, С. Пивоварова, І. Скоморовича, К. Філіпова, Р. Шуста та ін.

Ми розглядаємо фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. Як відомо, зразками для підробки частіше стають найбільш популярні серед населення гроші. Такими грошима в роки Першої світової війни стають золоті та срібні монети, кредитні білети, випущені під час війни за довоєнним зразком (відрізняючись підписом касира на банкноті), розмінні марки та казначейські знаки, різноманітні грошові сурогати. Всі зазначені види грошей були відтворені фальшивомонетниками в зазначеному періоді.

Для подолання кризи з відсутності розмінних монет урядом Російської імперії знеціюється емісія нових грошей – розмінних марок, що виготовлялись на тому самому обладнанні, що і марки для оплати послуг поштового зв'язку, на зворотній стороні додаючи рамку із написом, що прирівнює розмінну марку до монети, створюючи таким чином нову банкноту і нові, небачені раніше, гроші. А втім, російська влада не обмежилась заміною лише срібної монети розмінними марками[1]. У грошовому обігу почав відчуватися суттєвий дефіцит і мідної монети. Управляючий Державним банком Російської імперії І. Шипов своїм листом від 29 вересня 1915 р. за № 44/а повідомляв управляючим конторами та відділеннями Державного банку, що: «*Петроградский Монетный Двор, работая без перерыва круглые сутки, не исключая и праздников, не может начеканить количества*

[1] Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни / Світлана Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 26–27. – С. 141-148.

монеты, соответствующего потребности в ней»[1]. 7 лютого 1916 року сімферопольська газета «Крымский Вестник» також повідомляє, що столична імперська монетарня працює в екстреному понаднормовому режимі: «*Работа монетного двора увеличилась. Там перешли на 24-часовую работу. Работа монетного двора происходит безостановочно и в праздники. Работают в три смены. Конечно, для такой интенсивной работы потребовался усиленный контингент рабочих, и количество их увеличилось до 30 процентов. Абсолютно ни в какой зависимости работа монетного двора не находится от бумажно-денежного обращения. Весь запас изготовленных монет поступает в распоряжение гос.банка*»[2]. Владою було також накладено сувору заборону і на вивезення дорогоцінних металів у виробах, зливках та монетах по всьому кордону Російської імперії[3].

Вже 29 вересня 1915 р. було опубліковано відповідне розпорядження Міністра фінансів: «О выпуске в обращение разменных марок»[4], в якому згадувалось про випуск не лише розмінних марок номіналом 20, 15 та 10 копійок замість срібних монет (Рис. 1), а також і номіналів 3, 2 та 1 копійка замість мідних (Рис. 2). На виконання цього розпорядження від 18 листопада 1915 р. Державний Банк (відділ кредитних білетів) розіслав всім своїм конторам та відділенням лист № 55/а під грифом «таємно» – «О разменных марках 1, 2 и 3 коп. дост. На случай выпуска их в обращение наравне с медной монетой»[5].

Рис. 1. Розмінні марки замість срібних російських монет. 10 копійок[6], 15 копійок[7] та 20 копійок[8].

Рис. 2. Розмінні марки замість мідних російських монет. 1 копійка із наддруком «1»[9], 2 копійки із наддруком «2»[10], 3 копійки[11].

Розмінні марки виготовлялись з міцного картону типографським методом із подальшим нанесенням зубцювання за допомогою перфораційної машини. Майже повна відсутність засобів захисту від підробок створювала сприятливі умови для приватних осіб щодо виготовлення їх підробок.

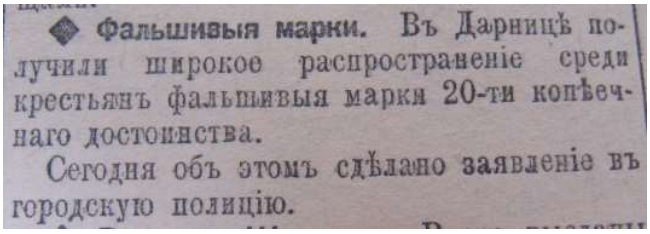
[1] Державний архів Кіровоградської області (ДАКірО). – Ф. 7 (Єлисаветградське відділення Державного банку). – Оп. 1. – Справа 46. – Лл. 47.
[2] Работа монетного двора. – Крымский Вестник. – № 35 (0684). – воскресенье, 7-го февраля. – Симферополь, 1916. – С. 3.
[3] Воспрещение вывоза золота. – Киевская Мысль. – № 182. – пятница, 3-го июля. – Киев, 1915. – С. 4.
[4] О выпуске в обращение разменных марок // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1915.– Отд. 1. – № 268 (29 сентября). – СПб.: Сенатская типография, 1915. – Ст. 1990. – С. 2603- 2604.
[5] ДАКірО. – Ф. 7 (Єлисаветградське відділення Державного банку). – Оп. 1. – Справа 46. – Лл. 62.
[6] Національний музей історії України (м. Київ) (далі – НМІУ). – Інв. № ПГЗ-96. – Російська імперія, 10 копійок 1915 року.
[7] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-99. – Російська імперія, 15 копійок 1915 року.
[8] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-101. – Російська імперія, 20 копійок 1915 року.
[9] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-86/2. – Російська імперія, 1 копійка 1916 року.
[10] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-89. – Російська імперія, 2 копійки 1916 року.
[11] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-95. – Російська імперія, 3 копійки 1915 року.

Різноманітні підробки поштових марок відомі філателістам. Свідчення про існування фальшивих марок знаходимо у філателістичному словнику В. Граллерт та В. Грушке[1]. Упорядники словника згадують про фальшиві марки для обігу та збитки пошти, антикварні підробки рідкісних різновидів марок з точки зору їх філателістичної та колекційної цінності, нанесення фальшивих штемпельних погашень чи імітування перфорації. Також авторами описані фальшиві поштові марки, виготовлені з ініціативи влади для підтримки розвідної діяльності. Варто зазначити, що у згаданому філателістичному словнику не вказується на фальсифікати марок у вигляді грошей, виготовлених за прототипом подібних банкнот у Російській імперії.

Численні свідчення про факти підробок розмінних марок для збуту в процесі грошового обігу знаходимо в газетній періодиці досліджуваного періоду. Виявивши свідчення про факти підробки грошей в досліджуваному періоді, ми встановили, що загалом ці свідчення виявлені в газетах Києва: «Вечерняя Газета», «Киевлянин» та Одеси: «Маленькие Одесские Новости». На прикладі повідомлень про фальсифікацію розмінних марок нам вдалося прослідкувати практично весь можливий ланцюг у справі фальшивомонетників: від задуму та початку діяльності до збуту готової продукції та спроб приховати докази.

Київська газета «Вечерняя Газета» протягом всього 1916 р. повідомляє про появу в м. Києві фальшивих розмінних марок номіналом 20 копійок та події, пов'язані із обігом у місті цих фальсифікатів.

23 січня 1916 р. на сторінках газети «Вечерняя Газета» з'являється повідомлення про те, що: «*Государстенным банком установлено огромное количество поддельных денежных марок. В виду того, что подделка бумажных денег приняла слишком серьезный характер, экспедиция заготовления ценны бумаг вырабатывает соответствующие меры борьбы с фальсификацией марок и новых бонов. Последние уцже также имеют подделывателей*»[2]. У наступних випусках газети заголовок «Фальшивые марки» вже не викликає здивування. Збут марок проводиться на околицях міста, 3 лютого публікується повідомлення про виявлення фальшивих розмінних 20-копійчаних марок у Дарниці[3] (Рис. 3).

◆ **Фальшивыя марки.** Въ Дарницѣ получили широкое распространеніе среди крестьянъ фальшивыя марки 20-ти копѣечнаго достоинства.

Сегодня объ этомъ сдѣлано заявленіе въ городскую полицію.

Рис. 3. Повідомлення в київській газеті «Вечерняя Газета» про виявлення фальшивих розмінних марок номіналом 20 копійок в районі

А у травні поліцією були зафіксовані непоодинокі випадки виявлення фальшивих розмінних марок у київських міщан та у продавців торгових лавок: «*На Житнем базаре покупавшая хлеб девочка Е. Алексаночкина, 12 лет, уплатила четыре марки 20 копеечного достоинства, оказавшиеся фальшивыми. По обьяснению девочки, марки эти ею получены в бакалейной лавке С. Полехова, почему чинами полиции в таковой был произведен обыск и одна такая же марка обнаружена у находившегося в момент обыска в лавке П. Нотовича. В квартире Пелеха обнаружены еще такие же марки и на 101 р. 30 к. серебра и в квартире Апоновского на 30 руб серебряной монеты. Дознание производится*»[4].

Таємну фальсифікацію розмінних марок у типографії Яковлева по вулиці Золотоворітська, буд. 11. було виявлено поліцією Старокиївської дільниці.

[1] Граллерт В. Филателистический словарь / В. Граллерт., В. Грушке. – пер. с нем. Ю.М. Соколова и Е.П. Сашенкова. – Москва: «Связь», 1977. – С. 193–194.
[2] Борьба с фальшивыми марками деньгами. – Вечерняя Газета. – № 955. – 23 января. – Киев, 1916. – С. 2.
[3] Фальшивые марки. – Вечерняя Газета. – № 966. – 3 февраля. – Киев, 1916. – С. 3.
[4] Фальшивые марки. – Вечерняя Газета. – № 1073. – 22 мая. – Киев. – С. 2.

Свідчення отримано від неповнолітньої дівчинки, яку затримали під час збуту підробок. У результаті проведеного обшуку вночі 17 жовтня 1916 р. у типографії було виявлено типографський камінь прямокутної форми, за допомогою якого можна було друкувати по 100 штук марок за один раз[1]. Наступний випадок спроби збуту підробок на Житньому ринку був зафіксований 27 листопада. Про це свідчить повідомлення у «Вечерней газете», «*Вчера днем, постовой городовой плоского уч. Семенченко задержал на Житнем базаре проживающую в д. № 55 по Кирилловской ул. А. Матвеевскую за сбыт фальшивых 20 копеечных марок. При личном обыске у задержанной обнаружено 20-коп. марок явно фальшивых, 13 штук. На квартире Маевской был произведен обыск и обнаружено фальшивых марок на 9 руб. 20 коп. Маевская и муж ее арестованы*»[2]. Чи це відголоски справи типографії Яковлева, чи вже результат діяльності іншого злочинного утворення, на сьогоднішній день встановити неможливо. Тому ми не можемо виключати той факт, що в місті в 1916 р. могла існувати не одна підпільна друкарня із виготовлення підробок розмінних марок, що може бути виявлене в подальшому дослідженні архівних джерел.

Інше злочинне угрупування, що займалося підробкою розмінних марок вже номіналом 15 копійок, було виявлено правоохоронцями в м. Одесі. З початку 1916 р. в місті почали з'являтися на базарах та торгових лавках подібні підробки, що спонукало органи поліції до проведення цілеспрямованого слідства даного питання. Так, зокрема, 23 лютого 1916 року газета «Маленькие Одесские Новости» публікує історію виявлення та затримання злочинців, надаючи при цьому низку цікавих деталей. Начальником слідчого відділення Г. В. Гіршфельдом було наказано встановити спостереження за підозрілими особами, що розплачувалися розмінними марками цього номіналу. Агенти поліції з розшуку вислідили особу, що збувала фальшиві розмінні марки постійно розплачуючись ними за поїздку у трамваї, їздячи в ньому протягом цілого дня. Слідча група на чолі із А. Е. Дон-Донцовим влаштувала обшук у будинку № 6 по вулиці Виноградній, де мешкав міщанин на прізвище Бейн із родичами, в квартирі яких і були виявлені підробки розмінних марок у нерозділених аркушах по 20 та 25 штук у кожному. Слідчі звернули увагу на те, що зловмисники дещо підтирали центральну частину зображення марок для надання їм вигляду таких, що вже тривалий час знаходяться в обігу для більшої складності їх швидкого виявлення. Подальше слідство встановило, що Бейн був лише агентом зі збуту фальшивих марок, головуючим у цьому процесі був власник м'ясної лавки на прізвище Бендер, который мешкав у будинку № 13 по Новій вулиці. При затриманні Бендер намагався викинути фальшиві марки з кишень та стверджував, що ними невідомий йому чоловік розрахувався за м'ясо. Так, більшість учасників було затримано в м. Одесі, а також в м. Херсоні, де за збут аналогічних фальшивих марок затримано А. Фейвелевича[3].

Також в м. Одесі під час проведення догляду за прибудинковою територією будинку № 49 по вулиці Болгарській двірником Станіславом Безушко були виявлені викинуті фальшиві марки номіналом 15 та 20 копійок у значній кількості, які він передав поліції: «*…обнаружил 5500 фальшивых марок 20-ти копеечного достоиснства и 4020 марок 15-ти копеечных. Марки доставлены в полицию*»[4]. Нескладно підрахувати, що загальна сума знайдених двірником фальшивих марок склала 1703 рублі, що було суттєвою грошовою сумою на той час.

[1] Фабрикация фальшивых марок. – Вечерняя Газета. – № 1220. – вторник, 18 октября. – Киев, 1916. – С. 3.
[2] Фальшивые марки. – Вечерняя Газета. – № 1261. – 28 ноября. – Киев, 1916. – С. 3.
[3] Распространение фальшивых разменных марок. – Маленькие Одесские Новости. – № 904. – среда, 10 (23) февраля. – Одесса, 1916. – С. 5.
[4] Фальшивые разменные марки. – Маленькие Одесские Новости. – № 912. – четверг, 18 февраля (2 марта). – Одесса, 1916. – С. 5.

У квітні 1916 р. в Одесі затримано ще одне підпільне угрупування фальшивомонетників, що налагодили виробництво підробок розмінних марок в поселенні Калараш Оргеївського повіту (нині місто районного значення в Молдові – Авт.). У незаконній типографії було затримано 14 осіб та декілька десятків тисяч підроблених розмінних марок, які збувалися по всьому району[1].

Проаналізувавши інформацію, що висвітлена в київських та одеських газетах про фальшивомонетників, ми можемо зробити такі висновки:

- в обох містах були виявлені підпільні фабрики з виготовлення підробок розмінних марок, що збувались на міських околицях;
- найчастіше фальсифікаторами обирались розмінні марки номіналом 20 та трохи рідше 15 копійок, адже марка середнього номіналу викликала менше підозр при збуті та забезпечувала більший прибуток, аніж марки меншого номіналу;
- факти збуту підробок розмінних марок зафіксовані на великих ринках за участі дітей;

А. Бойко-Гагарін опублікував свідчення щодо підробки монет та банкнот у Польщі та поляками в інших регіонах Російської імперії, що відображені на сторінках українських дореволюційних газет[2]. Вказані свідчення мали місце як напередодні, так і протягом всього часу проведення війни, історії слідства над зловмисниками охоплювали і українські землі, а згадані фальшиві гроші потрапляли на територію України. *«**Фальшивые кредитки**. Киевский губернатор сообщает начальникам полиции Киевской губернии, что вследствии предписания главвного начальника снабжения армии юго-западного фронта, главный начальник округа приказал оповестить население, что, по имеющимся сведениям, в Кракове попадается много русских бумажных денег – 10, 20 и 100 рублевого достоинства с датой 1909. Возможно, что они фальшивые и потому рекомендуется относиться с особой осторожностью к приему этих денег от частных лиц»*[3]. При цьому серед підробок кредитних білетів Російської імперії виділяються білети номіналом 3 руб. Вибір фальшивомонетниками для відтворення цього середнього номіналу вказує на спробу мінімізувати ризик швидкого викриття підробки (при цьому фальсифікат виконував свою головну функцію вже після першої ж угоди) враховуючи те, що номінал не на стільки великий, але і достатній для немалої вигоди у його фальсифікації. *«**Подделка кредитных билетов. Петроград**. «Лодзер Цайтунг» сообщает, что в Варшаве появились в обращении поддельные кредитные билеты 3-рублевого и рублевого достоинства. Весьма вероятно, что подобное производство фальшивых денег, если не поощрается, то наверное не карается германскими властями»*[4].

Виходячи з того, що населення в Російській імперії неохоче сприймало розмінні марки, Рада міністрів затвердила Положення «Про випуск розмінних казначейських знаків та дещо зміненому відмінними ознаками кредитних білетів одно-рублевої вартості»[5], яке було підписане імператором 6 грудня 1915 року. Цим документом було передбачено емісію казначейських знаків вартістю 50, 20, 15, 10, 5,

[1] Фабрика фальшивых марок. – Киевлянин. – № 106. – воскресенье, 17-го апреля. – Киев, 1916. – С. 4.

[2] Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики / Андрей Бойко-Гагарин // Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». – № 1. – Bialystok, 2016. – S. 103-109.

[3] Фальшивые кредитки. – Киев. – Киев. – 1915. – № 443. – С. 4.

[4] Подделка кредитных билетов. Петроград. – Вечерняя газета. – Киев. – 1916. – № 1246. – С. 2.

[5] О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства // СУ и РП. – 1915. – Отд. 1.– № 362 (17 декабря). – СПб.: Сенатская типография, 1915. – Ст. № 2722. – С. 3508 - 3513.

3, 2 та 1 копійки, що мали перебувати в грошовому обігові на рівні з мідними та срібними грошима.

Підробки вищезгаданих казначейських знаків нам вдалося зафіксувати у приватних колекціях в м. Києві (Рис. 4), а факти їх фальсифікації оприлюднила на своїй сторінці газета «Крымский Вестник» від 8 травня 1916 року: «***Поддельные боны***. *В молочную лавку в Новой Деревне в Петрограде вошли двое неизвестных, которые, купив хлеба, дали в уплату 50-копеечный бон. Рассматривая деньги, приказчик заметил несоответствие их с действительными бонами. Едва неизвестные вышли из лавки, приказчик, бросившись за ними, задержал их и доставил в участок. При обыске у них была обнаружена пачка поддельных 50-копеечных бонов. Чины сыскной полиции отправились на квартиру неизвестных и обнаружили целую организацию, занимающуюся поддеокй бумажных бонов. Все арестованные в числе пяти человек были доставлены в сыскную полицию*»[1]. Порівнюючи вивчені підробки казначейських знаків із оригінальними, що зберігаються в колекції Національного музею історії України (Рис. 5)[2], можна виявити суттєві відмінності в якості паперу, нанесених фарб, відхилення в дрібних деталях малюнка, особливо малого герба Російської імперії, а також цифр позначення номіналу.

Рис. 4. Підробки для обігу казначейських знаків 50 копійок 1915 р.

Рис. 5. Російська імперія, 50 копійок 1915 року.

Ще напередодні Першої світової війни гроші майбутнього супротивника – Російської імперії, виготовлялись у Німеччині та Австро-Угорщині. Міністр Юстицій Щегловітов повідомляв у листі директору Департаменту поліції Джунковському про те, що «…*получили распространение государственные кредитные билеты 500-рублевого достоинства, отпечатанные на специально приготовленной бумаге с водяным знаком, тем самым способом, который применялся исключительно Экспедицией заготовления государственных бумаг и считался до сих пор безусловно обеспечивающим государственные кредитные билеты от подделок*»[3].

Про різноманітні деталі та виявлення ввезених на територію Російської імперії фальшивих грошей з Німеччини повідомляють сторінки тогочасних газет.

17 жовтня 1914 р. кременчуцька газета «Приднепровский Голос» повідомляє: «***Германцы фальшивомонетчики***. *В министерстве финансов получено донесение о массовом появлении в местах, соприкасающихся с театром военных действий, фальшивых кредиток 3, 5 и 10 рублевого достоинства. Происхождение кредиток, как установлено на местах, исключительно германское. Такое массовое появление*

[1] Поддельные боны. – Крымский Вестник. – № 117 (8766). – воскресенье, 8-го мая. – Севастополь, 1916. – С. 3.

[2] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-82. – Російська імперія, 50 копійок 1915 року

[3] Дорштейн М. Курс российского рубля перед началом Первой мировой воны [Електронний ресурс] / М. Дорштейн – Режим доступу до ресурсу: http://www.rgrb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=21307&Itemid=13.

кредиток наблюдалось также у нас и во время японской войны в пределах Маньчжурии. Министерство предполагает широко оповестить население о крайне внимательном отношении к получаемым кредитным билетам»[1]. Київська газета «Кіевъ» повідомляє інші деталі появи та обігу німецьких фальшивих грошей: «***Фальшивые кредитные билеты германскаго изделия***. *В Петроградское отделение Государственного Банка за последнее время поступило несколько русских фальшивых билетов, 25 и 100-рублевого достоинства. Как установлено, означенные поддельные кредитные билеты ввезены беженцами из Прибалтийского края, где фальшивые кредитки были получены от германских воинских частей в уплату за различного рода реквизированные пищевые припасы и продукты, причем по своему внешнему виду они далеко не кустарного производства, а представляют собой работу хорошо оборудованного машинного приспособления»*[2]. З указаних повідомлень бачимо, що фальсифікати німецького виробництва, що потрапляли до грошового обігу України, виготовлялись, імовірно, за ініціативи німецької влади та збувались у прифронтових зонах. Враховуючи тривалу різницю у часовому проміжку між цими газетними публікаціями, можна констатувати той факт, що німецькі підробки кредитних білетів перебували в грошовому обігу тривалий час.

До речі, в досліджуваному періоді в Російській імперії відомий також факт підробки іноземних грошових одиниць з метою їх збуту поза межами імперії. Вінницька газета «Юго-Западный Край» 24 травн 1915 р. повідомляє про розгляд окружним судом у м. Баку справи про спробу двох мусульман перетнути державний кордон в Семиреченській області разом із двома тюками фальшивих китайських асигнацій, які зловмисники при затриманні намагались видати за релігійні листівки. При ретельному огляді підробок слідчі встановили, що кожна фальшива банкнота має на краю поля напис, що вказує на їх виготовлення «Літографією Демурова» у Баку. Довірений цієї літографії під час допиту повідомив, що цю друковану продукцію замовив у нього торговець чаєм Абдул Вагабом Багіров, який назвав замовлені вироби етикетками чайної упаковки[3].

Про підробки кредитних білетів номіналом 500 рублів, а також 3 рублі, 8 жовтня 1915 р. повідомляє київська газета «Южная Вечерняя Газета»: «***Фальшивые кредитные билеты немецкого изделия в Тамбовской губернии.*** *Тамбовский губернатор обращается к населению с воззванием, в котором указывает, что из Галиции и Австрии приехало много агентов по сбору нашей разменной монеты, причем преимущественно разменивают на трехрублевые кредитные билеты, изготовленные в Германии. За 500 р. мелкой монеты платят 500 кредитными билетами. Предлагая относиться к размену осторожно, губернатор предлагает таких лиц передавать в руки полиции*»[4]. Згодом, вже 16 листопада цього ж року, газети повідомляють про появу німецьких підробок російських грошей у Болгарії: «***Фальшивые руские кредитки***. *Одесса. По циркулирующим в Румынии слухам, в Болгарии появилось в обращении громадное количество фальшивых русских кредиток. Это обьясняется чрезвычайным падением курса болгарских денег. Даже внутри страны население неохотно берет болгарские кредитки, относясь с гораздо большим доверием к деньгам русского образца. Передают, что обращающиеся в Болгарии фальшивые русские кредитки изготовлены в Германии*»[5].

Звісно, потрапляння до грошового обігу ворогуючої країни фальшивих грошей спрощується саме на окупованих територіях, особливо якщо ці підробки

---

[1] Германцы фальшивомонетчики. – Приднепровский Голос. – № 736. – пятница, 17-го октября. – Кременчуг, 1914. – С. 2.

[2] Фальшивые кредитные билеты германскаго изделия. – Кіев. – № 475. – пятница, 8 мая. – Киев, 1915. – С. 3.

[3] Фальшивые китайские кредитки. – Юго-Западный Край. – № 117. – воскресенье, 24 мая. – Винница, 1915. – С. 4.

[4] Фальшивые кредитные билеты немецкаго изделія в Тамбовской губернии. – Южная Вечерняя Газета. – № 8. – 8 октября. – Киев, 1915. – С. 1.

[5] Фальшивые русские кредитки. – Вечерняя Газета. – Киев. – № 1249. – среда, 16 ноября. – Киев, 1916. – С. 3.

високої якості, виготовлені типографським способом у ворогуючій країні. Саме тому вінницька газета «Юго-Западный Край» відкрито називає німецького кайзера Вільгельма фальшивомонетником: «*…и к многочисленным позорным титулам кровавого кайзера присоединился новый: Вильгельм – фальшивомонетчик*»[1].

Унаслідок фінансової диверсії ворогуючих з Російською імперією держав, якісні підробки російських грошей поширились в Галичині. На початку російського вторгнення, при просуванні військ вглиб території Галичини, селяни, реалізуючи продукти сільського господарства військовим, частіше погоджувались приймати в якості оплати російські рублі, але пізніше поступово стали зовсім відмовлятись і просили лише австрійських грошей[2]. Справи доходили до того, що торговці зовсім відмовлялись продавати товари чи надавати послуги за російські гроші. Інтендантські підрозділи російської армії розуміли, що не маючи австрійських грошей, при розрахунках російськими рублями при купівлі продуктів у місцевого населення значно сплачували понаднормово і могли нести за це відповідальність в разі перевірок розпорядження коштів. Справи таємної частини жандармського управління переповнені рапортами жандармів, інтендантських підрозділів і скаргами покупців серед місцевих мешканців про безлад у грошовому обігу. Так, у лютому 1915 р. на вихідних базарах у місті Гусятині та містах Гримайлів, Хоростків, Попутная Тернопільської губернії та ін., куди приїжджали російські військові підрядчики за купівлею продуктів, місцеві селяни категорично відмовлялись приймати в розрахунок російські рублі. Від безвихідної ситуації військові підрядчики були вимушені купувати австрійські гроші по завищеному курсу і тільки тоді купувати необхідні продукти[3].

Російські рублі отримали негативну репутацію серед місцевого населення з самого початку окупації. Знаючи про таку ситуацію в грошовому обігу, ще 17 вересня 1914 р. Військовим генерал-губернатором Г. Бобринським було видано обов'язкову постанову, де окремим пунктом відмічалось, що: «забороняється відмова від прийому російських грошей по ціні нижчій за встановлену Верховним Головнокомандуючим, тобто по ціні одного рубля рівного 3 коронам та 33 1/3 геллерам, або 30 коп. рівним одній короні»[4]. а також передбачалася сурова відповідальність за невиконання цієї вимоги: «Винні у порушенні поточної постанови піддаються заключенню у тюрму в адміністративному порядку терміном до трьох місяців або штрафу до трьох тисяч рублів[5]. Варто відмітити, що офіційно цей курс діяв протягом всього терміну окупації території Галичини та Буковини російськимив військами. Відомі також факти приховування населенням Галичини готівкових грошей. Так, 23 жовтня 1915 р. Намісництво дирекції Поліції у Бялій Подляській надає ропорядження вжити заходів проти хования грошей населенням[6].

Населення Галичини, територія якої під час Першої світової війни була окупована російськими військами, було мало знайоме із російськими кредитними білетами та монетами. Галичанам було важко швидко розпізнати фальшиву банкноту, чим і користувались зловмисники. Ми можемо класифікувати російські фальшиві гроші за появою їх в обігу на два типи: ті, що обули підроблені кустарним способом приватними особами з метою отриманна незаконного прибутку та збуту їх населенню; а другий – виготовлені типографським способом у ворогуючій країні, що

[1] Вильгельм – фальшивомонетчик. – Юго-Западный Край. – № 112. – вторник, 19 мая. – Винница, 1915. – С. 2.

[2] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Оп. 1. – Справа 122. – Лл. 3.

[3] ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Оп.1. – Справа 31. – Лл. 206-207 зв.

[4] ЦДІАК. – Ф. 361 (Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Оп. 1. – Срава 123. – Лл. 1.

[5] Обязательное постановление. – Прикарпатская Русь. – № 1419. – (18 (1 октября) сентября). – Львов, 1914. – С. 4.

[6] Державний архів Львівської області. – Фонд 350 (Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва). – Опис. 1. – Справа 3696. – Лл. 1-7.

доставлялись до регіону масовими партіями для підриву балансу у грошовій системі опонента.

Найчастіше на окупованих територіях Західної України виявлялись фальшиві російські грошові знаки весною та літом 1915 р. В березні 1915 року серед дислокованих на території Військового генерал-губернаторства Галичини військ було поширене повідомлення про те, що: «*в г. Кракове попадается много российских новых бумажных денег 10, 25 и 100 рублевого номинала с датой 1909 года, возможно что они фальшивые. Главнокомандующий армиями Юго-Западного фронта приказал рекомендовать относиться с особым вниманием к расчетам упомянутыми денежными средствами с частными лицами*»[1].

У травні 1915 р. у м. Львові було виявлено підробку 10 рублів кредитового білета зразка 1909 р. (Рис. 6)[2]. Цією купюрою було проведено розрахунок російським солдатом за придбаний фунт ковбаси на суму 40 копійок[3]. Отримавши решту справжніми грошима, покупець більше не з'являвся, тому виявити його не вдалось.

Показово те, що на цій купюрі всі відтиски цифр та літер мають дзеркальне відображення з нечітким друком з лицьового боку оригінального кредитного білету (Рис. 7). Папір фальшивої банкноти щільний, розміри відповідають оригінальним зразкам, ледь відчуваються на дотик ребра марлевої тканини.

Рис. 6. Фальшивий кредитний білет вартістю 10 рублів випуску 1909 року.

Із зростанням витрат на ведення війни, потреба у грошовій масі стрімко збільшувалась, що спонукало уряд Російської імперії до суттєвого збільшення емісії паперових грошей, які повністю заповнили грошовий обіг.

Рис. 7. Російська імперія, 10 рублів 1909 р., ПЧ 971828[4], ПЧ 971827[5]

[1] ЦДІАК. – Ф. 363 (Штаб військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Опис 1. – Справа 28. – Лл. 18.

[2] ЦДІАК. – Ф. 363 (Штаб військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Опис 3. – Справа 73. – Лл. 1, 3-5.

[3] Там само. – Лл. 4а-4а зв.

[4] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-18/1. – Російська імперія, 10 рублів 1909 року, серія ПЧ 971828.

[5] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-18/2. – Російська імперія, 10 рублів 1909 року, серія ПЧ 971827.

Задля економії часу та виробничих ресурсів, на банкнотах номінальною вартістю 1, 3, 5 та 10 рублів ставився однаковий, значно коротший за нанесений на банкнотах попередніх емісій, номер та літерну серію. Певна річ, що такі грошові знаки миттєво викликали недовіру серед населення, адже наявність однакових серійних номерів часто є характерним для підроблених банкнот, коли фальсифікатори використовують для виробництва обмежену кількість кліше без застосування нумератора. З уведенням таких кредитних білетів в обіг виникла необхідність повідомити населення про те, що вони є законними засобами платежу та емітовані не приватними особами для збитку населення, а державою.

Про це 29 жовтня 1916 р. досить детально повідомляє газета «Аккерманское Слово»: «*В обращении в последнее время повились кредитные бумажки с одинаковыми номерами серии и билетов, при чем номера этих серий чрезвычайно короткие. Особенно это наблюдалось на номерах серий от 1 до 100. Как оказывается, появление коротких №№ серий обьясняется принятым обратным порядком выпуска серий. Опасения, что билеты с одинаковыми номерами, поддельны – неосновательны, так как ныне просто принят новый порядок выпуска билетов – лишь кредитные билеты высокого достоинства (10 р.б., 25 р. и т.д.) нумеруются каждый в отдельности, так называемым, способом «графовения», каковым способом же и производится подпись кассира. Что касается билетов рублевого достоинства, то таковые, в виду усиления рабоыт казначейства по выпуску билетов, решено номеровать печатным способом, в целях экономи времени и труда. Поэтому и номера на билетах появляются одинаковыми. Об этом в оффициальных изданиях министерства финансов уже было разьяснение*»[1]. Через нерозуміння населенням причини появи таких грошей по всій Російській імперії були зафіксовані численні випадки відмови приймати в розрахунок грошові знаки із однаковими номерами серії та порядкового номеру, що супроводжувалось сутичками і участю поліції у вирішенні спірних питань[2]. У газеті «Верхнеднепровский Земский Листок» за 20 травня 1916 р. подається детальний опис виявлених підробок кредитних білетів 1 рублевої вартості, вказуючи при цьому серії та відмінності: «***Фальшивые рубли***. *В последнее время в Луганске, как сообщает «Луг.Лист», появились в большом количестве фальшивые кредитные билеты. На первый взгляд они ничем не отличаются от настоящих, так как сделаны мастерски. Вчера совершенно случайно на них обратил внимание нотариус А. Д. Губин и окружной инженер Алмазного горного округа А. П. Колодяжный, у которых оказалось по фальшивому кредитному рублю. Отличительные признаки фальшивых рублей: настоящие кредитные рубли обозначаются номерами из фести цифр, так, например, номер билета 67 будет отпечатан на настоящей кредитной бумажке так: 000067. В фальшивых же бумажках указана серия Н. А. 39, затем серия Н. А. 49, серия Н. А 44, причем № 44 А. П. Колодяжный видел у двух лиц. Затем на настоящих кредитных билетах подпись кассира, подписи серии и № билета отпеатаны черной краской. На фальшивых же бумажках эти надписи сделаны синей краской, которой отпечатан и весь кредитный билет. На альшивых бумажках имеются подписи кассиров: В. Протопопова, Ложкина и Довдкевича*»[3]. Виходячи із прізвищ касирів, нанесених на фальшивих банкнотах, що згадуються в цій газеті, можна встановити, що зловмисниками імітувались гроші зразка 1898 року. До речі, редакторами газет в поданні цих прізвищ допущено суттєві помилки, у

[1] Кредитки с одинаковыми номерами. – Аккерманское Слово. – № 1453. – суббота, 29 октября. – Аккерман, 1916. – С. 3.
[2] Рублевыя кредитки. – Верхнеднепровский Земский Листок. – № 29. – пятница, 22 июля. – Верхнеднепровск, 1916. – С. 333.
[3] Фальшивые рубли. – Верхнеднепровскій Земскій Листок. – № 20. – пятница, 20 мая. – Верхнеднепровск, 1916. – С. 226.

1898 році банкноти підписували Протопопович та Дудолкевич[1], лише прізвище Ложкіна вказане вірно.

У січні 1915 р., жандармське управління Тимчасового військового генерал-губернаторства в областях Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, повідомляло, що: «*во Львове, распространяются фальшивые кредитные билеты, главным образом сторублевого номинала*»[2]. За матеріалами цієї справи жандарми переслідували підозрюваних та встановили за ними спостереження. А у лютому 1915 р. львівське жандармське управління розслідувало повідомлення про масове розповсюдження євреєм Лейферманом фальшивих російських грошей[3]. Щодо слідства над фальшивомонетниками, в Російській імперії існувала також процедура фахової експертизи виявлених підозрілих кредитних білетів чи монет. Циркуляром Міністерства Юстицій 1915 р. всі виявлені фальшиві кредитні білети мали бути направлені на експертизу у Експедицію заготівлі цінних паперів[4]. Виявлені фальшиві гроші передалися до науково-дослідної експертизи[5]. Але найчастіше виявлені фальсифікати, по справах з якими завершене слідство та суд, підлягали знищенню на монетному дворі. Саме таку долю речового доказу по справі виявленого в єкатеринославського торговця І. Цекурмана фальшивого кредитного білету номіналом 10 руб. визначив мировий суддя: «*…Мировой судья, разсмотрев настоящее дело, признал Цукермана виновным и приговорил к тюремному заключению сроком на 1 месяц. Фальшивую кредитку постановил отправить в Петроград в монетный двор для уничтожения. Ис. Г-онский.»*[6].

Отже, ми бачимо, що виявлені органами поліції під час обшуків фальшиві гроші найчастіше знищувались після проведення слідства**.** Можна припустити, що така доля чекала на виявлені у приватних осіб підробки з метою запобігання їх повторної спроби введення до обігу і спроби викрадення та повторного обману населення. Саме тому на сьогоднішній день більшість відомих дослідникам підробок є результатами випадкових знахідок, рідше фальшиві монети та кредитні білети зберігаються у колекціях музеїв. Знайдені в наш час фальшиві грошові знаки часів Першої світової війни часто несуть на собі сліди спроби їх нищення: наскрізні отвори, вигини, глибокі подряпини, відпиляні частини чи самі монети розламані на декілька частин. Російський дослідник Ярослав Адріанов в опублікованому альбомі-каталозі приватних підробок монет Російської імперії для збитку грошового обігу подає зображення 20 копійок із датою 1916 з відсутнім сегментом, що спричинено її погашенням (Рис. 8)[7].

Зразки фальшивих монет та банкнот, які є німими свідками подій Першої світової війни відомі і на колекційному ринку. Відомий нумізматичний аукціон «Gabinet Numismatyczny D.Marciniak» декілька разів виставляв у продаж підробки:

Рис. 8. Фальшиві 20 копійок з датою «1916» із погашенням.

[1] Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. – СПб: Политехника, 1993. – С. 22-23.

[2] ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Опис 1. – Справа 30. – Лл. 49.

[3] ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Опис 1. – Справа 195. – Лл. 64-65.

[4] ЦДІАК. – Фонд 317 (Прокурор Київської судової палати, м. Київ). – Опис 1. – Справа 5885. – Арк. 20.

[5] ЦДІАК. – Фонд 419 (Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса). – Опис. 1. – Справа 7284. – Арк. 209-210.

[6] Суд. Фальшивая кредитка. – Приднепровский Край. – № 5839. – четверг, 12-го мая. – Екатеринослав, 1916. – С. 4.

[7] Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и в нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог / Ярослав Адрианов. – Пермь, 2016. – С. 22.

15 копійок 1914 року (Рис. 9)[1], 50 польських марок 1916 року (Рис. 10)[2], а також фальшивий рубль для міста Лодзь 1915 року (Рис. 11)[3].

Рис. 9. Фальшиві 15 копійок 1914 року. Вага: 2,53 г.

Рис. 10. Фальшиві 50 марок 1917 року, Регентське королівство Польське

Рис. 11. Фальшивий рубль міста Лодзь, 1915 рік.

У колекції Державного Ермітажу наявний фальшивий кредитний білет номіналом 10 рублів 1909 року, на поле якого нанесено штамп із текстом у овальній рамці: «ФАЛЬШИВЫЙ» та датою погашення: «8 НОЯ 1916»[4]. Враховуючи те, що кредитні білети, що перебували в обігу під час Першої світової війни несуть дати їх випуску 1905, 1909 та 1912 рік, відрізняючись підписами управляючого Державного банку та касирів, а певна частина грошової маси збереглась з довоєнних часів, сьогодні важливо встановити належність відомих фальсифікатів у приватних колекціях до підробок періоду Першої світової війни чи довоєнного часу.

Ми припускаємо, що серед відомих сьогодні в приватних колекціях тогочасних підробок монет, частина могла бути виготовлена незаконно під час «монетного голоду» та фінансової кризи, при цьому в якості зразка для підробки могли обиратися монети із датами до 1914 року. Як вірно зазначає Ярослав Андріанов, нанесеня на поле підробки дата вказує лише на те, що саму фальшивку було виготовлено не в цей рік, а не раніше вказаної дати[5]. Тому явними підробками, виготовленими під час Першої світової війни є фальшиві російські монети із нанесеними на їх поле датами 1914 – 1917 років. Відмітимо, що фальшивих монет із датою «1917» на сьогоднішній день нам невідомо. Серед старих підробок монет, що нам вдалось вивчити у приватних колекціях м. Києва, відома лише одна підробка монети із датою «1915» (Рис. 12). Привертає увагу також фальшивий рубль (Рис. 13), знайдений місцевими жителями у Львівській області, що, виходячи із результатів попередніх досліджень С. Орлик, виготовлялось в Галичині в роки Першої Світової війни[6].

З іншого боку, досліджуючи інструмент для підробки монети номіналом в 1 рубль (половину ливарної форми із зображенням портрету імператора Миколи ІІ), та

[1] Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. – Lot 276412. – [Electronic resource]. – Access Mode: https://archiwum.gndm.pl/a,1026-Rosja-10-i-20-kop-1914-+-FALS-z-Epoki-15-kop,rid,276412.html. – Title from screen. – Date of access: 01.04.2018.

[2] Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. – Lot 2683877951. – [Electronic resource]. – Access Mode: http://archiwum.niemczyk.pl/page/2683877951/polska-50-marek-polskich-1916-jeneral-fals-st. – Title from screen. – Date of access: 01.04.2018.

[3] Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. – Lot 253895. – [Electronic resource]. – Access Mode: https://archiwum.gndm.pl/a,2907-Lodz-1-rubel-1915-ze-stemplem-FALSZYWY,rid,253895.html. – Title from screen. – Date of access: 01.04.2018.

[4] Державний Ермітаж. – Інв. № ОН РБ 382. – 10 рублів 1909 року, підробка для грошового обігу.

[5] Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и в нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог / Ярослав Адрианов. – Пермь, 2016. – С. 24.

[6] Орлик С.В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны / Светлана Орлик // Банкаускі Веснік. – № 2. – Минск, 2018. – С. 51–54.

наводячи приклади фактів підробки рублевих монет, зафіксованих в архівах та дореволюційних газетах, А. Бойко-Гагарін зафіксував факти підробки грошей протягом всього часу правління останнього російського монарха[1].

Рис. 12. Підробка монети 15 копійок 1915 року. Знайдено у Полтавській області, вага 1,79 грама, виготовлена методом покриття тонким шаром срібної фольги.

Рис. 13. Підробка монети 1 рубль 1897 року. Знайдено у Львівській області, вага 16,51 грама, виготовлено з олова. Приватна колекція, м. Київ.

У різні часи процес підробки грошей приваблював злочинців різних соціальних прошарків та представників найрізноманітніших професій. Найчастіше за цим видом злочину затримували майстрів роботи з металом (ковалів, ливарників, майстрів ремонту годинників та механізмів, зброярів, граверів, скульпторів та ін.). У роки Першої світової війни на сторінках газет ми натрапили на досить нехарактерні та рідкісні повідомлення про затримання у співпраці із фальшивомонетниками судових слідчих. 1916 р. «Газета Гадячского Земства» повідомляє про зговір між слідчим та розшукуваним ним угрупуванням фальшивомонетників, коли сам слідчий на прізвище Кізлєр займався збутом фальшивих розмінних марок: «***Сыщик фальшивомонетчик***. *В военно-окружном суде рассмотрено дело емлевладельца Кизлера, состоявшего агентом сыскной полиции по выслеживанию фабрикантов-сбытчиков фальшивых разменных марок. Операции Кизлера вызвали подозрение. Обыском и дознанием установлено, что вместо слежки, Кизлер, заведя сношения с фабрикантами марок и имея большие запасы, сам занимался их распространением. Он приговорен к восьмилетней каторге*»[2]. Справа землевласника Кізлера викликала широкий розголос та резонанс, аналогічне повідомлення 1 липня того ж року публікує газета «Полтавскій День»[3].

Дореволюційна газетна періодика також містить цінні свідчення про судові процеси над фальшивомонетниками та винесеним їм вирокам. Так, із досліджених газетних заміток ми бачимо, що винних у підробці монет засуджено: організатори угрупування Дунаєвський та Євальд на 10 років каторги, їх спільник Сємєров на 8 років, а інших учасників Пєдасова та Кіреєва засуджено до трьох місяців тюрми. *«**По делу фальшивомонетчиков** Варшавская судебная палата вынесла приговор, коим утверждeн приговор окружного суда в отношении главных виновников прцесса, Дунаевского и Эвальда, присужденных к десятилетней каторге. Педасов и Киреев – к трем месяцам тюрьмы. Двое оправданы*»[4]. 27 травня 1915 року вироки по цій справі публікує також вінницька газета «Юго-Западный Край» з аналогічним текстом повідомлення[5]. Із вказаних в повідомленні вироків бачимо, що суровість покарання напряму залежало від ступеня участі в організації злочину.

Цікавими є також факти щодо технічної складової процесів підробки грошей у досліджуваний період. Підробки, виготовлені за ініціативи ворогуючої держави з

[1] Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова / Андрей Бойко-Гагарин // Банкаўскі веснік. – № 12 [653]. – Мінск, Снежань 2017. – С. 57–58.
[2] Сыщик – фальшивомонетчик. – Газета Гадячского Земства. – № 87. – Гадяч, 1916. – С. 1387.
[3] Сыщик – фальшивомонетчик. – Полтавский День. – № 982. – воскресенье, июль 17 числа. – Полтава, 1916. – С. 3.
[4] По делу фальшивомонетчиков. – Ведомости одесского градоначальства. – Одесса. – 1915. – № 110. – С. 3.
[5] Приговор по делу фальшивомонетчиков. – Юго-Западный Край. – № 119. – среда, 27 мая. – Винница, 1915. – С. 3.

метою удару по фінансовій системі, виготовлені, звісно ж із використанням типографського обладнання, аналогічного тому, що використовується на монетних дворах та банкнотних фабриках на державному рівні. Приватні ж особи, не маючи досить широких засобів для виготовлення підробок, виготовляли менш якісні за рівнем виконання підробки. З указаних вище джерел можна відмітити застосування типографського каменю, імітація зубців розмінних марок, лиття, нанесення поверхневого шару срібла.

Процес доступу фальшивомонетників до необхідного обладнання ускладнював також наказ Головного артилерійського управління щодо збору із усіх заводів та складів українських губерній і доставлення до Київського Арсеналу станків, токарного устаткування, пневматичних молотів та іншого інструментарію з обробки металів, пресів та ін. з метою збільшення виробництва набоїв та артилерійських знарядь[1].

Цікавість для фальсифікаторів складали не лише грошові знаки, а й інші ліквідні активи, зокрема цінні папери, гербові марки на сплату податку, відрізні купони отримання прибутку по облігаціях та ін. 29 травня 1914 р. київська газета «Рада» повідомляла про виявлення фальшивих купонів Харківського земельного банку: «***Справа про фальшиві купони***. *Вчора в київському окружному суді почалася справа про фальшиві купони харьківського земельного банку. На лаві підсудних 7 душ: О. С. Лопатин, Л. Ф. Круликовський, брати Я. і Х. Зільбермани, А. О. Веселовський, В. Н. Лапин та інші.*»[2]. Факти підробки гербових марок зафіксовані в Російській імперії ще напередодні Першої світової війни. Київський військовий окружний суд надає опис фальсифікатів гербових марок номіналом 50 та 75 копійок[3]. Окрім підробки знаків грошової оплати та грошові сурогатів, в роки Першої світової війни відомі також випадки численних фактів інших видів фальсифікації. Зокрема підробки документів на виїзд за кордон, 1914 р. агентство з еміграції в Канаду «Колумбус» у м. Чернівці було звинувачене у підробці документів[4]. Незаконну фабрику фальшивих паспортів та різного роду документів було виявлено у Києві в квартирі Я. Розенкранца, що проживав у будинку № 28 по вулиці Олександрівській, – повідомляє «Вечерняя Газета»[5]. 16 листопада 1916 р. в цій же газеті інформується про факт підробки проїзних документів на залізничний транспорт[6], а також про виявлення в Одесі фальшивих карток на отримання цукру[7].

У результаті Лютневого перевороту 1917 року Російська імперія зникає з мапи світу, влада в Росії переходить до Тимчасового уряду на чолі з Олександром Керенським. У жовтні того ж року влада в Росії внаслідок перевороту переходить до більшовиків на чолі з Володимиром Ульяновим (Леніним). В Україні активізується національно-визвольний рух та вже 20 листопада ІІІ Універсалом Центральної Ради проголошено Українську Народну Республіку. Внаслідок розвалу Російської імперії та серйозних політичних перетворень кардинально змінюється структура грошового обігу в Україні. Уже 18 квітня 1918 р., відповідно до Постанови Центральної Ради, в обіг було випущено першу партію українських грошей – шагів, номінальною вартістю 10, 20, 30, 40 та 50 шагів (Рис. 14)[8]. У той же час заплановані емісії

[1] Державний архів міста Києва. – Фонд 338 (Київський Арсенал). – Опис 1. – Справа 18. – Лл. 1-78.
[2] Справа про фальшиві купони. – Рада. – № 110. – субота, 17-го Мая (29 травня). – Київ, 1914. – С. 3.
[3] ЦДІАК. – Фонд 316 (Київський військово-окружний суд, м. Київ). – Опис. 1. – Справа 22. – Арк. 28-29.
[4] Державний архів Чернівецької області. – Фонд 115 (Крайовий суд Буковини). – Опис. 8. – Справа 321.
[5] Фабрика подложных документов. – Вечерняя Газета. – № 1061. – вторник, 10 мая. – Киев, 1916. – С. 3.
[6] Подделка жел.дорожных документов. – Вечерняя Газета. – № 1269. – среда, 16 ноября. – Киев, 1916. – С. 2.
[7] Подделка сахарных карточек. – Вечерняя Газета. – № 1269. – среда, 16 ноября. – Киев, 1916. – С. 4.
[8] НМІУ. – Інв. № ПГЗ-1240. – Українська Нарона Республіка, 50 шагів 1918 року.

розмінних марок номіналом в 1, 2, 4 та 6 шагів не були виконані через відсутність економічного сенсу та зростаючі темпи інфляції[1].

Рис. 14. 50 шагів 1918 року державного друку. м. Київ, «Типографія В. С. Кульженка».

Як відомо, популярні серед населення грошові знаки неодмінно стають зразками для фальшування. Відомим українським боністом Дмитром Харітоновим у складеному каталозіциннику українських паперових грошей вказано про існування тогочасних підробок грошей у вигляді поштових марок номіналом 50 шагів, причому оцінка підробок подана навіть нижча у колекційному стані за оригінальні марки із перфорацією[2]. Це свідчить про те, що відповідно до спостережень упорядника каталогу, тогочасні підробки цих марок трапляються сьогодні у приватних та музейних колекціях чи не частіше за зразки державного виробництва.

Однією з найбільш ранніх згадок про приватні підробки українських шагів є публікація С. Шрамченка. Автор наголошує на тому, що його публікація є не першою щодо підробок шагів, а також повідомляє про наявність в своїй колекції 9 екземплярів таких підробок. Дослідник вказує на суттєві відмінності у виконанні літер та герба, зображень на марці, а також невідповідні фарби, різний розмір літер. Цікавими є свідчення Святослава Шрамченка щодо обігу підробок та осередків найбільш частого їх виявлення. «*Появилися ці фальсифікати ще за часів гетьмана Скоропадського, тобто тоді, коли шаги мали свою вартість, та найбільше курсували при кінці 1918 р. і в початках 1919 року, коли українська влада на місцях хиталася. Головним осідком фальшивників був Бердичів, але підроблювано шаги також у Житомирі, Білій Церкві (?) та правдоподібно й інших містах, і звідтіля розходилися вони по цілій Україні. Всі фальсифікати з моєї збірки по 50 шагів вже досить довго були в обігу (запримітив я їх та відклав до збірки літом 1919 р. в Камянці на Поділлі) і виглядають не свіжо. Значить, мало хто звертав увагу на це, чи то правдиві чи підроблені шаги, що ї оправдується тим, що вартість їх упала і торгівці вязали їх по 100 штук разом. В таких то «вязанках» були шаги в обігу до кінця 1919 р., а навіть і пізніше. Фальсифікат 40-шагової марки зі збірки п. Е. Вирового, поданий вже в «У. Ф.» ч. 1-2, виконаний ще доволі вдатно. По інформаціям б. директора українського державного банку К. О. Клепачівського, до банку впливало досить богато таких фальсифікатів і їх нищено. Останню партію таких фальсифікатів знищено у 1921 році, тобто тоді, коли державний банк був евакуйований до Ченстохови*»[3]. Показово, що сам публікатор мав певні сумніви щодо виготовлення цих підробок у зазначених ним регіонах, зокрема ставлячи знак запитання у дужках, згадуючи Білу Церкву, адже підтвердження фактів виготовлення підробок з архівних джерел не надається. Привертає увагу також і той наведений у публікації факт, що наприкінці часу свого побутування, гроші у вигляді поштових марок курсували зв'язаними по 100 штук, у той час коли на сьогоднішній день подібних зв'язок не опубліковано в колекції жодного музею чи приватної особи.

[1] Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності) / Роберт Тхоржевський. – Навчальний посібник для економічних та історичних факультетів вузів України. – Тернопіль: «Видавництво Карп'юка», 1999. – С. 154.

[2] Харітонов Д. Українські паперові гроші, 1917-2005. Каталог / Дмитро Харітонов. – Київ: «Купола», 2005. – С. 22. – № 11.а-11.с.

[3] Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року / Святослав Шрамченко // Український Філятеліст. – № 7-8. – Берлін, 1929. – С. 3-4.

У контексті свідчень С. Шрамченка про часте виявлення підроблених грошей у вигляді марок номіналом у 50 шагів в околицях Кам'янця-Подільського, особливо цікавою є половина друкарської матриці, випадково знайденої місцевими краєзнавцями в тому ж районі (Рис. 15). Вага матриці – 10,5 грама, розмір – 23 / 34 міліметрів. Виготовлена з металу жовтого кольору, імовірніше за все – бронзи. Робоча сторона матриці містить гравійоване гострими інструментами (різцями, штихелями) зображення, що з високим ступенем передає малюнок марки номіналом у 50 шагів. Враховуючи те, що другу половину матриці знайдено не було, ми не можемо виключати, що нею виготовлялись фальшиві саме поштові марки, а не гроші. Але враховуючи те, що марки номінальною вартістю 50 шагів найчастіше слугували для фальшивомонетників прототипом для підробки, можна із високим ступенем імовірності стверджувати, що даний інструмент використовувався для підробки грошей. При візуальному огляді видно, що зображення рослинних орнаментів має суттєві розбіжності із малюнками орнаментів на марках державного виробництва, нерівною є висота літер. Верхня та нижня бокові частини матриці мають вушка із отворами, якими здійснювалось з'єднання половин матриці між собою. Вушко у верхній частині пошкоджене. Скоріше за все, друга половина цього агрегату фальшивомонетників мала аналогічні засоби кріплення, що з'єднувалися між собою гвинтами. Написи на робочій поверхні відповідають легенді марок шагів: «50 ШАГІВ. УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА». Зворотна сторона не має зображень та написів, містить дефект у вигляді прорізу. Тому, враховуючи свідчення очевидців частої появи підробок марок шагів у Кам'янці-Подільському та факту знахідки інструменту фальшивомонетників вже в наш час, можна з високим ступенем імовірності стверджувати про існування в місті чи околицях підпільної друкарні фальшивомонетників, що виготовляли підробки 50 шагів для збуту їх у збиток населенню.

Рис. 15. Друкарське кліше для підробки розмінних марок номіналом 50 шагів. Знайдено в околицях міста Кам'янець-Подільський. Приватне зібрання м. Вишгород.

Тогочасні підробки розмінних марок номіналом 50 шагів (Рис. 16) відрізняються від справжніх банкнот державного випуску за такими показниками:

1. Якістю паперу, фальшиві марки виконані на папері, зазвичай, значно гіршої якості;
2. Фальсифікаторами використовувались нестійкі фарби, які могли розпливатись навіть від незначного впливу вологи, пливти;
3. Помітна суттєва різниця в кольорах, адже точно підібрати колір у той час було важко;
4. Деформоване та викривлене зображення поштових рогів на лицьовій стороні та тризуба – на зворотній;
5. На фальшивих марках дуже часто наявна імітація зубців, оскільки перфораційні машини не були широко доступні;
6. Помилки в написах на зворотній стороні, пропущені літери, кривий текст, різний розмір літер, неспівпадіння шрифтів тощо;
7. Не співпадає аверс із реверсом марки, не центрований друк.

Зі свого боку, держава намагалась запобігти незаконному виготовленню грошових знаків, переслідуючи фальшивомонетників та інформуючи населення про ідентифікаційні ознаки приватних підробок. Газета «Киевская мысль» у жовтні 1918 р. повідомляла про наявність у продажі спеціальної брошури із роз'ясненнями щодо методів виявлення фальшивих грошей, ціною в 1 руб. (Рис. 17)[1].

Рис. 16. Тогочасна підробка 50 шагів.

Таким чином, підсумовуючи проведене дослідження, можна зробити висновок про те, що в Украні у роки Першої світової війни практично всі грошові знаки, які перебували грошовому обігу підроблялись приватними особами з метою незаконного прибутку. Також в Україні набули поширення фальсифікати російських грошей, виготовлених у Німеччині та Австро-Угорщині у якості економічної диверсії стосовно Російської імперії. В останній рік Великої війни в Україні набули широкого поширення підробки грошей, емітованих українськими урядами.

Вышла брошюра
ПРИЗНАКИ
ФАЛЬШИВЫХЪ ДЕНЕГЪ.
Ц. 1 р.
№ 212.
Киевская
Мысль.
Вторникъ, 12 ноября (30 октября) 1918 г.

Рис. 17. Повідомлення про випуск спеціальної брошури із методикою розпізнавання фальшивих грошей. Газета «Киевская мысль», 1918 рік.

Джерела

Архівні матеріали

1. Державний архів Кіровоградської області. – Ф. 7 (Єлисаветградське відділення Державного банку). – Оп. 1. – Справа 46.
2. Державний архів Львівської області. – Фонд 350 (Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва). – Опис. 1. – Справа 3696.
3. Державний архів міста Києва. – Фонд 338 (Київський Арсенал). – Опис 1. – Справа 18.
4. Державний архів Чернівецької області. – Фонд 115 (Крайовий суд Буковини). – Опис. 8. – Справа 321.
5. Центральний державний історичний архів України (м. Київ) (далі – ЦДІАК). – Фонд 317 (Прокурор Київської судової палати, м. Київ). – Опис 1. – Справа 5885.
6. ЦДІАК. – Фонд 419 (Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса). – Опис. 1. – Справа 7284.
7. ЦДІАК. – Фонд 316 (Київський військово-окружний суд, м. Київ). – Опис. 1. – Справа 22.
8. ЦДІАК. – Ф. 361 (Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Опис. 1. – Срава 123.
9. ЦДІАК. – Ф. 363 (Штаб військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Опис 1. – Справа 28.
10. ЦДІАК. – Ф. 363 (Штаб військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Опис 3. – Справа 73.
11. ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Опис. 1. – Справа 122.
12. ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Опис. 1. – Справа 31.

[1] Вышла брошюра Признаки фальшивых денег. – Киевская Мысль. – № 212. – вторник. 12 ноября (30 октября). – Киев, 1918. – С. 4.

13. ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Опис 1. – Справа 30.
14. ЦДІАК. – Ф. 365 (Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини). – Опис 1. – Справа 195.
15. ЦДІАК. – Ф. 361 (Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни). – Опис. 1. – Справа 1151.

Газети та Інтернет ресурси

16. Борьба с фальшивыми марками деньгами. – Вечерняя Газета. – № 955. – 23 января. – Киев, 1916. – С. 2.
17. Вильгельм–фальшивомонетчик. – Юго-Западный Край. – № 112. – вторник, 19 мая. – Винница, 1915. – С. 2.
18. Воспрещеніе вывоза золота. – Киевская Мысль. – № 182 . – пятница, 3-го июля. – Киев, 1915. – С. 4.
19. Вышла брошюра Признаки фальшивых денег. – Киевская Мысль. – № 212. – вторник. 12 ноября (30 октября). – Киев, 1918. – С. 4.
20. Германцы фальшивомонетчики. – Приднепровский Голос. – № 736. – пятница, 17-го октября. – Кременчуг, 1914. – С. 2.
21. Кредитки с одинаковыми номерами. – Аккерманское Слово. – № 1453. – суббота, 29 октября. – Аккерман, 1916. – С. 3.
22. Обязательное постановление. – Прикарпатская Русь. – № 1419. – (18 (1 октября) сентября). – Львов, 1914. – С. 4.
23. По делу фальшивомонетчиков. – Ведомости одесского градоначальства. – Одесса. – 1915. – № 110. – С. 3.
24. Подделка жел.дорожных документов. – Вечерняя Газета. – № 1269. – среда, 16 ноября. – Киев, 1916. – С. 2.
25. Подделка кредитных билетов. Петроград. – Вечерняя газета. – Киев. – 1916. – № 1246. – С. 2.
26. Подделка сахарных карточек. – Вечерняя Газета. – № 1269. – среда, 16 ноября. – Киев, 1916. – С. 4.
27. Поддельные боны. – Крымский Вестник. – № 117 (8766). – воскресенье, 8-го мая. – Севастополь, 1916. – С. 3.
28. Приговор по делу фальшивомонетчиков. – Юго-Западный Край. – № 119. – среда, 27 мая. – Винница, 1915. – С. 3.
29. Работа монетного двора. – Крымский Вестник. – № 35 (0684). – воскресенье, 7-го февраля. – Симферополь, 1916. – С. 3.
30. Расрпостранение фальшивых разменных марок. – Маленькие Одесские Новости. – № 904. – среда, 10 (23) февраля. – Одесса, 1916. – С. 5.
31. Рублевыя кредитки. – Верхнеднепровский Земский Листок. – № 29. – пятница, 22 июля. – Верхнеднепровск, 1916. – С. 333.
32. Справа про фальшиві купони. – Рада. – № 110. – субота, 17-го Мая (29 травня). – Київ, 1914. – С. 3.
33. Суд. Фальшивая кредитка. – Приднепровский Край. – № 5839. – четверг, 12-го мая. – Екатеринослав, 1916. – С. 4.
34. Сыщик-фальшивомонетчик. – Газета Гадячского Земства. – № 87. – Гадяч, 1916. – С. 1387.
35. Сыщик-фальшивомонетчик. – Полтавский День. – № 982. – воскресенье, июль 17 числа. – Полтава, 1916. – С. 3.
36. Фабрика подложных документов. – Вечерняя Газета. – № 1061. – вторникъ, 10 мая. – Киев, 1916. – С. 3.
37. Фабрика фальшивых марок. – Киевлянин. – № 106. – воскресенье, 17-го апреля. – Киев, 1916. – С. 4.
38. Фабрикация фальшивых марок. – Вечерняя Газета. – № 1220. – вторникъ, 18 октября. – Киев, 1916. – С. 3.

39. Фальшивые кредитные билеты германского изделия. – Киев. – № 475. – пятница, 8 мая. – Киев, 1915. – С. 3.
40. Фальшивые кредитные билеты немецкого изделия в Тамбоской губернии. – Южная Вечерняя Газета. – № 8. – 8 октября. – Киев, 1915. – С. 1.
41. Фальшивые рубли. – Верхнеднепровский Земский Листок. – № 20. – пятница, 20 мая. – Верхнеднепровск, 1916. – С. 226.
42. Фальшивые китайские кредитки. – Юго-Западный Край. – № 117. – воскресенье, 24 мая. – Винница, 1915. – С. 4.
43. Фальшивые кредитки. – Киев. – Киев. – 1915. – № 443. – С. 4.
44. Фальшивые марки. – Вечерняя Газета. – № 1073. – 22 мая. – Киев. – С. 2.
45. Фальшивые марки. – Вечерняя Газета. – № 1261. – 28 ноября. – Киев, 1916. – С. 3.
46. Фальшивые марки. – Вечерняя Газета. – № 966. – 3 февраля. – Киев, 1916. – С. 3.
47. Фальшивые разменные марки. – Маленькие Одесские Новости. – № 912. – четверг, 18 февраля (2 марта). – Одесса, 1916. – С. 5.
48. Фальшивые русские кредитки. – Вечерняя Газета. – Киев. – № 1249. – среда, 16 ноября. – Киев, 1916. – С. 3.
49. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. – Lot 253895. – [Electronic resource]. – Access Mode: https://archiwum.gndm.pl/a,2907-Lodz-1-rubel-1915-ze-stemplem-FALSZYWY,rid,253895.html. – Title from screen. – Date of access: 01.04.2018.
50. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. – Lot 2683877951. – [Electronic resource]. – Access Mode: http://archiwum.niemczyk.pl/page/2683877951/polska-50-marek-polskich-1916-jeneral-fals-st. – Title from screen. – Date of access: 01.04.2018.
51. Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. – Lot 276412. – [Electronic resource]. – Access Mode: https://archiwum.gndm.pl/a,1026-Rosja-10-i-20-kop-1914-+-FALS-z-Epoki-15-kop,rid,276412.html. – Title from screen. – Date of access: 01.04.2018.

Музейні колекції

52. Державний Ермітаж. – Інв. № ОН РБ 382. – 10 рублів 1909 року, підробка для грошового обігу.
53. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-18/1. – Російська імперія, 10 рублів 1909 року, серія ПЧ 971828.
54. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-18/2. – Російська імперія, 10 рублів 1909 року, серія ПЧ 971827.
55. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-82. – Російська імперія, 50 копійок 1915 року.
56. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-86/2. – Російська імперія, 1 копійка 1916 року.
57. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-89. – Російська імперія, 2 копійки 1916 року.
58. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-95. – Російська імперія, 3 копійки 1915 року.
59. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-96. – Російська імперія, 10 копійок 1915 року.
60. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-99. – Російська імперія, 15 копійок 1915 року.
61. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-101. – Російська імперія, 20 копійок 1915 року.
62. НМІУ. – Інв. № ПГЗ-1240. – Українська Нарона Республіка, 50 шагів 1918 року.

Література

1. Адрианов Я. Фальшивые монеты трех последних столетий в жизни и в нумизматике. Российская империя. РСФСР. СССР. Альбом-Каталог / Ярослав Адрианов. – Пермь, 2016. – С. 22.
2. Бойко-Гагарин А.С. Половина матрицы фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова / Андрей Бойко-Гагарин // Банкаўскі веснік. – № 12 [653]. – Мінск, Снежань 2017. – С. 57-58.
3. Бойко-Гагарин А.С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики / Андрей Бойко-Гагарин // Studia I Materialy «Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice». – № 1. – Bialystok, 2016. – S. 103-109.
4. Васюков А.И. Бумажные деньги России и СССР / А.И. Васюков, В.В. Горшков, В.И. Колесников, М.М. Чистяков. – СПб: Политехника, 1993. – С. 22-23.
5. Граллерт В. Филателистический словарь / В. Граллерт., В. Грушке. – пер. с нем. Ю.М. Соколова и Е.П. Сашенкова. – Москва: «Связь», 1977. – С. 193-194.

6. Дорштейн М. Курс российского рубля перед началом Первой мировой воны [Електронний ресурс] / М. Дорштейн – Режим доступу до ресурсу: http://www.rgrb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=21307&Itemid=13.
7. О выпуске в обращение разменных марок // Собрание узаконений и распоряжений правительства. – 1915.– Отд. 1. – № 268 (29 сентября). – СПб.: Сенатская типография, 1915. – Ст. 1990. – С. 2603- 2604.
8. О выпуске разменных казначейских знаков и некотором изменении отличительных признаков кредитных билетов однорублёвого достоинства // СУ и РП. – 1915. – Отд. 1.– № 362 (17 декабря) – СПб.: Сенатская типография, 1915. – Ст. № 2722. – С. 3508 - 3513.
9. Орлик С.В. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни / Світлана Орлик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 26–27. С. 141-148.
10. Орлик С.В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны / Светлана Орлик // Банкаускі Веснік. – № 2. – Минск, 2018. – С. 51-54.
11. Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності) / Роберт Тхоржевський. – Навчальний посібник для економічних та історичних факультетів вузів України. – Тернопіль: «Видавництво Карп'юка», 1999. – С. 154.
12. Харітонов Д. Українські паперові гроші, 1917-2005. Каталог / Дмитро Харітонов. – Київ: «Купола», 2005. – С. 22. – № 11.a-11.c.
13. Шрамченко С. Ще про підроблені марки-шаги з 1918 року / Святослав Шрамченко // Український Філятеліст. – № 7-8. – Берлін, 1929. – С. 3-4.

References

1. Adrianov, Ja. (2016) *Fal'shivye monety treh poslednih stoletij v zhizni i v numizmatike. Rossijskaja imperija. RSFSR. SSSR. Al'bom-Katalog* [Fake coins of the last three centuries in life and in numismatics. Russian empire. The RSFSR. THE USSR. Album-Catalog...]. Perm' [in Russian].
2. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Polovina matricy fal'shivomonetchika dlja poddelki rublja Nikolaja II Romanova* [Half of the counterfeit matrix for the forgery of the ruble by Nikolai II Romanov]. *Bankaŭski vesnik*, 12 (653, 57-58. [in Russian].
3. Bojko-Gagarin, A. S. (2017) *Fal'sifikacija monet i banknot v Pol'she do 1917 goda po materialam ukrainskoj gazetnoj periodiki* [Falsification of coins and banknotes in Poland until 1917 according to the materials of the Ukrainian newspaper periodicals]. Abstract of papers: *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*. (pp. 103-109). Bialystok. [in Russian].
4. Vasjukov, A. I., Kolesnikov, V. I., Gorshkov, V. V., Chistjakov, M. M. (1993) *Bumazhnye den'gi Rossii i SSSR* [Paper money of Russia and USSR]. SPb: Politehnika [in Russian].
5. Grallert, V., Grushke, V. (1977) *Filatelisticheskij slovar'* [Philatelic dictionary]. Trans. Sokolov, Ju.M., Sashenkov, E.P. Moskva: Svjaz'. [in Russian].
6. Dorshtejn, M. (2018) *Kurs rossijskogo rublja pered nachalom Pervoj mirovoj vony* [The Russian ruble rate before the outbreak of World War I]. Retrieved from: http://www.rgrb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=21307&Itemid=13. [in Russian].
7. Orlyk, S.V. *Rozminni marky ta kaznacheiski znaky u hroshovomu obihu v Ukraini v period Pershoi svitovoi viiny* [Retail stamps and treasury notes in monetary circulation in Ukraine during the First World War]. Abstract of papers: *Spetsialni istorychni dystsypliny*: pytannia teorii ta metodyky. 26–27, 141-148. [in Ukrainian].
8. Orlik, S.V. (2018) *Rossijskie fal'shivye kreditnye bilety v Galicii v gody Pervoj mirovoj vojny* [Russian fake credit tickets in Galicia during the First World War]. *Bankauski Vesnik*, 2, 51-54. [in Russian].
9. Tkhorzhevs'kyj, R. (1999) *Narysy istorii hroshej v Ukraini (z davnikh chasiv do suchasnosti)* [Essays on the history of money in Ukraine (from ancient times to the present)]. Ternopil': Vydavnytstvo Karp'iuka. [in Ukrainian].
10. Kharitonov, D. (2005) *Ukrains'ki paperovi hroshi, 1917-2005. Kataloh* [Ukrainian paper money 1917-2005. Catalogue]. Kyiv: Kupola. [in Ukrainian].
11. Shramchenko, S. (1929) *Sche pro pidrobleni marky-shahy z 1918 roku* [More about fake shagi marks since 1918]. *Ukrains'kyj Filiatelist*, 7-8, 3-4. [in Ukrainian].

UDK: 930(091)(4-015)“1924-1937”
DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-165-172

Zbyšek Šustek
Slowakische numismatische Gesellschaft bei der
Historisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften
Bratislava, Slowakei
zbysek.sustek@savba.sk

Zbyshek Shustek
Slovak numismatic society at the
Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences
Bratislava, Slovakia
zbysek.sustek@savba.sk

Збишек Шустек
Словацьке нумізматичне товариство на
Інститут історії при Академії Наук Словаччини
Братислава, Словаччина
zbysek.sustek@savba.sk

INTERESSANTE DOKUMENTE ÜBER KONVERTIBILITÄT DER SOWJETISCHEN WÄHRUNG IN DEN JAHREN 1924 – 1937

INTERESTING DOCUMENTS ON THE CONVERTIBILITY OF THE SOVIET CURRENCY DURING THE YEARS 1924 – 1937

ЦІКАВІ ДОКУМЕНТИ ПРО КОНВЕРТОВАНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВАЛЮТИ У 1924-1937 РОКАХ

Zusammenfassung

Im Rahmen der neuen ökonomischen Politik und der Währungsreform von 1922 bis 1924 sollte in der UdSSR eine in Gold vollständig konvertible Währung eingeführt werden. In den Jahren von 1924-1927 wurde diese auf ausländischen Börsen günstig gehandelt und die sowjetischen Banknoten konnten frei umgetauscht werden. Jedoch ist ihre deklarierte Konvertibilität für goldene Münzen nie verwirklicht worden. In dem Jahr 1926 wurde die Ausfuhr und 1928 auch die freie Einfuhr von sowjetischen Banknoten verboten. Gleichzeitig wurde der freie Valutenmarkt in der UdSSR aufgehoben. Aus dem Einfuhrverbot der sowjetischen Währung machten die sowjetischen Behörden jedoch für Ausländer eine Ausnahme, welche die legale Ausfuhr vor dem 1. August 1926 beweisen konnten.

Ein geheimes Dokument des Sowjetischen Geheimdienstes aus dem Jahr 1924 zeigt, dass die vollständige Konvertibilität der sowjetischen Währung nur als ein taktisches Manöver gegenüber dem Ausland geplant war und die zur Ausgabe vorbereiteten Banknoten, welche die Konvertibilität für goldene Münzen versprachen und später durch richtige ersetzt werden sollten.

Der legale Umtausch von Devisen in der UdSSR war in der 1930er Jahren für Ausländer ungünstig, da die sowjetische Währung auf den Schwarzmärkten sehr billig angeboten wurde. Die untersuchten Dokumente zeigten, dass die sowjetische Währung in der Zwischenkriegszeit recht unsicher war.

Summary

In the framework of the New Economic Policy (NEP) and the currency reform of 1922-1924 the USSR currency was introduced, which was fully convertible into gold. Actually, the reform was supposed to re-introduce the old gold currency, which was in circulation in the Russian Empire before the beginning of the WWI. New Soviet copper and silver coins had the same metrological parameters as the corresponding coins before the war.

Banknotes were really convenient abroad duringr 1924-1927 years and freely exchanged for other currencies, but promised to free convertibility of banknotes for gold coins has never been implemented. The reason of that was the golden blockade of the USSR and the refusal to accept these coins in the West. For this reason, the old 10-ruble coins with the portrait of Tsar Nicholas II had to continue to be minted.

However, there are also internal reasons which prevented the planned exchange rate of the gold coins. The regulatory quota for issuing government bills for 500 million gold rubles was soon exceeded twice, which triggered the development of inflation. On October 1, 1926, the free export of banknotes abroad was prohibited, and in 1928 – also free entry into the USSR. Thus, the free convertibility of the new Soviet currency was abolished, and the Soviet currency became only internal.

In this article we review and analyze internal instruction, which stated quite openly that the promised guarantees on new bank notes convertible into gold is in reality only a tactical maneuver relatively to other countries.

From August 1, 1926, free export of the Soviet currency was prohibited in foreign countries and in 1928 it's import from abroad. The Soviet government at that time has made some effort to foreigners who were in the USSR and were carrying Soviet money legally, they can freely convert. At the same time, this effort can be seen as an indication of the responsibility of the Soviet authorities for those who in a very short time provided free convertibility of the Soviet currency. This is evident from the passports of Czechoslovak citizens who have been visiting the USSR for 30 years. Whether its owners are not in the USSR, they were close to Soviet entry visa with a special stamp, followed by the Czech text: "Import and transfer of Soviet currency on the territory of the USSR provided to August 1, 1926". From the results obtained to date from the old passports it is not clear how the Soviet embassy began to give these stamps in the passports. Trips in the USSR were quite rare for foreigners in the interwar period. Exchange of foreign currencies in the USSR was very unprofitable for foreigners in the second half of the 1930's. However, the amount of the money received in rubles, had a much lower purchasing power than the equivalent amount in exchange currency abroad. Accordingly, in the Polish border areas of the USSR, the Soviet currency was offered much cheaper on the black market. But modern authors have noted that any purchase of Soviet money was very risky, as black markets were well controlled by the Soviet secret services.

Consequently, all these documents show that the Soviet currency was very uncertain in the interwar period.

Анотація

У рамках Нової Економічної Політики (НЕПу) та валютної реформи 1922-1924 рр. в СРСР була запроваджена валюта, яка була цілком конвертованою на золото. Власне, реформа повинна була знову запровадити стару золоту валюту, яка перебувала в грошовому обігу ще в Російській імперії до початку Першої Світової Війни. Нові радянські мідні та срібні монети мали такі ж метрологічні параметри, як і відповідні монети до війни.

Червінці дійсно перераховувались за кордоном зручно протягом 1924-1927 років і також вільно обмінювалися на інші валюти, але обіцяної на банкнотах вільної конвертованості для золотих монет ніколи не було реалізовано. Причиною цьому стала золота блокада СРСР і відмова прийняти ці монети на Заході. З цієї причини старовинні 10-ти рублеві монети з портретом царя Миколи II мали продовжувати карбуватися.

Однак існують і внутрішні причини, які перешкоджали плановаому обміну золотих монета. Нормативна квота на випуск державних векселів на 500 мільйонів золотих рублів незабаром було перевищено два рази, що спровокувало розвиток інфляції. 1 жовтня 1926 року був заборонено вільний експорт банківських знаків за кордон, а в 1928 році – також вільний в'їзд у СРСР. Таким чином, була скасована вільна конвертованість нової радянської валюти, а радянська валюта стала лише внутрішньою.

В статті нами розглянуто та проаналізовано внутрішню інструкцію, в якій вказано абсолютно відкрито, що обіцяні на нових банкнотах гарантії конвертованості на золото є на справді лише тактичним маневром щодо інших країн.

З 1 серпня 1926 вільне вивезення радянської валюти було заборонене в зарубіжних країнах і в 1928 році його імпорт з-за кордону. Радянська влада в той час доклала певних

зусиль для того, щоб іноземці, які перебували на території СРСР та мали при собі радянські гроші на законних підставах, могли вільно їх конвертувати. Одночасно, це зусилля можна розглядати як вказівку на відповідальність радянської влади за тих, хто в дуже короткий термін забезпечував вільну конвертованість радянської валюти. Це видно з паспортів чехословацьких громадян, що побували в СРСР за 30 років. Незалежно від того, його власників вже не в СРСР, вони були поруч з радянської в'їзною візою зі спеціальним штампом з наступним чеським текстом: «*Імпорт і передача радянської валюти на територію СРСР надається до 1 серпня 1926 року*». З результатів, отриманих на сьогоднішній день із старих паспортів неясно як радянське посольство почало давати ці штампи в паспортах. Поїздки в СРСР були досить рідкісні для іноземців в міжвоєнний період. Обмін іноземних валют в СРСР був дуже збитковим для іноземців в другій половині 30-х років. Проте, сума, отримана в рублях, мала значно меншу купівельну спроможність, ніж еквівалентна кількість в обміняний валюті за кордоном. Відповідно, в польських прикордонних районах з СРСР, радянська валюта була запропонована набагато дешевше на чорному ринку. Але сучасні автори відзначили, що будь-яка покупка радянських грошей була дуже ризикованою, тому що чорні ринки були добре контролювались радянськими спецслужбами.

Отже, всі ці документи показують, що радянська валюта була дуже невизначеною у міжвоєнний період.

Im Rahmen der Währungsreform von 1922 bis 1924 sollte in der UdSSR eine für Gold völlig umtauschbare Währung eingeführt werden. Eigentlich sollte die Reform die alte Goldwährung wieder einführen, die im Russland bis zum Ausbruch des I. Weltkrieges funktionierte. Die neuen sowjetischen Kupfer- und Silbermünzen hatten die gleichen metrologischen Parameter, wie die entsprechenden Münzen vor dem Krieg[1]. Die Vorderseiten der Kupfermünzen wiesen sogar die gleichen Ornamentsteile aus. Die einzige vorgewiesene Goldmünze – der Tscherwonetz – sollte den alten 10-Rubelmünzen metrologisch gleich sein. Ebenso haben die silbernen Halb- und Einrubelmünzen mit den Prägejahren 1921 und 1924 die gleichen metrologischen Parameter wie die zaristischen Münzen vor dem Krieg. Das alles zeigt, dass das ursprüngliche Ziel - die Reform - wirklich eine längere Zeit von den sowjetischen Behörden ernst gemeint wurde.

Die Entwicklung von reformierter Währung änderte sich jedoch bedeutend von den vormals guten Absichten. Der Tscherwonez[2] wurde zwar im Ausland in den Jahren 1924-1927 günstig notiert und konnte auch in manchen Ländern in andere Valuten frei umgetauscht werden, aber die auf den Banknoten versprochene freie Umtauschbarkeit für Goldmünzen ist nie verwirklicht worden. Ebenso wurden die goldenen Münzen zu ein Tscherwonetz nie in einem größeren Ausmaß ausgegeben. Die Ursache war die goldene Blockade der UdSSR und Ablehnung der Westlichen Staaten diese Münzen offiziell anzunehmen. Aus diesem Grund, entschied sich die UdSSR die alten 10-Rubelmünzen mit Portrait des Zaren Nikolai II. weiterhin für die Zwecke des Außenhandels zu prägen, welche von den echten zaristischen Münzen nicht zu unterscheiden war.

Jedoch gab es auch ernste binnenländische Ursachen, die die vorgesehene Umtauschbarkeit für goldene Münzen verhinderten. Die gesetzlich festgesetzte Quote für Ausgabe von mit Gold unbedeckten Staatsnoten von 500 Millionen „Goldrubel“[3] wurde bald zweimal überschritten und eine inflationistische Entwicklung begann[4]. Am 1. Oktober 1926 wurde die freie Ausfuhr von Banknoten ins Ausland verboten und seit 1928 auch die

[1] Adler H. Handbuch der Banknoten und Münzen Europas / H. Adler. – Internationale kriminalpolizeiliche Kommission vom Banbenverband, Wien, 1937. – 859 s.

[2] Tscherwonez (russisch червонец), ursprünglich eine alte sprachliche Bezeichnung für die goldene 10-Rubelmünze, im Rahmen der Währungsreform 1922-1924 als eine offizielle Währungseinheit eingeführt worden ist.

[3] Goldrubel (рубль золотом) – eine Bezeichnung, die kurz nach dem Währungsreform auf den Staatsnoten und in den Dokumenten für Unterscheidung von den alten Rubeln benutzt wurde. Er war 1/10 des Tscherwonez, aber nie als eine Goldmünze geprägt.

[4] Zwach I. SSSR, Země práce a odříkání, Pokorný a spol. / I. Zwach. – Brno, 1932. – 167 s. + 1 Mape.

freie Einfuhr in die UdSSR. Dadurch wurde die freie Umtauschbarkeit von neuer sowjetischer Währung aufgehoben und die Währung ist eine innere Währung der UdSSR geworden. Dementsprechend wurde auch der freie innere Valuten-Markt liquidiert und der Privatbesitz von ausländischen Valuten als illegal angesehen.

Die Tatsache, dass die Konzeption und die Ziele der Währungsreform von 1922-1924 ein Streitobjekt zwischen verschiedenen gegenständigen Meinungsgruppen in sowjetischer Führung waren, zeigt auf, dass es eine geheime Instruktion für die ukrainischen Organe des NKWD[1] gab, welche kurz vor dem endgültigen Umtausch von dem entwerteten alten sowjetischen Papiergeld[2] für die neue Währung im Frühjahr 1924 verbreitet wurde (Abb. 1).

In dieser Instruktion wird ganz offen mitgeteilt, dass die mit den neuen Scheinen versprochene Umtauschbarkeit für Gold, ist ein bloßes taktisches Manöver in der Beziehung zum Ausland handelt und dass sogar die Scheine mit der Umtauschbarkeit versprechender Textklausel, die sich schon in den Banktresoren befinden, nicht in den Umlauf ausgegeben werden sollten. Die Instruktion informiert darüber, daß schon andere Scheine mit einem „richtigen" Text im Druck sind.

Offensichtlich gingen die Autoren der Instruktion noch viel weiter, als es in den Jahren 1924-1928 tatsächlich geschehen ist. Die Instruktion beweist, dass ihren Autoren diese Problematik nur sehr ungenau bekannt war. In der Zeit der Entstehung dieser Instruktion, also im Frühjahr 1924, waren die auf Tscherwonetz lautenden Banknoten zu 1, 3, 5, 10 und 25 Tscherwonez Model 1922, auf denen die Umtauschbarkeit in Gold versprochen ist, schon seit Ende Oktober 1922 im Umlauf (also fast eineinhalb Jahre). Außerdem befindet sich die Textklausel der freien Umtauschbarkeit von Banknoten für goldene Münzen, auf allen späteren, auf Tscherwonets lautenden Banknoten, die bis 1932 ausgegeben worden sind. Die in der Zeit der Entstehung dieser Instruktion zur Ausgabe vorbereiteten Staatsnoten zu 1, 3 und 5 Rubel trugen zwar die Bezeichnung der Währungseinheit „Rubel im Gold" (рубль золотом), aber anderseits trugen sie, im Unterschied zur Tscherwonez-Banknoten, keine Klausel über ihre Umtauschbarkeit für Gold. Die Bezeichnung „Rubel im Gold" wurde dann, im Zusammenklang der Instruktion für NKWD, aus den späteren 3- und 5-Rubelstaatsnoten aus dem Jahre 1925 entfernt, aber auf der zweiten Ausgabe der Staatsnoten zu 1 Rubel aus dem Jahre 1928 wurde sie, im Gegenteil zur Instruktion, in ursprünglicher Form aufgeführt. Auf den Staatsnoten zu 1, 3 und 5 Rubel aus dem Jahre 1934 ist die Umtauschbarkeitsklausel mit kleiner Schrift wieder eingeführt worden (...die Staatsnoten sind in ihren goldenen Nominalwert anzunehmen). Schließlich wurde die Umtauschbarkeitsklausel für Gold erst in 1937 aus den Banknoten und in 1938 auch aus den Staatsnoten abgeschafft. Aber alle älteren Banknoten, die nach Ende Oktober 1922 ausgegeben wurden, und alle Staatsnoten, die seit März 1924 in Umlauf gegeben wurden, blieben als gesetzliches Zahlungsmittel bis zur Währungsreform von 14. Dezember 1947 gültig. Daran erkennt man, dass die formellen Angaben der Geldscheine für die damaligen führenden sowjetischen Staatsorgane weitgehend nicht so wichtig waren, als sie es aus der Instruktion umsetzen müssten.

Unabhängig davon gibt die Instruktion jedoch einen sehr guten Beweis von bedeutender rechtlicher Unsicherheit in der UdSSR in jener Zeit und von Willkürlichkeit der damaligen Sicherheitsorganen, eventuell auch von ihrer übertriebenen Aktivität oder Initiative. Gleichzeitig aber war die ungenau formulierte Instruktion charakteristisch für die allgemeine Entwicklungstendenz in der sowjetischen Währungspolitik, die auch drei Jahren später zur Wirklichkeit geworden ist.

Die Frage über die Umtauschbarkeit von sowjetischer Währung innerhalb der 20er Jahre kann auch mit Bemerkungen über Valutenausfuhr in Reisepässen von Ausländern dokumentarisch belegt werden.

---

[1] NKWD – russische Abkürzung НКВД – Народный комиссариат внутренних дел. Volksmommissariat für innere Angelegenheiten – also Innenministerium der UdSSR

[2] Für dieses entwerteten Geld wurde in damaligen russischen Sprache eine gemeinsame Bezeichnung «Совзнаки» (Sowsnaki)" benutzt, was eine Einkürzung von «советские (денежные) знаки» - sowjetische (Geld)zeichen ist.

Die Umtauschbarkeit von sowjetischer Währung in der Zeit der Neuen Ökonomischen Politik ist an einem Beispiel eines Reisepasses eines österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen im Russland bewiesen. Diesem Kriegsgefangenen wurde 1928 die Rückkehr nach Ungarn genehmigt. Dieser hatte sich inzwischen in Russland verheiratet, hatte eine Tochter und wahrscheinlich auch ein Haus. In seinem provisorischen Reisepass, den ihm die Ungarische Botschaft in Warschau ausgestellt hatte, wurde ihm von der Zweigstelle der sowjetischen Staatsbank bestätigt, dass sie ihm am 8. Oktober 1928 150 amerikanischer Dollars auf Grunde des Ausreisevisums verkauft (Abb. 2) und die Ausfuhr ins Ausland genehmigt hatte. Dieser bedeutende Betrag stellte wahrscheinlich das ganze finanzielle Vermögen seiner Familie dar und war möglicherweise auch der Verkaufserlös der kompletten Hauseinrichtung. Der Umtausch wurde dem offiziellen Kurs und der Goldparität nach gemacht. Die Summe entsprach damals etwa 11 Monatslöhne eines Arbeiters in der Tschechoslowakei oder 22 Monatslöhne eines Arbeiters in Ungarn[1].

Obwohl von 1. August 1926 der freie Ausfuhr von sowjetischer Währung ins Ausland verboten war und in 1928 auch ihre Einfuhr (aus dem Ausland zurück in die UdSSR), machten die sowjetischen Behörden eine Ausnahme für die Ausländer, die das sowjetische Geld legal in der Zeit ihrer freien Umtauschbarkeit aus der UdSSR ausgeführt hatten. Gleichzeitig kann diese Ausnahme als eine Anzeige von gewisser Verantwortlichkeit von sowjetischen Behörden für die damalige und sehr kurzfristige freie Umtauschbarkeit von sowjetischer Währung gesehen werden. Gerade dies zeigt sich bei den Reisepässen von tschechoslowakischen Bürgern, die in den 30er Jahren in die UdSSR reisten. Abhängig davon, ob ihrer Inhaber schon einmal in der UdSSR gewesen sind oder nicht, bekamen sie neben dem sowjetischen Eintrittsvisum einen besonderen Stempel mit folgenden tschechischem Text: **„Einfuhr und Überweisung von sowjetischer Valuta ins Gebiet der UdSSR ist ausschließlich genehmigt, wenn ein Beweis ihrer Ausfuhr ins Ausland vor 1. August 1926 vorliegt**“ (Abb. 3-4). Aus den bis heute erhaltenen alten Reisepässen ist jedoch unklar, ab wann die sowjetische Botschaft begonnen hatte diese Stempel in die Pässe zu machen. Reisen in die UdSSR waren in der Zwischenkriegszeit recht selten. Bis 1935, als der Sowjetisch-französisch-tschechoslowakischer Verteidigungsvertrag geschlossen wurde, mussten die in die UdSSR reisenden tschechoslowakischen Bürger sogar eine besondere Erweiterung von territorialer Gültigkeit von Pässen erlangen. Normalerweise wurde ihre Gültigkeit mit der Klausel „..... mit Ausnahme von UdSSR“ begrenzt. Es ist möglich, dass diese Praxis erst nach mehreren Konflikten von sowjetischen Grenzbehörden mit enttäuschten Reisenden begonnen wurde. In den 20er Jahren wurden den Reisenden keine Valuten-Bemerkungen in den Pass gemacht (Abb. 5).

Der Umtausch von ausländischen Währungen in der UdSSR in der zweiten Hälfte der 30er Jahre war für die Ausländer recht nachteilig. Die Valuten wurden dem offiziellen, auf theoretischer Goldparität gestellten Kurs nach umgetauscht. Der erhaltene Betrag in Rubel hatte jedoch eine bedeutend kleinere Kaufkraft als der Gegenwert in der umgetauschten Valuta im Ausland. Dem entsprechend sind alle ausländischen Währungen, bei einem legalen Umtausch in der UdSSR, bedeutend unterwertet getauscht wurden. Dies hatte zur Folge dass, in den polnischen Grenzgebieten mit der UdSSR die sowjetische Währung viel billiger auf den Schwarzmärkten angeboten wurde. Aber die zeitgenössischen Autoren[2] bemerken, da*ss* eventueller Einkauf von sowjetischem Geld auf dem Schwarzmarkt in den Grenzzonen sehr riskant war, weil die Schwarzmärkte von sowjetischen Geheimdiensten gut kontrolliert und die Einkäufer während der Grenzkontrolle dann ausgefiltert wurden.

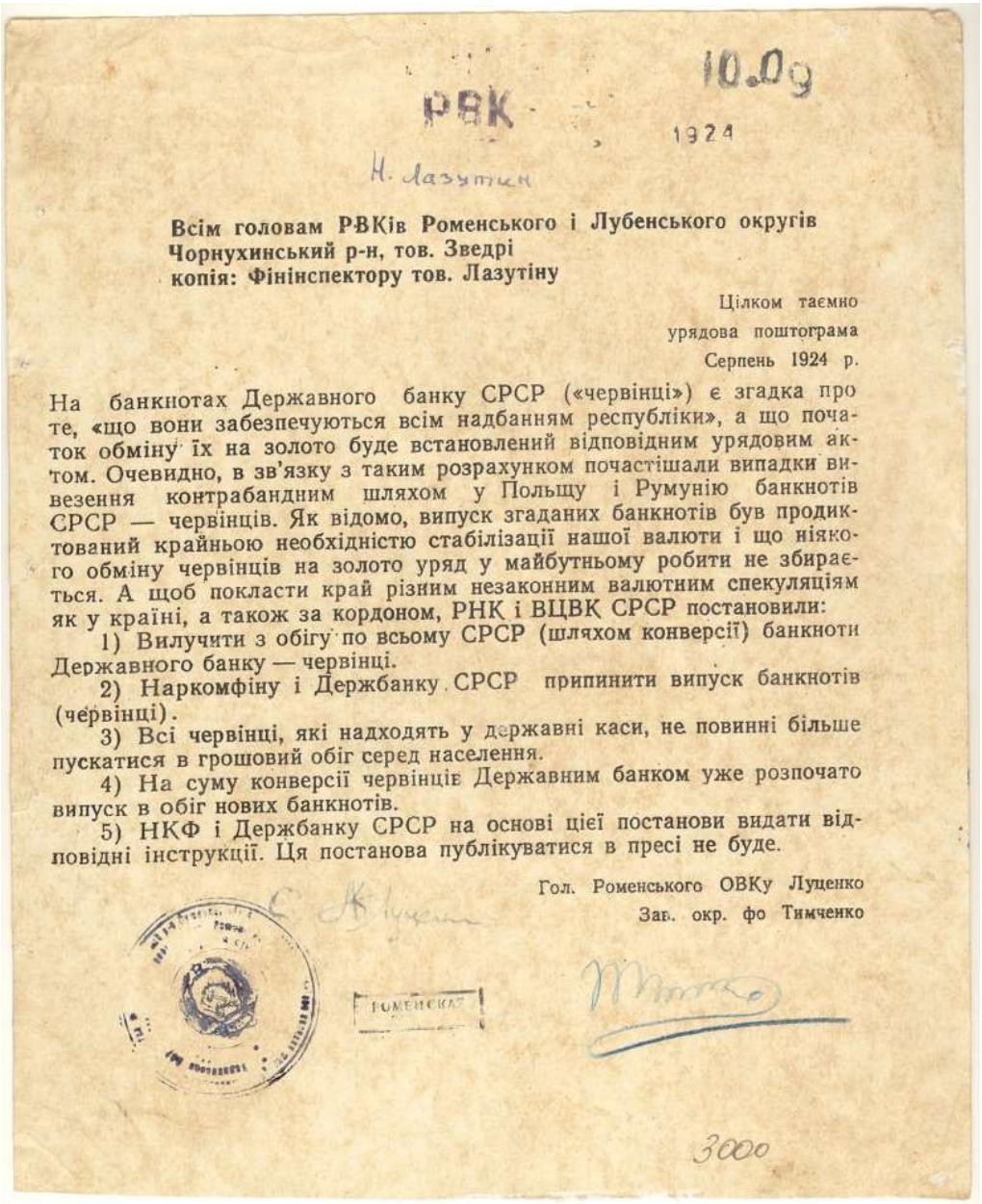
[1] Romsics I. Magyarország története a XX. Században / I. Romsics. – Osiris Kiadó, Budapest, 2005. – S. 193.
[2] Zwach I. SSSR, Země práce a odříkáni, Pokorný a spol / I. Zwach. – Brno, 1932. – 167 s. + 1 Mape.

Alle diese Dokumente zeigen, dass die sowjetische Währung in den Zwischenkriegszeiten sehr unsicher war.

Literatur

1. Adler H. Handbuch der Banknoten und Múnzen Europas / H. Adler. – Internationale kriminalpolizeiliche Kommission vom Banbenverband, Wien, 1937. – 859 s.
2. Romsics I. Magyarország története a XX. Században / I. Romsics. – Osiris Kiadó, Budapest, 2005. – 668 s.
3. Zwach I. SSSR, Země práce a odříkáni, Pokorný a spol / I. Zwach. – Brno, 1932. – 167 s. + 1 Mape.

Abbildungen

РВК

1924

Н. Лазутин

Всім головам РВКів Роменського і Лубенського округів
Чорнухинський р-н, тов. Зведрі
копія: Фінінспектору тов. Лазутіну

Цілком таємно
урядова поштограма
Серпень 1924 р.

На банкнотах Державного банку СРСР («червінці») є згадка про те, «що вони забезпечуються всім надбанням республіки», а що початок обміну їх на золото буде встановлений відповідним урядовим актом. Очевидно, в зв'язку з таким розрахунком почастішали випадки вивезення контрабандним шляхом у Польщу і Румунію банкнотів СРСР — червінців. Як відомо, випуск згаданих банкнотів був продиктований крайньою необхідністю стабілізації нашої валюти і що ніякого обміну червінців на золото уряд у майбутньому робити не збирається. А щоб покласти край різним незаконним валютним спекуляціям як у країні, а також за кордоном, РНК і ВЦВК СРСР постановили:

1) Вилучити з обігу по всьому СРСР (шляхом конверсії) банкноти Державного банку — червінці.
2) Наркомфіну і Держбанку СРСР припинити випуск банкнотів (червінці).
3) Всі червінці, які надходять у державні каси, не повинні більше пускатися в грошовий обіг серед населення.
4) На суму конверсії червінців Державним банком уже розпочато випуск в обіг нових банкнотів.
5) НКФ і Держбанку СРСР на основі цієї постанови видати відповідні інструкції. Ця постанова публікуватися в пресі не буде.

Гол. Роменського ОВКу Луценко
Зав. окр. фо Тимченко

РОМЕНСКАЯ

3000

Abb. 1. Instruktion für NKWD aus August 1924.

Abb. 2. Bestätigung von Staatsbank (Gosbank) über Umtausch von 150 amerikanischen Dollar am 8. Oktober 1928 im Reisepass eines Auswanderers aus der UdSSR. Der Reisepass ist eine nachträgliche Modifizierung von provisorischen Pässe der s.g. Szegeder Regierung aus der Zeit der Revolution und Bürgerkrieg in Ungarn im 1919.

Abb. 3. Stempel über Einfuhr von sowjetischer Valuta im tschechoslowakischen Reisepass Model 1927 neben dem Visum aus 24. Februar 1930. Seines Inhaber in den Jahren 1930-1931 mehrmals dienstlich innerhalb einer kurzen Zeit nach Leningrad reiste. Bei jedem Visum wurde der Stemple abgedruckt.

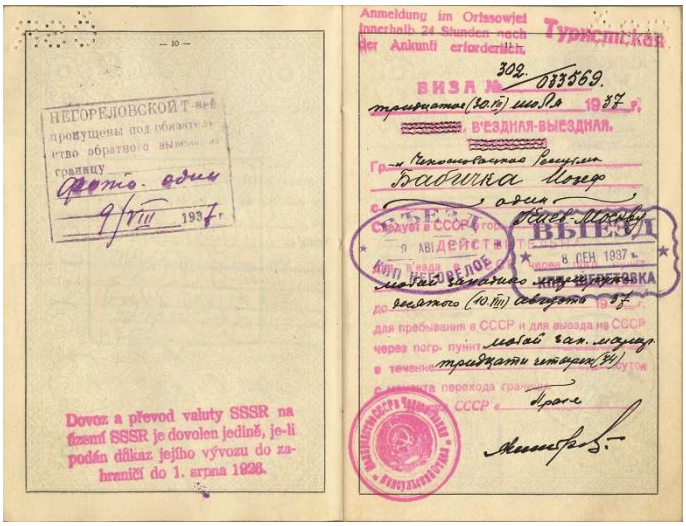

Abb. 4. Stempel über Einfuhr von sowjetischer Valuta im tschechoslowakischen Reisepass Model 1936 neben dem Visum aus 10. August 1937. Dieser Reisepaß gehörte dem tschechischen Mikrobiologe Babitska, der mit dem Akademiker Vernadskij persönlich bekannt war und ein Internationales mikrobiologisches Kongress in Kijew im September 1937 besuchte.

Abb. 5. Sowjetisches Visum aus 26 August 1927 in einem tschechoslowakischen Reisepass (Model 1924) noch ohne Stempel über Einfuhr von sowjetischen Valuta. Die Inhaberin reiste aus einem Privatbesuch.

Referenz

1. Adler, H., (1937) *Handbuch der Banknoten und Múnzen Europas* [Handbook of banknotes and coins of Europe]. Internationale kriminalpolizeiliche Kommission vom Banbenverband, Wien, 859 S. [in German].
2. Romsics, I. (2005) *Magyarország története a XX. Században* [History of Hungary in the XX. century], Osiris Kiadó, Budapest, 668 S. [in Hungarian].
3. Zwach, I. (1932) *SSSR, Země práce a odříkáni, Pokorný a spol* [USSR, Country of Work and Disclaimer], Brno, 167 S. + 1 Mape. [in Czech].

UDC: 930(091)(4-015)“1928” DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-173-182

Krzysztof Filipow
Dr.hab, Prof., Uniwersytet w Białystoku, Polska
ksf56@wp.pl

Кшиштоф Філіпов
Доктор габілітований з історії, професор
Університет в Білостоку, Польща
ksf56@wp.pl

MEDAL DZIESIĘCIOLECIA ODZYSKANEJ NIEPODLEGŁOŚCI POLSKIEJ (1928)

МЕДАЛЬ ДО ДЕСЯТИЛІТТЯ ЗДОБУТТЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ (1928)

MEDAL OF THE 10TH ANNUAL OF REGAINING OF THE INDEPENDENCE OF POLAND (1928)

Adnotacja

Medal został ustanowiony rozporządzeniem Rady Ministrów 27 września 1928 r. celem upamiętnienia dziesięciolecia odrodzenia Polski. Nadawany był obywatelom, którzy w czasie od 11. XI. 1918 do 11. XI. 1928 r. pełnili służbę państwową: cywilną i wojskową, samorządową lub instytucjach publiczno-prawnych. Okres minimalnej służby określany był na co najmniej 5 lat. Medal posiadał podobiznę głowy marszałka Józefa Piłsudskiego (awers) i symbol alegorii pracy – oracza z pługiem i datami 1918-1928 (rewers).

Noszono go na wstędze koloru chabrowego. Nadawał medal premier i ministrowie poszczególnych resortów bądź przez nich upoważnieni przedstawiciele władz. W okresie II Rzeczypospolitej nadano go około 100 tysięcy.

Анотація

У статті розглянуто історію становлення та побутування пам’ятної медалі до 10-річного ювілею здобуття Польською Республікою, очолюваною Юзефом Пілсудським, незалежності. Запровадження такої ювілейної медалі, як і деяких інших: наприклад, пам’ятної медалі «За війну 1918-1921 років», медалі до 3 травня, випущену у 1925 році, «Хреста Заслуг» 1923 року, медалі «За порятунок гинучих» 1928 року, «Хреста Звитяги», та багато інших, – було проведено у пропагандистських цілях та з метою зміцнення патріотизму та відданості серед населення.

Ідея створення медалі, пов'язаної з відновленням незалежності, народилася відносно пізно – влітку 1928 року. Спочатку було призначено встановити "Медаль 10-ї річниці Польської Армії" для військових. Пізніше з цієї нагоди було внесено пропозицію вшанувати всіх громадян Республіки, які здійснили конкретний внесок у справу відродження Батьківщини. 18 серпня 1928 року рішення про створення медалі прийнято наказом Владислава Чушкевича – співробітника Бюро Управління Міністерства Військових справ Польщі. 22 вересня 1928 року був представлений урядовий проект для створення нової відзнаки під назвою: «Медаль Десятиліття відновленої незалежності». 27 вересня 1928 р. Президія Ради Міністрів затвердила остаточний текст постанови про публікацію нового цивільного оформлення. Це була пам'ятна медаль Десятиліття відновленої незалежності.

Медаль мала круглу форму, діаметром 35 мм, із зображенням голови маршала Юзефа Пілсудського на лицьовій стороні і алегорія роботи – популярної символіки у вигляді орача. На зворотному боці дати: «1918-1928». Образи, зображені на медалі, були досить символічними. З одного боку, у нас є засновник незалежності Польщі – Юзеф Пілсудський, а з іншого боку – пахар, символ, який широко розумів кожен як алегорію праці за незалежність країни. Виготовлення медалі відбувалось у Варшаві. Серед перших нагороджених в Польській Армії були генерали: Станіслав Врублевський, Станіслав Тачак, Даніель Конаржевський, Генерал Людвік Данець та Станіслав Галл – єпископ Польської

армії. Медаль також було присуджено 400 священикам, які служили військовими капеланами або "за участь у духовних чи санітарних цілях".

Медаль "Десятиліття відновленої незалежності" практично перестала транслюватися в установах та департаментах, які звітували перед Міністерством в середині 1930-х років. Подальші нагородження були спорадичними.

Важко визначити остаточну кількість осіб, нагороджених «Медаллю Десятиліття Незалежності». Не було збережено жодного сукупного списку або списку нагороджених осіб. У Малому Статистичному Щорічнику знаходимо лише відомості про вручення медалі: у Варшаві – 4 600 медалей, у Львові – 4 600, в Познані – 1300. Проте, правда, останні не включали посмертне нагородження. На підставі підрахунків кількість нагороджених медаллю "Відродженого Десятиліття незалежності" оцінюється приблизно в 40 000 осіб. Можна також припустити, що це число може бути гіпотетично збільшене –приблизно 60 000 цивільних працівників.

Початок Другої світової війни та спільної агресії Третього Рейху й Радянської Росії проти Польщі у вересні 1939 року припинила існування та видачу медалі. Польська влада у вигнанні не продовжила її присудження. Медаль, введена як «санація», і на додаток до образу маршала Юзефа Пілсудського, батька незалежності Польщі, було неприйнятним для нової влади Другої Польської Республіки. Ця медаль також не була включена до нової системи еміграції та системи відмінностей Другої світової війни.

Summary

The article tells the history of the formation and the existence of a commemorative medal to the 10th anniversary of the independence of the Republic of Poland, headed by Juzef Pilsudski. The introduction of such a jubilee medal, as well as some others: for example, a commemorative medal "For the War of 1918-1921", a medal to May 3, issued in 1925, the "Cross of Merits" in 1923, a medal “For the salvation of the dead” in 1928, the "Cross of the Courage", and many others – have been held for propaganda purposes and in order to strengthen patriotism and loyalty among the population.

The idea of creating a medal for the restoration of independence was born relatively late – in the summer of 1928. Initially, it was intended to establish a "Medal of the 10th anniversary of the Polish Army" for the military. Later, on this occasion, a proposal was made to honor all of the citizens of the Republic who made a concrete contribution to the cause of the revival of the Motherland. On August 18 in 1928, the decision to create a medal was made by order of Vladislav Chushkevich, a member of the Bureau of the Office of the Ministry of Military Affairs of Poland. On September 22, 1928, a government project was presented to create a new distinction titled "The Medal of the Decade of Restored Independence". On September 27, 1928, the Presidium of the Council of Ministers approved the final text of the resolution on the publication of a new civil registration. It was a commemorative medal of the Decade of Restored Independence.

It was a round-shaped medal with a diameter of 35 mm with the image of the head of Marshal Józef Pilsudski on the front side and an allegory of field worker – a popular symbol in the form of a plowman. On the reverse side: "1918-1928". The images depicted in the medals were quite symbolic. On the one hand, we have the founder of Poland's independence, Josef Pillsudsky, and on the other hand, the plowman, a symbol widely understood by everyone as an allegory of labor for the independence of the country. The medal was minted in Warsaw. Among the first recipients in the Polish Army were generals: Stanislav Vrublevsky, Stanislav Tachak, Daniel Konarzhevsky, General Ludwik Danecz and Stanislav Gall – Bishop of the Polish Army. The medal was also awarded to 400 priests who served as military chaplains or "for participation in spiritual or sanitary purposes."

The "Decade of Restored Independence" medal practically ceased to be broadcast in institutions and departments reporting to the Ministry in the mid-1930s. Further awards were sporadic.

It is difficult to determine the final number of people who were awarded the "Medal of the Decade of Independence". No aggregate list or list of award winners was saved. In the Small Statistical Yearbook we find only information on the award of the medal: in Warsaw – 4 600 medals, in Lviv – 4 600, in Poznan – 1300. However, the truth, the latter did not include posthumous rewards. On the basis of calculations, the number of medals awarded by the "Revived

Decade of Independence" is estimated at about 40,000 people. It can also be assumed that this number could be hypothetically increased by approximately 60,000 civilian workers.

The beginning of the WWII and the joint aggression of the Nazy Germany and Soviet Russia against Poland in September 1939 stopped the existence and issuance of the medal. The Polish authorities in exile did not extend these award. The medal, introduced as "sanation", and in addition to the image of Marshal Jozef Plesudski, father of Polish independence, was unacceptable to the new government of the Second Republic of Poland. This medal was also not included in the new emigration system and the system of differences of the Second World War.

Słowa klucze: odznaczenia Polski, falerystyka, system orderowo-odznaczeniowy, odzyskanie niepodległości 1918 r., wojsko polskie, Józef Piłsudski;

Ключові слова: відзнаки Польщі, фалеристика, нагородна система, відновлення незалежності у 1918 році, польське військо, Юзеф Пілсудський;

Key words: Polish patriotic badges, faleristics, order and decoration system, regaining of independence in 1918, Polish army, Józef Piłsudski;

Dziesięciolecie odzyskania niepodległości było okazją do zamanifestowania jedności w społeczeństwie, głęboko podzielonego po zamachu majowym Józefa Piłsudskiego w 1926 r. Elementem łączącym podzielone społeczeństwo i zabiegiem czysto propagandowym było ustanowienie nowego cywilnego odznaczenia państwowego Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości[1]. Okazją do tego była przypadająca w 1928 r. okrągła rocznica tego wydarzenia.

Przy tej okazji – rocznicy ważnej dla Rzeczypospolitej, ustanowiono także równocześnie odznaczenie pamiątkowe dla byłych i wojskowych będących w służbie pod nazwą: Medal Pamiątkowy Za Wojnę 1918 – 1921[2]. Trzeba przyznać, że dziesięciolecie odzyskania niepodległości było dobrym atutem do powstania nowego odznaczenia państwowego przyznawanego obywatelom II Rzeczypospolitej. Właściwie to Polska była w porównaniu do innych krajów europejskich dosyć uboga w tego typu wyróżnienia. Z odznaczeń państwowych o charakterze cywilnym posiadała bowiem jedynie Krzyż Zasługi utworzony w 1923 r. oraz Medal 3 Maja z 1925 r., który był nadany jedynie jednorazowo, a po zamachu majowym 1926 r. de facto pozostawał w całkowitym „uśpieniu". Dopiero w marcu 1928 r. utworzono Krzyż Zasługi Za Dzielność – mutację Krzyża Zasługi oraz Medal Za Uratowanie Ginących. Oba te odznaczenia państwowe przyznawano jednak za szczególne zasługi jak wskazywały nazwy tych wyróżnień. Wszystkie pozostałe odznaczenia miały charakter czysto wojskowy. Przyznawane były za czyny bojowe, jak Krzyż Walecznych(1920 r.), Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej (1922 r.) czy też Krzyż Na Śląskiej Wstędze Waleczności nadawany za Powstania Górnośląskie (zezwolono nosić dopiero w 1933 r.)[3].

Idea powstania medalu związanego z odzyskaniem niepodległości narodziła się stosunkowo późno dopiero latem 1928 r. Pierwotnie zamierzano, szczególnie w środowisku wojskowych ustanowić „Medal 10-lecia Wojska Polskiego". Dopiero latem 1928 r. przy tej okazji, wyszła sugestia uhonorowania wszystkich obywateli Rzeczypospolitej, którzy ponieśli określony wkład w dzieło odbudowy Ojczyzny. Wynika tak z notatki służbowej z 18 sierpnia 1928 r. sporządzonej przez mjr. dr. Władysława Czuszkiewicza pracownika Biura Prezydialnego Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk.). Mamy tam podaną genezę powstania Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości: „Na przedłożony w dniu dzisiejszym Szefowi sam. Ref. Pers. Przy G.I.S.Z. ppłk. Aleksandrowi Prystorowi akt

[1] O medalu zob.: Z. Puchalski, Dzieje polskich znaków zaszczytnych Warszawa 2000; K. Filipow, „Bez atu – medal pamiątkowy za wojnę 1918 - 1921", „Biuletyn Numizmatyczny", nr2 (08), Warszawa 2008.

[2] Z. Puchalski, Odznaczenia za zasługi bojowe i wojenne w latach 1919-1020. „Niepodległość i Pamięć". 2 (3), Warszawa 1995, s. 83-100.

[3] Z. Puchalski, ibidem; K. Filipow, Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej, „BN"; idem, Medal 3 Maja, „Łódzki Numizmatyk" R: XXII, Łódź 1993, s. 63-66; Z. Krotke, Polski Krzyż Zasługi, Białystok 2012; G. Krogulec, Krzyż Walecznych, Warszawa 1998.

w sprawie projektu […] rozp. Prezydenta Rzplitej o medalu 10-lecia wojska polskiego [sic!], celem uzyskania ewent. Decyzji Pana Marszałka w powyższych sprawach, otrzymałem następująca decyzję ustna od ppłk. Prystora: […] W sprawie medalu 10-lecia wojska polskiego – ppłk Prystor uważa, że inicjatywa do utworzenia takiego medalu z okazji 10-lecia odrodzenia Państwa Polskiego winne wyjść nie ze sfer wojskowych, a od samego rządu. Jest zdania, że w tym celu należy całkiem prywatnie w drodze nieoficjalnej inicjatywy ze strony Pana I. Wiceministra prószyć tę sprawę w rozmowie z Premierem Prof. Bartlem i czynnikami z Prezydium Rady Ministrów, przedstawiając ewent. Nasz projekt opracowany jako materiał pomocniczy do prac w tym kierunku.

Zaznaczam, że wedle doszłych mię wiadomości jedno z posiedzeń Rady Ministrów ma być podobno poświęcone sprawie sposobu uczczenia 10-lecia odrodzenia Państwa Polskiego. Pan I. Wiceminister jako zastępca Pana Ministra spraw wojsk. Mógłby więc na tem posiedzeniu powyższa sprawę poruszyć”[1].

Tak więc podczas obrad Rady Ministrów stanąć miała sprawa ustanowienia nowego odznaczenia pamiątkowego o uniwersalnym charakterze. Miało ono być dostępne ogółowi obywateli II Rzeczypospolitej z okazji 10 rocznicy odzyskania niepodległości. Kryteria przyznania tego masowego wyróżnienia miano jeszcze opracować. Po upływie ponad miesiąca zwołano naprędce specjalną „konferencję międzyministerialną”. Wtedy to, 22 września 1928 r. przedstawiono rządowy projekt ustanowienia nowego odznaczenia pod nazwą: Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości. Projekt ten wzbudził szereg kontrowersji i ostatecznie został przeredagowany. Według zachowanej notatki wiadomo, że: „wprowadzono liczne poprawki, wskutek czego uległ on zupełnemu przeredagowaniu”. Nie zachował się pierwotny projekt odznaczenia, jednak wiadomo, że „poddano pod wątpliwość dostateczność podstawy prawnej, wobec faktu jednak, że 21 września br. Rada Ministrów uchwaliła na tej samej podstawie analogiczne rozporządzenie o Medalu Pamiątkowym Za Wojnę 1918 1921, uznano dyskusję za bezprzedmiotową”[2]. Pięć dni później, 27 września 1928 r. Prezydium Rady Ministrów zatwierdziło ostateczny tekst rozporządzenia do publikacji wprowadzający nowe odznaczenie cywilne. Był nim Medal Pamiątkowy Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości[3].

Wyróżnienie cywilne zostało ustanowione jak głosił paragraf 1: „ Na pamiątkę dziesięciolecia odrodzenia Państwa Polskiego, które po przeszło 100-letniej niewoli, dzięki krwawym wysiłkom na polach walk i niezmordowanej pracy najlepszych synów, zostało powołane na nowo do życia”. Był to okrągły medal o średnicy 35 mm z podobizną głowy marszałka Józefa Piłsudskiego na awersie i alegoria pracy – popularnej w symbolice postaci oracza – na rewersie z napisem w odcinku: „1918 – 1928” (par. 2). Noszony miał być na wstążce barwy chabrowej (par.3). Był więc jak widać wykonany w sposób prosty ale przemawiający swoją symboliką do wyobraźni dekorowanego. Z jednej strony mamy twórcę niepodległości Polski – Józefa Piłsudskiego, z drugiej zaś oracza, symbol – szeroko rozumianej jako alegorii pracy na rzecz niepodległości kraju. Wykonanie oznak medalu powierzono mennicy państwowej w Warszawie.

Problemem jest znalezienie autora projektu nowego odznaczenia. Nigdzie oficjalnie nie podano kto zaprojektował Medal Dziesięciolecia. Niemniej ustalenie autorstwa nie jest wbrew pozorom trudne. Porównując projekty monet polskich, które były zgłoszone na konkurs ogłoszony przez mennicę państwową w Warszawie bez trudu można rozwiązać tą zagadkę. Podobizna Józefa Piłsudskiego jest odwzorowaniem medalu z jego wizerunkiem,

[1] Centralne Archiwum Wojskowe (dalej; CAW): BP. I. 300.18. t. 200 niepaginowane, Notatka służbowa mjr W. Czuszkiewicza z 18. VIII. 1928 r.

[2] Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN): Prezydium Rady Ministrów, t. 45 (mikrof. 20085), Protokół z 20 posiedzenia Prezydium Rady Ministrów z dn. 27. IX. 1928 r.

[3] Rozporządzenie Rady Ministrów z 27. X. 1928 r. w sprawie Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości, „Monitor Polski” nr 237, poz. 543 z 1928 r.; K. Sejda, Ordery, odznaczenia i medale Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1932, s. 80.

którego autorem był Tadeusz Breyer (1874-1952) on też projektował monetę 100 zł na konkurs mennicy z symbolem oracza[1].

Rozporządzenie Rady Ministrów precyzowało także zasady noszenia nowego medalu. Miał być on noszony jako ostatni z systemu orderowo – odznaczeniowego II Rzeczypospolitej po ustanowionym w tym samym dniu Medalu Za Wojnę 1918 – 1921. Za nim nosić miano wszystkie pozostałe ordery i odznaczenia zagraniczne (par. 3).

Istotnym wyznacznikiem nadania medalu było kryterium jego przyznawania jako odznaczenia o charakterze masowym. Otrzymać go mieli wszyscy, którzy pełnili służbę – nienaganną – na rzecz państwa polskiego w okresie od 11 listopada 1918 r. do dnia 11 listopada 1921 r. Dotyczyło to służby wojskowej jak i cywilnej. Należeli do tej grupy także samorządowcy oraz pracownicy przeróżnych służb publiczno - prawnych. Było to też doprecyzowane i odnosiło się do wojskowych w czynnej służbie jako żołnierze zawodowi oraz niezawodowi, a także w urzędach i instytucjach, samorządowych i publiczno – prawnych przez okres co najmniej 5 lat – łącznie (par. 4). Ten okres 5 lat nienagannej służby stał się też problemem, który należało rozwiązać. Próbowano więc wprowadzić istotne ułatwienia w uzyskaniu medalu. Jeszcze podczas posiedzenia rządu 27 września 1928 r. wiceminister spraw wojskowych gen. Daniel Konarzewski postulował o dodanie osobnego paragrafu, który by: „W uznaniu wyjątkowo wiernej i nienagannej służby wojskowej, medal może być przyznawany tym szeregowym rezerwy, którzy: a/ odbyli czynną służbę przez okres co najmniej 18 miesięcy, b/ odbyli czynną służbę przez co najmniej 12 miesięcy, osiągając tytuł podchorążego rezerwy". Motywacja gen. Konarzewskiego była, wydawało się że przekonująca: „ […] że byłoby celowe odznaczenie tych rezerwistów – zwłaszcza wśród mniejszości narodowych – którzy w czasie służby wojskowej dali dowody gorliwości i lojalnego [stosunku] do państwa". Niespodziewanie ta ważna i politycznie korzystna dla wizerunku Polski poprawka nie znalazła uznania wśród ministrów. Koronnym argumentem sprzeciwu był prozaiczny fakt, że: „[…] kwalifikacje z tego tytułu posiadałoby około miliona kandydatów"[2].

Dziwne jest to wobec rzeczywistości, że to odznaczony ponosił koszty wyróżnienia. Państwa polskiego nie stać było na pokrycie finansowe druku papierowego dokumentu o przyznaniu Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości?

Tak więc praktycznie wykluczono z grona wyróżnionych tą grupę chłopów, czy też przedstawicieli mniejszości narodowych II Rzeczypospolitej, którzy nie odbyli pięcioletniej służby wojskowej. A należy pamiętać, że stanowili oni ogromną grupę społeczną i narodowościową ówczesnej Polski.

Medal Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości przyznawał prezes Rady Ministrów, który ten przywilej rozciągnął na poszczególnych ministrów. Oni też mogli to scedować na władze im podległe (par. 6). Medal odznaczony nabywał na koszt własny.

Po wydaniu rozporządzenia sprawy odznaczeniowe potoczyły się teraz szybko ze względu na zbliżający się termin rocznicowy. Premier prof. Kazimierz Bartel wydał 27 października 1928 r. okólnik „W sprawie nadania Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości", który skierowany został „Do wszystkich Panów Ministrów"[3]. W ślad za tym osobne rozporządzenia wydali poszczególni ministrowie, w tym także 3 listopada 1928 r. minister spraw wojskowych marszałek Józef Piłsudski[4].

Dokument premiera Kazimierza Bartla, zmodyfikowany i powielony potem przez ministrów jego rządu stanowił de facto komentarz do wcześniejszego rozporządzenia. Zawarto tam w dziewięciu artykułach najważniejsze zasady związane z nadaniem medalu. Ważne było podejście do tego niefortunnego, jak się okazało okresu pięcioletniego

[1] J. Strzałkowski, Projekty monet polskich 1923-1938, Warszawa 1983, s. 13, 17; idem, Słownik medalierów polskich i z Polską związanych 1508-1965 (materiały), Warszawa 1982, s. 31.
[2] Protokół z 20. Posiedzenia …, ibidem.
[3] "Monitor Polski" 1928, nr 250, poz. 593.
[4] K. Sejda, op. cit., s. 81-82.

„nienagannej służby". Jak określić ten czasookres stanowiący wymóg otrzymania medalu. Czy 5 lat miało być nieprzerwanej służby kalendarzowej, czy też z przerwami? Jaki miał być to rodzaj pracy: publiczno – prawnej, ale też kontraktowej czy też pracy prywatnej? Problemów było jak się okazało dużo więcej. Co oznaczało określenie „nienagannej"? Odznaczonym nie mogła być przecież osoba skazana wyrokiem sądowym lub pozbawiona praw publicznych. A co z osobami karanymi dyscyplinarnie czy tez przez oficerski sąd honorowy? Dopuszczano więc w trybie wyjątkowym przyznanie medalu karanym orzeczeniem dyscyplinarnym. Okólnik premiera pozwalał poszczególnym ministrom scedować uprawnienia do nadawania medalu w ramach kompetencji organom niższego szczebla im podległych[1]. Tak więc trzymano się jednak, zgodnie z przewidywaniami, zasady masowego nadania odznaczenia, przewidując olbrzymi napływ wniosków na odznaczenie Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości. Okazało się w rzeczywistości, że nawet wojskowi młodsi, rozpoczynający karierę już po zakończeniu wojny także mogli znaleźć się w kręgu odznaczonych biorąc pod uwagę casus pięcioletniego okresu.

Wydanie okólnika przez premiera i rozporządzeń ministrów pozwoliło na szybkie rozpoczęcie medalu z okazji zbliżającej się rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę. W myśl rozporządzenia MSWojsk. z 3 listopada 1928 i rozkazu dziennego Józefa Piłsudskiego (nr 78 z 10 listopada 1928) nadano pierwsze medale w Wojsku Polskim i jako pierwsze w ogóle. Odznaczono przede wszystkim oficerów zatrudnionych w samym ministerstwie, Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych oraz poszczególnych departamentach. Odznaczenia nadano według przyjętego klucza. Nie było w tym wypadku żadnego przypadku. W pierwszej kolejności odznaczono medalem tych, którzy sami przecież mieli następnie wyróżniać podległą im kadrę dowódczą i niższego szczebla.

Wśród pierwszych odznaczonych w Wojsku Polskim znaleźli się m. in.: gen. Stanisław Wróblewski – dowódca Okręgu Korpusu I Warszawa; gen. Stanisław Taczak – dowódca OK II Lublin; gen. Daniel Konarzewski – I wiceminister MSWojsk.; gen. Ludwik Daniec szef Departamentu Sprawiedliwości, Stanisław Gall – biskup polowy Wojska Polskiego. Następna grupa, której nadano medale przyznane przez marszałka Józefa Piłsudskiego, jako Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych (GISZ) obejmowała 84 osoby (oficerów i podoficerów GISZ). Wśród nich byli generałowie – inspektorzy i generałowie do prac w GISZ. Byli to m. in.: gen. Leon Berbecki; gen. Edward Rydz – Śmigły; gen. Tadeusz Piskor; Gen. Kazimierz Sosnkowski; gen. Gustaw Orlicz – Dreszer. Kolejne dekoracje w wojsku schodziły według departamentów i instytucji centralnych do podległych im jednostek organizacyjnych. Do ciekawostek związanych z dekoracją Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości należy niewątpliwie fakt odznaczenia m. in. 120 kobiet. Zatrudnione one były przede wszystkim jako urzędniczki IX – XV grupy uposażenia, głównie w Biurze Personalnym MSWojsk[2].

Medal przyznano także 400 księżom, którzy pełnili funkcję kapelanów wojskowych lub „za udział w niesieniu opieki duchowej lub sanitarnej". Obok nich byli także funkcjonariusze cywilni, urzędnicy, rzemieślnicy wojskowi, siostry pielęgniarki, a także pracownicy instytucji kulturalnych wojska: Centralnej Biblioteki Wojskowej i Muzeum Wojska. Wśród odznaczonych nie zabrakło także cudzoziemców. Wyróżniono 120 żołnierzy ukraińskich z byłej armii sojuszniczej, 50 żołnierzy francuskich, a także 32 ochotników – żołnierzy ze Stanów Zjednoczonych Ameryki, którzy mieli też własne odznaczenie będące w systemie orderowo – odznaczeniowym Polski: Krzyż Żołnierzy Polskich z Ameryki.

[1] Ibidem.
[2] Rozkazy Dzienne od 23. XI do 20. XII 1928 r. w: „Dziennik Rozkazów MSWojsk".

Medal Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości praktycznie zaprzestano nadawać w instytucjach i departamentach podległych ministerstwu w połowie 1930 r. Następne nadania były już sporadyczne.

Analogicznie dekoracje medalem odbywały się Okręgach Korpusu całej Polski. Dokonywali tego uprawnieni dowódcy okręgów. Dużo nadań było pośmiertnych. Wyróżniano masowo cywilnych pracowników wojska: urzędników i cywili z wojskowych zakładów i warsztatów.

Dowódca warszawskie Okręgu korpusu gen. Stanisław Wróblewski przyznał medale grupie kobiet – legionistek ochotniczek z czasów wojny polsko – bolszewickiej i siostrom miłosierdzia z I Szpitala Okręgowego tego okresu. Cywile odznaczeni, z tego okręgu wojskowego rekrutowali w ponad 50 procentach z Państwowej Wytwórni Uzbrojenia, a także Zbrojowni nr 2[1].

Inne okręgi korpusów także przygotowywały listy do wyróżnienia i publikowały je po nadaniu w swoich „Dziennikach Rozkazów". Dzięki temu wiemy o dekoracji zasłużonych dla wojska generałów będących w stanie spoczynku m. in.: Józefa Hallera, Kazimierza Raszewskiego, a nawet nietolerowanego przez marszałka Józefa Piłsudskiego Józefa Dowbór – Muśnickiego[2]. Zresztą ten ostatni odmówił przyjęcia odznaczenia.

Dekoracje w ramach struktury w wojsku schodziły na niższe szczeble i nadawano je w dywizjach, brygadach i poszczególnych pułkach.

Podobna sytuacja odnosiła się do poszczególnych ministerstw. Najpierw dekorowano ministrów i ich zastępców, następnie dyrektorów departamentów i instytucji podległych. Panowała całkowita analogia jaka przyjęto w Wojsku Polskim. Tyle tylko, że nie publikowano list odznaczonych co utrudnia nam ustalenie faktycznej i ostatecznej liczby i listy osób odznaczonych Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości.

Wydawało się, że nadawanie medalu będzie przebiegał bez zbędnych problemów. Rzeczywistość okazała się zupełnie inna. Nie było kłopotów z kandydatami, którzy otrzymali już za czyny położone na polu bitwy odznaczenia czy też order wojenny: Order Wojskowy Virtuti Militari i Krzyż Walecznych. Mieli za sobą bezsprzeczną przeszłość frontową. Nie mniej już w I połowie 1929 r. zaczęły napływać liczne zapytania od strony samych zainteresowanych jak i administracji wojskowej. Chodziło przede wszystkim o osoby pełniące w czasie wojny służbę „przyfrontową". Co należało rozumieć za „współdziałanie" i konkretnym osobom należy się medal. Często przyznanie odznaczenia zależało od subiektywnej oceny. Postanowiono więc ujednolicić i uściślić kryteria przyznawania Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości.

Już 2 maja 1929 r. Biuro Personalne MSWojsk. wydało rozkaz (L. dz. 10200 B.P.): „Wyjaśnienie wątpliwości powstałych przy nadawaniu medalu pamiątkowego za wojnę 1918-1921 r. i medalu Dziesięciolecia odzyskanej Niepodległości"[3]. Był to po prostu obszerny kwestionariusz zawierający 35 pytań i odpowiedzi w kwestii nadawania medalu. Większość z nich (28) dotyczyła pamiątkowe medalu wojskowego. Pozostałe związane były z Medalem Dziesięciolecia.

Pytano przykładowo o prawa do medalu dla wojskowych służących w towarzystwach czy też związkach takich jak np. Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego, które podlegały także Okręgom Korpusu. Nie były one w świetle rozporządzenia Rady Ministrów z 27 września 1928 r. instytucjami publiczno – prawnymi. Nie wiadomo było czy medal może otrzymać kadet czy też elew orkiestry wojskowej. Przeszkodą do dekoracji był fakt, że nie wliczano im tego do okresu służby wojskowej. Problemem stawało się też ze strony formalnej sprawdzanie ewentualnej karalności przyszłego odznaczonego. Za czym szła czasochłonność i dodatkowe nieprzewidziane

[1] „Dziennik Rozkazów". Dowództwo Okręgu Generalnego Warszawa, Warszawa 1929.
[2] „Dziennik Rozkazów". Dowództwo Okręgu Korpusu VII – Poznań, Poznań 1929.
[3] Opublikowano go jako Rozkaz nr 21 z 27. V. 1929 r., p. 9, zob.: „Dziennik Rozkazów DOK nr IV – Łódź", Łódź 1929.

koszty. To wszystko rzutowało na „masowość" odznaczenia, którą przewidywały władze państwowe.

Efektem tych nieprzewidzianych zawirowań szły następne okólniki i rozporządzenia. W kilka dni później – 6 maja 1929 r. nadawanie medalu rozciągnięto na robotników i pracowników kontraktowych. Po upływie miesiąca ministerstwo Spraw Zagranicznych w porozumieniu z MSWojsk. wydało nowy okólnik rozciągający uprawnienia do medalu na obywateli państwa polskiego zamieszkujących poza granicami kraju. Oczekiwano na podania o medal, które składane miały być w konsulatach, a te przekazywane drogą urzędową do Powiatowych Komend Uzupełnień lub Biura Personalnego ministerstwa. Zobowiązano jednocześnie rozpropagowanie Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości przez ambasady, poselstwa i konsulaty poprzez wywieszone obwieszczenia. Wykorzystać także miano miejscowe media prasowe „o ile z tego tytułu nie powstaną duże koszty".

O ile nadania medalu szybko przeprowadzono w ministerstwach i instytucjach centralnych, o tyle nadania w samorządach i tzw. prowincji przeciągały się w czasie przez szereg lat. Praktycznie medal nadawano do końca lat trzydziestych. Przyczyny były różnorakie, szczególnie jeśli chodziło obyłych wojskowych i kombatantów. Przynależeli oni administracyjnie do przeróżnych komend uzupełnień. Znajdowali się w szeregach przeróżnych organizacji kombatanckich II Rzeczypospolitej. Byli wielokrotnie mieszkańcami małych miasteczek, osad i wsi. Informacja o nowym odznaczeniu, który im się należał wielokrotnie dochodziła z opóźnieniem, nieraz po latach. Szczupły aparat administracyjny wojska w terenie nie był w stanie należycie i szybko przygotować stosownych wniosków. Łatwiej z tym problemem radziły sobie samorządy województw i powiatów.

Trudno jest ustalić liczbę ostateczną odznaczonych Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości. Nie zachowała się jakakolwiek lista zbiorcza czy też wykaz odznaczonych. Nawet nie uwzględnia tego medalu wśród odznaczonych Mały Rocznik Statystyczny[1]. Mamy jedynie szczątkowe dane co odznaczonych wojskowych dzięki Dziennikom Rozkazów z okręgów Generalnego w Warszawie, lwowskiego (V) i poznańskiego (VII). W okręgu warszawskim przyznano 4 300 medali, we lwowski 4 600, a poznańskim 1 300. Faktem jednak jest, że w tym ostatnim nie uwzględniono nadań pośmiertnych. Opierając się na szacunkowych wyliczeniach można liczbę odznaczonych Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości określić na ok. 40 000 osób. Przyjąć można też, iż liczbę tą powiększyć można hipotetycznie o ok. 60 000 pracowników cywilnych. Wydaje się, co jest zastanawiające, jednak mała stosunkowo liczba wyróżnionych. Sama armia walcząca z bolszewikami w wojnie liczyła ok. miliona żołnierzy. Sama liczba poległych w wojnie polsko – bolszewickiej oscyluje ok. 100 000 żołnierzy.

Na podstawie samego Dziennika Rozkazów Dowództwa Okręgu Generalnego Warszawa z lat 1929 – 1938 odznaczono w tym okresie: 57 oficerów zawodowych, 109 oficerów rezerwy, 180 w stanie spoczynku i 32 pospolitego ruszenia. Wśród podoficerów i szeregowych mamy: zawodowych 194, rezerwy 127, w stanie spoczynku 72, pospolitego ruszenia 21. Odznaczonych było też 3 565 cywili, a nie uwzględniono w rozkazach poległych odznaczonych medalem.

Biorąc pod uwagę chronologię gross nadań medalu to lata 1929 – 1930: 2 807 i 1 053 osób odznaczonych. Pozostałe nadania są już dużo mniejsze: 99 w 1931 r., 106 w 1932, 63 w 1933, 85 w 1934, 11 w 1935, 20 w 1936, 49 w 1937 i 53 nadania w 1938 r[2].

Tak więc przyjęta liczbo ok. 100 000 odznaczonych cywilnym wyróżnieniem Medalem Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości wydaje się być do przyjęcia.

[1] Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939, s. 358.

[2] Wszystkie dane liczbowe npd. Obliczeń Zbigniewa Puchalskiego (Odznaczenia i polityka odznaczeniowa w Wojsku Polskim 1914 – 1939, maszynopis pracy doktorskiej, Warszawa 1989).

Wybuch wojny niemiecko – polskiej i agresja Rosji Sowieckiej we wrześniu 1939 r. położyło kres nadaniom medalu. Władze polskie na uchodźstwie nie przedłużyły nadań odznaczenia. Medal jako wprowadzony za „sanacji" i na dodatek z wizerunkiem marszałka Józefa Piłsudskiego – ojca polskiej niepodległości był nie do przyjęcia dla nowych władz II Rzeczypospolitej. Medalu tego nie uwzględniono już też w nowym emigracyjnym systemie orderowo – odznaczeniowym lat II wojny światowej.

Ilustracje

Wzor 1.

Wzor 2.

MINISTERSTWO
SPRAW WEWNĘTRZNYCH

Warszawa, dnia 17 listopada 192 8 r.

Do
Pana FRANCISZKA HEJNOSZA
sekretarza w IX st.sł.
w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych

Na podstawie § 6 rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 27 września 1928 r. (Monitor Polski Nr. 237 p. 543) Pan Minister Spraw Wewnętrznych zarządzeniem z dnia 17 listopada 192 8 r. Nr. O. P. 6314/4/8-22 przyznał Panu prawo do Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości.

/Dąbrowolski/
NACZELNIK WYDZIAŁU

Wzor 3.

Bibliografia

Źródła:

1. Archiwum Akt Nowych: Prezydium Rady Ministrów. – T. 45 (mikrof. 20085). – Protokół z 20 posiedzenia Prezydium Rady Ministrów z dn. 27.IX.1928 r.
2. Centralne Archiwum Wojskowe: BP. I. 300.18. t. 200 niepaginowane, Notatka służbowa mjr W. Czuszkiewicza z 18. VIII. 1928 r.
3. Dziennik Rozkazów DOK nr IV – Łódź. – Łódź 1929: Rozkaz Nr 21 z 27.V.1929 r.. – p. 9,
4. Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych", Warszawa 1928: Rozkazy Dzienne od 23. XI do 20. XII 1928 r.
5. Monitor Polski. – Nr. 237. – Poz. 543 z 1928 r.: Rozporządzenie Rady Ministrów z 27. X. 1928 r. w sprawie Medalu Dziesięciolecia Odzyskanej Niepodległości
6. Monitor Polski 1928. – Nr. 250. – Poz. 593.
7. Mały Rocznik Statystyczny 1939, Warszawa 1939.

Opracowania:

1. Filipow K. Bez atu – medal pamiątkowy za wojnę 1918 – 1921 / K. Filipow. – Biuletyn Numizmatyczny. – Nr. 2 (08). – Warszawa 2008;
2. Filipow K. Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej / K. Filipow. – Biuletyn Numizmatyczny. – Nr. 4 (93). – Warszawa, 1993;
3. Filipow K. Medal 3 Maja / K. Filipow. – Łódzki Numizmatyk. – R: XXII. – Łódź, 1993;
4. Krogulec G. Krzyż Walecznych / G. Krogulec. – Warszawa, 1998;
5. Krotke Z. Polski Krzyż Zasługi / Z. Krotke. – Białystok, 2012;
6. Puchalski Z. Dzieje polskich znaków zaszczytnych / Z. Puchalski. – Warszawa 2000;
7. Puchalski Z. Odznaczenia i polityka odznaczeniowa w Wojsku Polskim 1914 – 1939, maszynopis pracy doktorskiej / Z. Puchalski. – Warszawa, 1989;
8. Puchalski Z. *Odznaczenia za zasługi bojowe i wojenne w latach 1919-1920* / Z. Puchalski // Niepodległość i Pamięć. – T. 2(3). – Warszawa, 1995;
9. Sejda K. Ordery, odznaczenia i medale Rzeczypospolitej Polskiej / K. Sejda. – Warszawa 1932;
10. Strzałkowski J. Projekty monet polskich 1923-1938 / J. Strzałkowski. – Warszawa 1983;
11. Strzałkowski J. Słownik medalierów polskich i z Polską związanych 1508-1965 (materiały) / J. Strzałkowski. – Warszawa, 1982.

References

1. Filipow, K. (2008) *Bez atu – medal pamiątkowy za wojnę 1918 – 1921* [Without an atta – commemorative medal for the war of 1918 - 1921]. Biuletyn Numizmatyczny. Nr. 2 (08). Warszawa [in Polish]
2. Filipow, K. (1993) *Krzyż Zasługi Wojsk Litwy Środkowej* [Cross of Merit of the Central Lithuania Army] Biuletyn Numizmatyczny. Nr. 4 (93). Warszawa, [in Polish]
3. Filipow, K. (1993) *Medal 3 Maja* [3rd May medal]. Łódzki Numizmatyk. R: XXII. Łódź [in Polish]
4. Krogulec, G. (1998) *Krzyż Walecznych* [Cross of Valor]. Warszawa [in Polish]
5. Krotke, Z. (2012) Polski Krzyż Zasługi [Polish Cross of Merit]. Białystok [in Polish]
6. Puchalski, Z. (2000) *Dzieje polskich znaków zaszczytnych* [History of Polish honorable marks]. Warszawa [in Polish]
7. Puchalski, Z. (1989) *Odznaczenia i polityka odznaczeniowa w Wojsku Polskim 1914 – 1939, maszynopis pracy doktorskiej* [Decorations and politics of distinction in the Polish Army 1914 - 1939, typescript of doctoral dissertation]. Warszawa [in Polish]
8. Puchalski, Z. (1995) *Odznaczenia za zasługi bojowe i wojenne w latach 1919-1920* [Decorations for war and military merits in 1919-1920] Niepodległość i Pamięć, T. 2(3), Warszawa [in Polish]
9. Sejda, K. (1932) *Ordery, odznaczenia i medale Rzeczypospolitej Polskiej* [Orders, decorations and medals of the Republic of Poland]. Warszawa [in Polish]
10. Strzałkowski, J. (1983) *Projekty monet polskich 1923-1938* [The projects of the Polish coins in 1923-1938]. Warszawa [in Polish]
11. Strzałkowski, J. (1982) *Słownik medalierów polskich i z Polską związanych 1508-1965 (materiały)* [Dictionary of Polish medallions and with Poland related 1508-1965 (materials)], Warszawa [in Polish]

Огляд Міжнародної нумізматичної конференції

«V Forum numizmatyczne. «Polska – Wschod: Pieniadz I Banki». W 100. Rocznice utworzenia polskiej Krajowej kasy pozyczkowej»

З 7 по 9 вересня у місті Августові (Підляське воєводство, Республіка Польща) пройшла Міжнародна нумізматична конференція, організатором якої виступила Кафедра історії 1918-1945 років Університету у Білостоку. Конференція відбулася завдяки підтримці професора, доктора габілітованого – **Кшиштофа Філіпова** та за активного сприяння Польського нумізматичного товариства.

До участі у конференції було запрошено загалом 44 учасники, серед яких 3 доктори габілітовані, а також 11 докторів філософії, аспіранти вищих навчальних закладів, музейні працівники та археологи, працівники сфери фінансів, колекціонери та краєзнавці. На конференцію завітали учасники з Польщі, України, Литви, Словаччини, Білорусі та навіть із далекого Азербайджану.

Наукове зібрання було відкрите вітальними словами професора, доктора габілітованого **Кшиштофа Філіпова**, а також академіка НАПНУ, доктора історичних наук, професора **Віктора Петровича Коцура**.

Засіданню секцій передувала презентація нового друкованого видання відомого польського дослідника **Януша Пархімовича**, присвяченого пробним монетам Польської Народної Республіки 1949-1990 рр., що можна відзначити як актуальне та важливе для нумізматичної науки профільне видання.

Надалі робота конференції проходила у форматі трьох секційних засідань: *«Гроші на Сході», «Гроші доби Середньовіччя та Нового часу»* та *«Сучасні гроші»*.

Тематика наукового зібрання найбільш яскраво була розкрита у секції, присвяченій грошовому обігу та банківництву сучасності, де особливо варто відзначити доповідь завідувачки нумізматичного кабінету Національного музею Литви – **Далії Грімалаускайте**, присвячену введенню одноразового податку у Литві у 1863-1864 роках, а також доповідь доктора габілітованого, професора **Кшиштофа Філіпова** та **Барбари Куклік**, у якій було розглянуто історію Польської позичкової каси, ювілею з нагоди відкриття якої і була присвячена тематика цьогорічної конференції. Особливу цікавість, ажіотаж та активну дискусію викликала доповідь Президента Словацького нумізматичного товариства – **Збишека Шустека**, який досліджував історію грошей протекторату Чехії і Моравії, аналізуючи також рідкісні свідчення про проектування, введення в обіг та подальшу підробку цих грошей.

Делегацію нумізматів з України очолили академік, доктор історичних наук, професор, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди» – **Віктор Петрович Коцур** та доктор історичних наук, професор Центральноукраїнського технічного університету – **Василь Михайлович Орлик**.

Загалом нашу країну представили 19 дослідників із Кропивницького та Переяслав-Хмельницького, Києва та Львова. Свої наукові досягнення презентували співробітники сектору нумізматики Національного музею історії України (м. Київ). Значна частина доповідей українських нумізматів була присвячена проблемам грошового обігу та грошовим реформам, здійсненим на території українських історичних регіонів в період їх включення до складу Російської імперії. Особливо варто відзначити доповідь кандидата медичних наук, відомого та успішно практикуючого хірурга **Олександра Шевчука**, присвячену сучасним монетам України, емітованим на пошану видатних вітчизняних лікарів та медичних установ. Важливим аспектом цієї доповіді було те, що пан Олександр озвучив пропозицію підготувати проект випуску пам'ятної монети на вшанування подвигу військових

лікарів, які перебувають у зоні АТО на Сході України, здійснили подвиг у боротьбі нашого Народу проти російських окупантів і сепаратистів, та ініціювати відповідне подання до Національного Банку України. Пропозицію радо зустріли всі учасники конференції, підтримавши її одноголосно, відповідно до чого за подальшої підтримки Національного музею історії України та Асоціації нумізматів України готується звернення до Національного Банку України та Експертної ради з питань попереднього розгляду дизайну колекційних монет. Активною дискусією супроводжувалась також доповідь доктора історичних наук, професора **Василя Михайловича Орлика**, присвячена надзвичайно актуальній проблемі нумізматичного ринку – сучасним підробкам монет держав Хрестоносців, що є особливо важливим для процесів формування приватних та державних нумізматичних зібрань в усьому світі.

Про повернуту із забуття фалеристичну колекцію патріотичних, відомчих та військових відзнак Польської республіки міжвоєнного періоду, що належала Українському вільному університету у Празі, розповів кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу нумізматики Національного музею історії України – **Андрій Бойко-Гагарін**. Дослідник розглянув, зокрема, раніше не описані різновиди відзнак правоохоронних органів Польщі.

Серед учасників інших секцій варто відзначити надзвичайно цікаві доповіді, тісно пов'язані з історією України – зокрема, члена правління Білоруського нумізматичного товариства **Іллі Шталєнкова**, присвячену монетно-ваговим зливкам часів Київської Русі, а також аспіранта Гродненського державного університету ім. Янки Купали **Андрія Карача**, присвячену особливостям монетно-грошової системи часів правління короля Польщі та великого князя Литви – Сигізмунда І Старого, що також функціонувала і на теренах українських історичних регіонів. Дослідженню рідкісних польських та литовських середньовічних монет з колекції краєзнавчого музею міста Гродно було присвячено доповідь голови Білоруського нумізматичного товариства, видатного гродненця – **Віктора Івановича Какареко**.

Наприкінці конференції було підбито підсумки її роботи, проведення наступної конференції заплановано на 2018 рік.

Необхідно відзначити, що і прийом учасників конференції, і науковий захід в цілому відбулись на дуже високому професійному рівні, результати, досягнуті доповідачами, є вагомим внеском в нумізматику зокрема та історичну науку загалом.

Матеріали конференції заплановано надрукувати у окремому збірнику наукових статей.

Фото 1. Доповідь академіка Віктора Петровича Коцура

Фото 2. Засідання секції.

Андрій Бойко-Гагарін

Огляд VIII Міжнародної нумізматичної конференції

«Сохраняя прошлое – строим будущее»[1]

З 5 по 6 жовтня на базі Навчального центру Національного Банку Республіки Білорусь, у поселенні Раубічі, Мінський район, Республіка Білорусь, пройшла VIII Міжнародна нумізматична конференція, організаторами якої стали Національний Банк Республіки Білорусь (далі – НБРБ), а також Білоруське нумізматичне товариство. Цього року зустріч делегатів пройшла під лозунгом «*Зберігаючи минуле – будуємо майбутнє*», що є завжди актуальним.

До участі у конференції було запрошено загалом 70 учасників, серед яких: 6 докторів габілітованих, а також 5 докторів філософії, аспіранти вищих навчальних закладів, музейні працівники та археологи, працівники банківської сфери, колекціонери та краєзнавці. До участі у конференції з'їхались учасники з 8 країн: Білорусі, України, Польщі, Литви, Словаччини, Російської Федерації та навіть із далеких Казахстану та Вірменії. Активну участь у заході взяли також представники Національних Банків країн-учасниць, у тому числі і з України.

Наукове зібрання було відкрите вітальними словами до учасників конференції від Голови НБРБ – **Калечиць Сергія Валерійовича**, а також представників державних органів та голів іноземних делегацій, обговорювались історії створення нумізматичної колекції НБРБ та розвиток музею, актуальні питання охорони пам'яток культури у Республіці Білорусь.

Завершення пленарного засідання відбулось декількома презентаціями нових нумізматичних видань: членом Білоруського нумізматичного товариства **Дмитром Гулєцьким** презентовано черговий 3-тій збірник наукових публікацій з нумізматики та сфрагістики (російською мовою) «*Русь – Литва – Орда*», співробітником Національного історичного музею Республіки Білорусь **Йосифом Судніком** здійснена презентація каталогу виставки монет і медалей до ювілею білоруської столиці (російською мовою) «*Минск – 950 лет*»[2], а також кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника сектора нумізматики Національного музею історії України – **Андрія Бойко-Гагаріна** – презентація власної монографії (російською мовою) «*Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени*»[3]. Усі презентації супроводжувались мультимедійними презентаціями та переданням цих видань у дарунок Організаторам.

Надалі протягом наступних двох днів робота конференції проходила у форматі двох секційних засідань: *«Історія грошового обігу»* та *«Історія фінансових установ»*.

Делегацію нумізматів з України очолив доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету – **Василь Михайлович Орлик**, представивши учасникам конференції унікальні, раніше не опубліковані, матеріали, присвячені іконографії та особливостям технології карбування монет в Антіохійському князівстві. Нашу Державу на нумізматичному форумі представили загалом 7 учасників з Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Центральноукраїнського національного технічного університету та ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди», а також фахівці Національного музею історії України та Національного Банку України.

[1] Зберігаючи минуле – будуємо майбутнє – Авт.
[2] Мінськ – 950 років – Авт.
[3] Фальшивомонетництво в Центральній та Східній Європі в добу Середньовіччя та раннього Нового часу – Авт.

Особливу цікавість викликала доповідь кандидата наук з державного управління, доцента, декана факультету економіки та менеджменту Центральноукраїнського національного технічного університету **Володимира Зайченка**, присвячена християнській символіці сучасних коммеморативних монет України, яка супроводжувалась активним обговоренням учасників. Про історію формування, підсумки та перспективи розвитку нумізматичної колекції Національного Банку України, а також основні тенденції сучасного колекціонування пам'ятних українських монет розповіли фахівці Національного Банку України – **Вікторія Сузанська** та **Євген Кондратенко**. Варто зауважити, що учасниками цьогорічної конференції приділено значну увагу аспекту фальшивомонетництва у різні часи. Доповідь кандидата економічних наук, доцента **Світлани Орлик,** була присвячена фальшивим російським кредитним білетам у Галичині в роки Першої світової війни. Доповідач ввела до наукового обігу раніше неопубліковані та неопрацьовані дослідниками архівні джерела. **Андрій Бойко-Гагарін** розповів про цікавий інструмент для фальсифікації рублів російського імператора Миколи II.
Теми підробок монет торкнулись також учасники інших іноземних делегацій: Віце-Президентом Польського товариства нумізматичного, доктором габілітованим, професором Університету в Білостоку – **Кшиштофом Філіповим** було представлено результати дослідження діяльності відомого фальшивомонетника Ігнатія Юліана Цейзика (1779-1858); доктором габілітованим **Антонієм Мироновичем** представлено доповідь про факти підробки грошей періоду Тимчасового уряду в Росії, ініційованої Булак Булаховичем (1883-1940), членом Білоруського нумізматичного товариства **Іриною Колобовою** представлено матеріали щодо підробки російських монет, що зберігаються в матеріалах Мінського повітового суду у фондах Національного історичного архіву Білорусі у Мінську.

Фото 1. Групове фото учасників конференції

Серед учасників інших секцій варто відзначити надзвичайно цікаві доповіді, тісно пов'язані з історією України. Так співробітником Державного Ермітажу **В'ячеславом Кулєшовим** представлено доповідь про куфічні монети із графіті, що брали участь у грошовому обігу Київської Русі; білоруським краєзнавцем та

істориком **Павлом Горбанем** представлено дані про знахідки на території Білорусі імітацій монет Улусу Джучі (Золотої Орди), карбованих від імені князя Володимира Ольгердовича у Києві, що відкрило нову, раніше невідому, сторінку обігу цих монет.

Неймовірну цікавість серед учасників конференції викликали доволі «екзотичні» теми, розглянуті провідним фахівцем з нумізматики Національного банку Вірменії – **Геворком Мугаляном**, присвячену персидським монетам XVIII століття, а також представником Національного банку Казахстану – **Айжан Машеєвої**, присвяченої сучасним пам'ятним монетам Казахстану.

Наприкінці конференції було підбито підсумки її роботи, проведення наступної зустрічі заплановано на 2019 рік.

Варто зауважити, що організація та прийом учасників конференції, а також науковий захід відбулись на дуже високому і професійному рівні, наукові результати, досягнуті доповідачами, є вагомим внеском у світову нумізматику та історичну науку загалом.

Матеріали конференції надруковані у спеціальному номері журналу НБРБ – «*Банківський вісник*».

Фото 2. Доповідь Володимира Зайченка

Фото 3. Доповідь доктора історичних наук, професора Маріуша Мільчарека

Фото 4. Доповідь доктора історичних наук, голови делегації від України – Василя Михайловича Орлика

Фото 5. Дослідники історії фальшивомонетництва – Андрій Карач (ліворуч) та Андрій Бойко-Гагарін (праворуч).

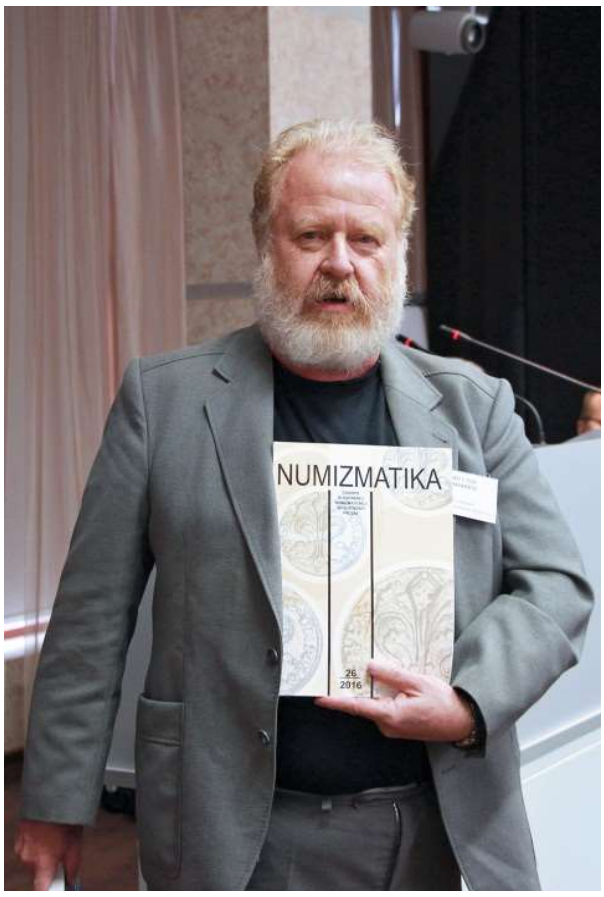

Фото 6. Збишек Шустек презентує новий випуск словацького нумізматичного журналу «Numismatika

Андрій Бойко-Гагарін

Щорічна науково-практична конференція Національного музею історії України

7 та 8 грудня 2017 року в Національному музеї історії України пройшла третя Щорічна науково-практична конференція, присвячена актуальним проблемам історії, археології, музеєзнавства, проблемам методичної та фондової роботи музеїв, реставрації та охорони історичних пам'яток, а також спеціальним галузям історичної науки.

Наукове зібрання було розпочато вітальними словами до учасників конференції Генерального директора Національного музею історії України – **Тетяни Вікторівни Сосновської**, а також заступника генерального директора з наукової та фондової роботи – **Богдана Казимировича Патриляка**.

Пленарне засідання розпочалось з доповіді доктора мистецтвознавства та доктора богословських наук, професора – **Дмитра Власовича Степовика**. Вченим було висвітлене питання ставлення візантійського православ'я до України під час та після хрещення Київської Русі князем Володимиром Великим. Продовжив роботу на пленарному засіданні доктор геолого-мінералогічних наук, професор Київського національного торгово-економічного університету – **Володимир Васильович Індутний**, доповівши учасникам конференції про новітні та актуальні методи експертизи пам'яток культури. Велику цікавість та активну дискусію викликали доповіді провідних науковців Національного музею історії України – кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника сектору нумізматики **Андрія Сергійовича Бойко-Гагаріна** про патріотичні відзнаки українських спортивних організації у кінці XIX – початку XX століття, а також кандидата історичних наук, завідувача відділом історії України у XX столітті – **Олександра Степановича Іщука** про використання та вивчення нововіднайдених архівів ОУН та УПА, що є особливо актуальним напрямком сучасних історичних досліджень в нашій Державі.

Надалі конференція проходила у форматі секційних засідань за такими тематиками: «Музейні колекції як історичне джерело», «Історія музеїв, видатні діячі музейної справи», «Археологія та давня історія України», «Історія України. Спеціальні історичні дисципліни» та «Музейна педагогіка, фондова робота та методична робота».

Активними дискусіями супроводжувались доповіді доктора історичних наук **Вакуленко Ліани Василівни** про нові унікальні надходження до археологічної колекції музею, кандидата історичних наук **Кузьменко Аліни Вікторівни** про порядок та правила пакування і транспортування музейних предметів, **Беленка Миколи Миколайовича** про результати роботи відновленої археологічної експедиції музею, кандидата історичних наук **Купрієнка Сергія Анатолійовича** про результати та підсумки видавничої діяльності музею.

Особливо актуальними для української історії були дві доповіді **Богдана Казимировича Патриляка**, що вивели із забуття раніше не досліджені пам'ятки боротьби українців за незалежність – прапор бійців УПА та холодну зброю вояків доби Української Революції 1917-1921 років, що зберігається в колекції Національного музею історії України. Тему національно-визвольного руху українського народу продовжили **Родіонова Олена Станіславівна** та **Кошова Наталія Петрівна**, ґрунтовно дослідивши історію побутування печатки штабу Другої Волинської стрілецької дивізії військ УНР.

Наприкінці конференції підведено її підсумки та прийнято рішення щодо проведення наступного наукового форуму у Національному музеї історії України в грудні 2018 року.

Матеріали конференції буде опубліковано в окремому збірнику, зареєстрованому як електронне видання, а також заплановано представлення результатів досліджень у вільному доступі на офіційній сторінці Національного музею історії України та на сторінці в мережі Academia.edu, де містяться й інші наукові праці фахівців музею.

Фото 1. Вітальні слова до учасників конференції: Богдан Казимирович Патриляк та Тетяна Вікторівна Сосновська

Фото 2. Доповідь Андрія Сергійовича Бойко-Гагаріна

Фото 3. Доповідь Олександра Степановича Іщука

DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-193-195

Кирило Мизгін
Інститут археології, Варшавський університет, Польща

Рецензія: Бойко-Гагарин А.С. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев: «Украинская конфедерация журналистов, 2017, 549 с., с илл.

Значна активізація нумізматичних досліджень, яку ми можемо спостерігати останнім часом не тільки в Україні, але і в цілому світі, цілком зрозуміло пояснюється ефектами «ери металодетектора». Не торкаючись етичних питань, які неминуче виникають при оцінці цього суперечливого сучасного явища, наголосимо на незаперечному факті: сьогодні світова нумізматика переживає новий етап свого розвитку. Джерельна база для нумізматичних досліджень тільки за останні п'ятнадцять – двадцять років збільшилась в десятки, а подекуди – сотні разів. Монографія А.С. Бойко-Гагаріна – це один із яскравих прикладів наукових досліджень, побудованих здебільшого з використанням нового матеріалу. Вона являє собою винятково важливу наукову розробку, присвячену дуже важливому та вкрай актуальному за останні роки у світовій, зокрема вітчизняній, нумізматиці питанню – дослідженню історії фальшивомонетництва.

Роботу відкриває великий список подяк. Насправді цей, видавалося б, незначний момент вже з початку знайомства з книгою налаштовує на її позитивну оцінку, свідчить про велику роботу, яку провів автор під час дослідження. На жаль, останнім часом у вітчизняних публікаціях дуже рідко можна зустріти використання цієї обов'язкової для західних країн норми – висловлення вдячності колегам за консультації, зроблені під час роботи.

Вступ стисло вводить читача до проблеми фальшивомонетництва, окреслює основні завдання роботи. На мій погляд, ця стислість є абсолютно доцільною. Хоча невеличке розширення його за рахунок пояснення хронологічних та територіальних меж не було б зайвим, проте цей недолік компенсує формулювання самої назви дослідження.

Монографія має 23 розділи. Перший розділ присвячено загальним питанням виготовлення фальшивих монет. Особливу цікавість викликає термінологічний апарат, який ретельно проаналізований у спеціальному підрозділі. У цьому сенсі не зовсім зрозуміле розміщення спеціального розділу про технологію виробництва фальшивих монет наприкінці монографії (глава 20), адже питання, розглянуті у главі 1 та главі 20, дуже близькі між собою. На наш погляд, дуже логічним було б їх розміщення поруч, тим більше, що інколи данні в них дублюються.

Розділи з 2 по 19 присвячені аналізу знахідок фальшивих монет різних країн. Немає жодної потреби зупинятися на змісті цих розділів – кожен з них написаний на високому науковому рівні, включає в себе безліч цікавого та абсолютно нового наукового фактажу. Як зазначалося вище, факт того, що автор побудував своє дослідження не тільки на уже відомих, введених до наукового обігу, монетах, а здебільшого на знахідках монет, виявлених під час моніторингу скарбошукальницьких форумів або з приватних колекцій – нами оцінюється дуже позитивно. У використанні цього матеріалу автор займає поміркована, розважливу позицію їх ретельної верифікації, і тільки після неї – залучення до наукового обігу. В тому числі завдяки цьому книга містить багато ілюстрацій із зображеннями монет гарної якості, що уможливлює роботу з ними майбутнім дослідникам.

Єдине, що хотілось би зауважити – це структура та назви спеціальних розділів. На мій погляд, така дрібність глав є надмірною. Зберігаючи географічний принцип, можна виділити чотири великі блоки, які цілком могли б бути

самостійними главами: фальшиві монети західноєвропейських номіналів, фальшиві монети центральноєвропейських номіналів, фальшиві монети східноєвропейських номіналів, фальшиві монети східних номіналів. А вже всередині цих великих розділів, тобто в підрозділах, було б логічним розглядати вироби у територіальному та хронологічному порядку. Така структура не тільки дала б первинне впорядкування інформації, але й зробила б користування книгою простішим.

Розділи 20-23 монографії є не менш важливими як для цієї роботи, так і для розуміння фальшивомонетництва в цілому. Вони написані на високому фактичному і методичному рівнях. Проте, і тут ми знову повертаємося до структури всієї роботи Андрія Сергійовича. Насправді, розміщення цих розділів в кінці книги є дивним. На наш погляд, монографія має дві великі змістовні частини: частина перша присвячена загальним питанням вивчення фальшивомонетництва, зокрема історії дослідження питання, правовим засадам цього процесу у давнину (глави 1, 20, 21, 23), а частина друга – конкретному матеріалу зі знахідок (глава 22, 2-19). Поділ книги на дві такі частини – методичну і фактологічну – знову б слугувало зручності використання дослідження та його сприйняттю. Саме таким чином, побудовано багато західноєвропейських нумізматичних монографічних досліджень.

Аналітичну частину роботи закінчує досить великий розділ «Результати дослідження». Фактично – це чудовий, професійний нарис історії фальшивомонетництва на території Східної Європи, таке собі «ноу-хау» дослідника. Дуже цінним, на наш погляд, є розширення терміну «нумізматика», запропонований науковцем *(«наука, изучающая монеты, клады, коллекции, товарно-денежные отношения и технику изготовления монет, а также кустарные подделки монет того времени»*) (с. 373). На нашу думку, більш коректним був би такий варіант терміну: «*наука, изучающая монеты и их кустарные подделки, клады, коллекции, товарно-денежные отношения и монетную технику изготовления*», проте, все це є елементами подальшої дискусії. Англомовна версія цього розділу (зауважу – не розширене резюме, а саме квінтесенція праці – висновки) є також великим досягненням монографії А.С. Бойко-Гагаріна. Адже донесення результатів власного дослідження до більш ширшого кола науковців, зокрема, інших країн, є важливим етапом розповсюдження наукового знання у світі.

Невід'ємною частиною кожного наукового нумізматичного дослідження є додатки до нього. У випадку рецензованої праці – це список ілюстрацій, дані металографічного аналізу та список («топографія») знахідок монет. Список ілюстрацій побудований змістовно, з повними або частково повними описами монет та зазначенням (що дуже важливо!) на джерело інформації. Також якісно представлена і таблиця з результатами аналізів металу.

Щодо списку знахідок монет, то хотілося б зауважити наступне. По-перше, назва «Топографія» для останнього розділу не є доцільною (фактично –це назва наукової дисципліни). Скоріше за все, малось на увазі «Список знахідок фальшивих монет». По-друге, можливо на майбутнє, хотілося б запропонувати автору переставити стовпчик з населеними пунктами на перше місце (бо точне місце знахідки *a priori* є важливішим за регіон) та додати на початку стовпчик з номерами позицій, що зробить можливим посилання на конкретні позиції списку.

Підливаючи останні краплі дьогтю до бочки з медом зауважимо, що особисто нам в роботі бракує мап знахідок (загальної і за періодами й номіналами країн, розглянутих в праці) та результатів статистичної обробки (діаграми, графіки тощо). Проте, все це можна скоріше віднести до незначних зауважень, які абсолютно не впливають на загальне позитивне враження від знайомства з монографією.

Наприкінці хотів би щиро привітати автора з цікавим та неймовірно важливим дослідженням. Андрій Сергійович, опрацювавши і ретельно проаналізувавши насправді величезний пласт матеріалу, до дрібниць володіючи

найменшими нюансами проблеми, створив фундаментальне дослідження такого важкого та маловивченого питання, як середньовічне та новочасне фальшивомонетництво. В цій царині праця Андрія Сергійовича Бойко-Гагаріна цілком претендує стати класичною і, на мій погляд, є однією з найкращих фундаментальних досліджень з нумізматики, опублікованих за часи незалежної України. Гадаємо, що на монографію чекає ще не одне доповнення та перевидання і маємо щиру надію, що наші побажання, висловлені в рецензії, зроблять її ще більш кращою.

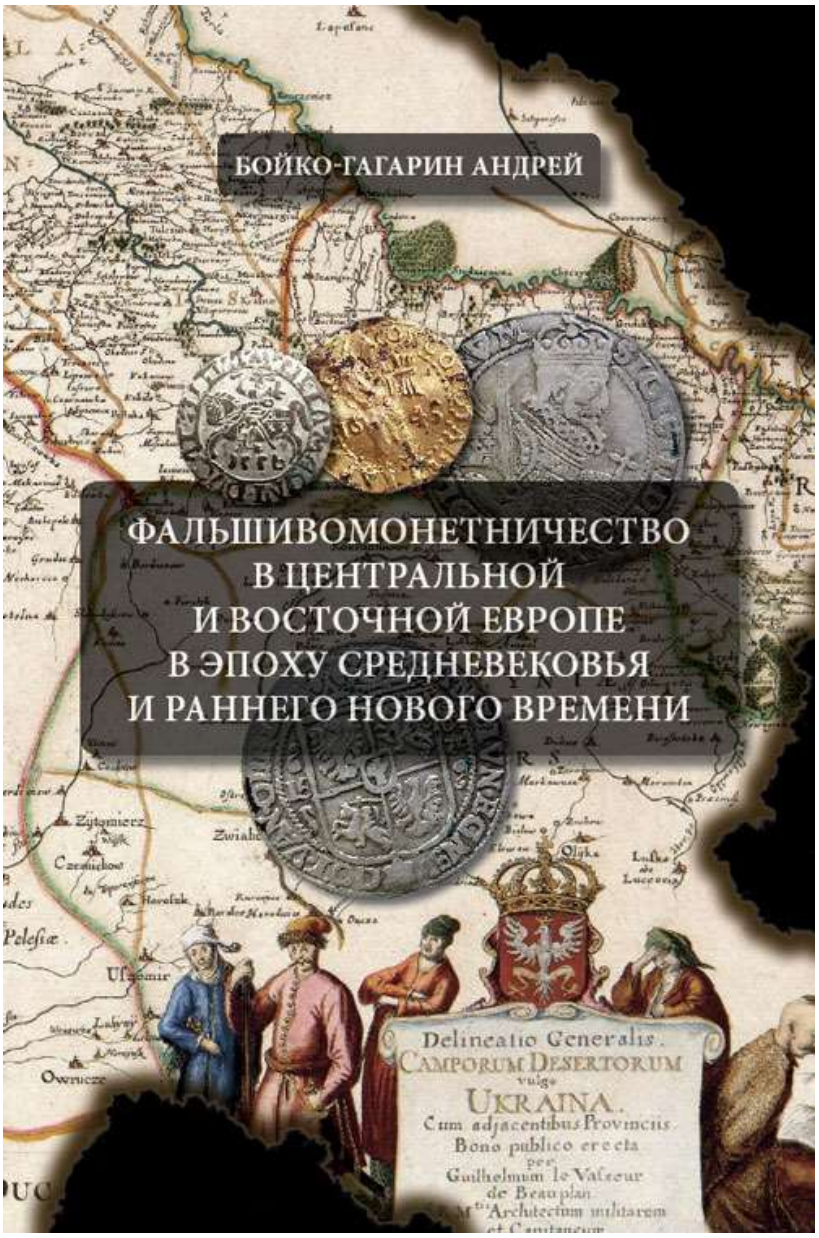

Рис. 1. Лицьова сторінка монографії Андрія Бойко-Гагаріна

DOI https://doi.org/10.31470/2616-6275-2017-1-196-200

Р Е Ц Е Н З І Я

до історико-нумізматичного видання кандидата історичних наук, доцента кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка

Олексія Андрійовича Бакальця

на тему:

«Скарби Поділля XIV – XVII ст. Документи і матеріали».

Представлена до рецензування робота Олексія Андрійовича Бакальця під назвою «Скарби Поділля XIV – XVII ст. Документи і матеріали», видана друком у 2017 році видавництвом «Видавець Олег Філюк», обсягом 200 сторінок з ілюстративними додатками і таблицями, складається з передмови, чотирьох розділів, а також додатків: словника термінів, списку використаних джерел та літератури, топографічних таблиць знахідок скарбів на території історичного Поділля.

Привертає увагу той факт, що у роботі відсутні викладені висновки та перспективи подальшого дослідження зазначеної теми. Ознайомлюючись із численними попередніми працями дослідника, нам є зрозумілим, що представлена на рецензування робота логічно продовжує попередні дослідження автора, якісно доповнюючись новими відкритими даними. Але за відсутності в роботі розширеної історіографії вивчення подільських скарбів зазначеного періоду, а також мети та цілей дослідження, створюється складність для широкого читача у розумінні цієї роботи. Відповідно, варто було б зазначити у назві, що робота є «Топографією», мінімізуючи таким чином необхідність детального вступу та висновків. Але в цілому, зазначена назва роботи відповідає її змісту.

Починається робота з «Передмови», яка також подана у перекладі польською мовою, що можна охарактеризувати не інакше як позитивний чинник. Але необхідно зауважити, що, на наш погляд, обсяг вступної частини є досить стислим для представленого в роботі масиву скарбових даних. Робота дослідника значно виграла б у разі викладення ширшого аналізу історіографії попередніх досліджень, а також подачі аналізу скарбового матеріалу з точки зору історії грошового обігу з виділенням особливостей його у досліджуваному регіоні. Загалом у роботі автора отримали подальший розвиток та суттєво доповнені роботи видатних українських нумізматів. Але, все ж, варто відмітити і певні недоліки в опрацюванні праць попередників, – автором не згадано працю класика української нумізматики Миколи Федоровича Котляра «Монетні скарби Поділля як історичне джерело»[1]. Цитуючи та аналізуючи дотичні до теми дослідження праці професора Василя Михайловича Орлика, варто згадати про публікації тогочасних підробок монет Тевтонського Ордену в Пруссії, зафіксовані також на Поділлі[2].

Далі у роботі представлені окремі розділи, присвячені скарбовим знахідкам монет на території історичного Поділля, розділених на чотири століття та за регіональним принципом, відштовхуючись від сучасного територіально-

[1] Котляр М.Ф. Монетні скарби Поділля як історичне джерело / М.Ф. Котляр // Тези доповідей [«V Подільська історико-краєзнавча конференція»]. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С. 151-152.

[2] Orlyk V. False Coins of the Teutonic Order State in Prussia in the currency of South-Rus Lands of the Lithuanian Grand Duchy // Pieniadz i systemy monetarne wspolne dziedzictwo Europy. Studia i materialy/ - Augustow – Warszawa, 2012. – S.112-115.

адміністративного поділу областей в Україні. Обрана автором структура подання матеріалів за географічним та хронологічним принципом є абсолютно правильною, на наш погляд. Але варто зазначити, що набагато зручнішим для сприйняття та пошуку необхідних скарбів у роботі дозволило би подання їх описів у алфавітному порядку населених пунктів місць знахідки, що перераховуються в межах обласного району в розділах.

Величезною перевагою представленої роботи є обсяг опрацьованих та описаних скарбів із колекцій музеїв. Автором вдало описано скарбові комплекси із колекцій чотирнадцяти обласних краєзнавчих музеїв та історико-культурних заповідників. Надаючи описи скарбів, автором здійснені посилання на попередні публікації цих матеріалів та інформацію щодо приналежності скарбу до колекції музею чи приватної колекції, що є дуже важливим. Та, аналізуючи опубліковані автором скарбові комплекси, ми звернули увагу, що певна частина додана із колекції Національного музею історії України, що вказано в описах скарбів, але не згадується в анотації до тексту у вступній частині.

У викладенні О.А. Бакальцем описів скарбів із фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею можна також помітити певні упущення, – зокрема лишився поза увагою дослідника ґрунтовний огляд К.В. Поворознюка, присвячений монетним скарбам XV – XVIII століття з фондів ХОКМ[1]. Привертає увагу те, що в публікації К.В. Поворознюка описано скарби, що не ввійшли до рецензованої роботи. Так, зокрема, згідно дослідження К.В. Поворознюка, у фондах ХОКМ зберігається скарб монет XVI – XVII століття, знайдений у 1960-х роках в селі Попівці Летичівського району Хмельницької області (Інвентарний номер ХОКМ НМ-584), а також скарб литовських напівгрошів князя Олександра Ягеллона (1501-1506 рр.), знайдений в селі Закриничне Ізяславського району Хмельницької області (Інвентарний номер ХОКМ НМ-571). Також згаданим дослідником монетних скарбів із фондів ХОКМ здійснені посилання на роботи Л.О. Тимофеєвої та В.Г. Будяй, а також музейний архів ХОКМ, які варто також проаналізувати та використати у подальших дослідженнях.

Тому в подальших дослідженнях ми бачимо необхідність більш ретельного та поглибленого пошуку публікацій скарбів зазначеного регіону, опублікованих у зарубіжних виданнях, а також тих, що містяться в державних архівах.

Загалом описи скарбів мають широку та виважену структуру. Важливо, що дослідником при складанні описів скарбів подається класифікація монет відповідно до їх емітентів, здебільшого враховуючи різні роки карбування та монетні двори, виконані посилання на попередні дослідження комплексів, а також інформацію про обставини їх знахідки, якщо такі відомі, а також виділення найстаршої та наймолодшої монети тезаврації. Але привертає увагу некоректність у визначенні окремих монет. Наприклад, наявний у складі скарбу № 123 золотий султані Османської імперії, на полі якого, судячи із опису, можна ідентифікувати легенду, варто визначити більш точно. У визначенні монет Речі Посполитої дослідником вживаються різні назви одного і того самого монетного двору: Гданськ та Данциг, в той час як, говорячи про монети XV – XVII століття, коректніше ідентифікувати назву вказаного монетного двору як Гданськ, відштовхуючись від його назви в легенді монет скорочено від «CIVITATIS GEDANENSIS».

Незрозумілим в описі скарбу № 199 є згадка щодо «мідних пулів» Кримського ханства першої половини XVII століття, адже монети відповідного номіналу не карбувались від імені ханів династії Гіреїв в зазначений період (емісія мідних розмінних монет відома за правління Хаджи I, Нур-Девлета та Менглі I Гіреїв із

[1] Поворознюк К.В. Монетні скарби XV – XVIII ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею (ХОКМ) / К.В. Поворознюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції [«80-річчю від дня народження І.С. Винокура»] (18-19 листопада 2010 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 97-105.

подальшим припиненням їх карбування вже з першої чверті XVI століття). Скоріше за все, дослідником були вивчені акче, які за правління Девлет I Гірея виготовлялись із дуже низькопробного білону, що при незадовільному стані монет досить часто візуально нагадують мідні монети. Також некоректним ми бачимо вживання формулювання терміну «монет невідомих ханів» щодо мідних пулів Золотої Орди, адже є незрозумілим, чи автор намагався описати таким чином монети незадовільного стану, або відомі в джучидській нумізматиці анонімні емісії мідних монет.

В описах скарбових комплексів також привертають увагу деякі інші незначні недоліки. При описі деяких ісламських монет необхідно більш детально їх ідентифікувати (якщо дозволяє стан збереження), адже акче кримських ханів Хаджі I та Менглі I Гіреїв несуть на своєму полі різні дати карбування (скарб № 114, 133), що є надзвичайно важливим для нумізматів орієнталістів. При поданні ваги комплексу за дорадянською системою визначення мір, для зручності варто вказати відповідну вагу у сучасному вимірі (скарб № 227, 342, 347 та ін.), так само як і сучасні назви населених пунктів, які фігурують у працях попередників із старими назвами. Також уточнення потребують і деякі назви установ, а саме: «Ермітаж» має повну офіційну назву Державний Ермітаж, а «Київський Університет» – Імператорський університет Святого Володимира.

Також в деяких описах можна помітити неповноту інформації та неточності. Наприклад, в описі скарбу № 346 повідомляється про передачу скарбу з Черкащини до Москви ще за радянського часу та намагання влади вже незалежної України його повернути. Варто спробувати додатково дослідити долю цього скарбу, а також по можливості зазначити, яка саме офіційна установа в Україні та куди у Москві надсилає відповідні запити.

Позитивним у роботі є подання словника з поясненням використаних термінів. Ми вважаємо, що структурно логічніше було б представити словник на початку роботи, розмістивши його до Передмови, також додавши окремо список скорочень. Це дозволить читачеві краще орієнтуватись у тексті подальших розділів, які містять вжиті зазначені терміни та скорочені назви музейних установ.

Високу цікавість являють таблиці з Додатку Б, які містять важливі та корисні для дослідників статистичні відомості щодо структури грошового обігу Поділля зазначеного періоду, що значно полегшують сприйняття та уточнюють уявлення про його склад. Робота значно виграє за рахунок поданих дослідником топографічних карт (Додаток В), що якісно демонструють основні ареали знахідок скарбів.

Важливим, вдалим та невід'ємним в роботі є ілюстративний Додаток Г, який містить якісні фотографії та описи найбільш поширених та цікавих монет із перелічених в роботі скарбів. У описах до фотографій автором зазначається місце знахідки проілюстрованих монет, але залишається незрозумілим та викликає труднощі у сприйнятті з якого саме скарбів за порядковим номером в роботі з описаних належить ця монета. Також в багатьох позиціях при подачі фото присутня плутанина, коли першим фото подано реверс замість аверсу.

Також в описах до ілюстрацій варто вказати на деякі суттєві помилки та часто неповноту в ідентифікації монет:

1. **№ 6** не є недатованим талером, на поданій фотографії на реверсі монети по боках від геральдичного гербу видно дату «15-57»;
2. **№ 8-10** відносять до талерів королівства Угорщини, карбований на монетному дворі в Нагьбанії (Бая-Маре)[1];
3. **№ 13** є талером Бранденбург-Ансбаху, карбованому у 1619 році (в роботі допущено опечатку 1919) за правління Іоахіма Ернста (1603-1625 рр.);

[1] Huszar L. Műnzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute / Lajos Huszar. – Battenberg, 1979. – S. 157. – № 1030.

4. **№ 28** є талером землі Брауншвейг-Люнебург, про що свідчить легенда BRVNS ET LVN;
5. **№ 30** є талером міста Кельн кінця XVI століття;
6. **№ 37** скоріше є талером 1633 або 1634 року, адже за правління Владислава IV монети 1632 року невідомі;
7. **№ 41** є талером міста Цюрих;
8. **№ 53** є талером землі Брауншвейг-Люнебург, про що свідчить легенда BRV E L;
9. **№ 58** з високим ступенем імовірності є приватною підробкою для обігу першої половини XVII століття;
10. **№ 63**, **№ 64** та **№ 71** є флоринами міста Ембден;
11. **№ 72** є флорином міста Кампен;
12. **№ 73** є монетою провінції Західна Фрізія;
13. **№ 74** є монетою провінції Утрехт;
14. **№ 75** є монетою міста Гельдерн;
15. **№ 80** в описі допущено хибодрук, монета 1616 року;
16. **№ 88** дана монета в позначенні дати має перегравіровані цифри з «4» на «5», що датує її 1625 роком, виготовлену корегованими штемпелями 1624 року;
17. **№ 119** є шостаком 1681 року, карбованим за правління Фрідріха Вільгельма (1640-1688 рр.);
18. **№ 120**, **№ 121**, **№ 122** та **№ 123** є не шостаками, а ортами, на що вказує позначення номіналу в грошах (18) в легенді реверсу;
19. **№ 145** та **№ 146** є грошами Богемії, карбованими за правління Карла I (1346-1378);
20. **№ 173** є грошеном землі Померанія-Барт, карбованим від імені Філіппа II (1606-1618 рр.) у 1617 році;
21. **№ 174** є грошеном графства Шаумбург, карбованим від імені Адольфа III (1576-1601 рр.) у 1598 році;
22. **№ 223** є грошем Олександра Доброго (1400-1432 рр);
23. **№ 227** є анонімною монетою часів Олександра Доброго (1400-1432 рр);
24. **№ 232** є півгрошем Яна I Ольбрахта (1492-1501 рр.);
25. **№ 242** з високим ступенем імоврності це сучасна підробка (!);
26. **№ 245** є солідом 1663 року;
27. **№ 250** є монетою князівства Тешин;
28. **№ 251** є срібним дукатом Валахії, карбованим за Владислава II (1447-1456 рр.);
29. **№ 252** є денарієм Сигізмунда Люксембургського (1387-1437 рр);
30. **№ 256** вживання словосполучення «корона-ворона» є некоректним з наукової точки зору, адже воно є жаргонізмом «чорних» археологів;
31. **№ 262** скоріше є срібним акче Османської імперії;
32. **№ 263** є акче кримського хана Хаджи I Гірея;
33. **№ 271** є дєньгою (половиною копійки) Івана IV;
34. **Стор**. **187** на фото разом із грошиком Червоної Русі представлені акче Османської імперії.

Але, не зважаючи на наявні в дослідженні зауваження та недоліки, ми можемо охарактеризувати видання цієї книги з позитивної точки зору для розвитку вітчизняної нумізматики. Викладені та проаналізовані в дослідженні скарби формують на сьогоднішній день найбільш повну топографічну збірку та структуризацію відомих монетних комплексів досліджуваного регіону. Врахування допущених недоліків в подальших дослідженнях дозволить створити максимально

розширену, аргументовану та сповнену цікавими фактами узагальнену працю, що стане невід'ємною частиною вітчизняної нумізматики. Тому розглянута монографія Олексія Андрійовича Бакальця є важливим та значним кроком у розвитку українського скарбознавства.

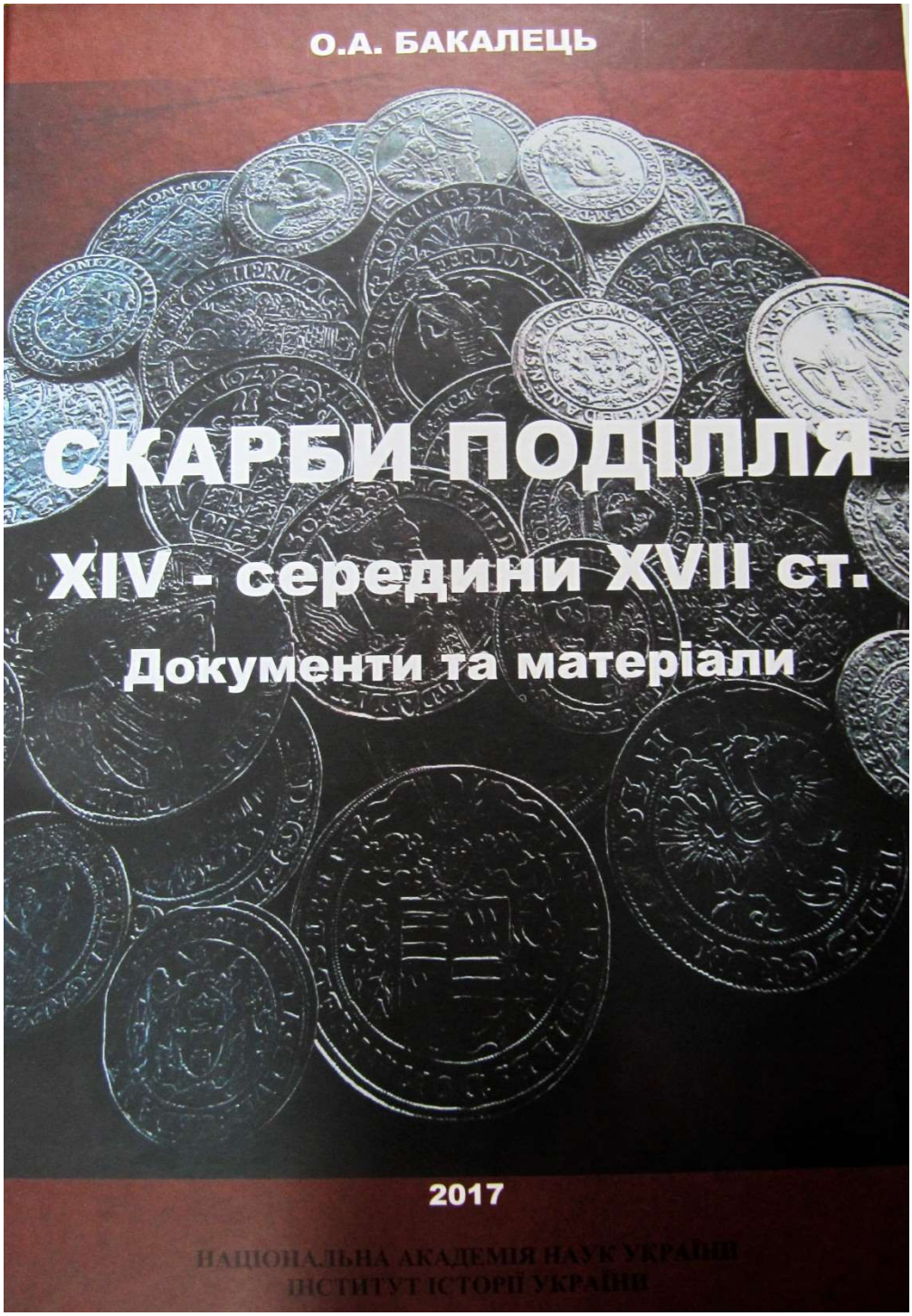

Рис. 1. Лицьова сторінка монографії Олексія Бакальця.

ДО ЮВІЛЕЮ МАКСИМА МИХАЙЛОВИЧА ЗАГРЕБИ

Цього року святкує свій 50-річний ювілей видатний український нумізмат – **Максим Михайлович Загреба**.

На фото: Максим Михайлович Загреба у день ювілею.

Наукова та видавнича діяльність Максима Михайловича є потужним внеском у вітчизняну нумізматику, національну культуру та сприяння популяризації українських історичних пам'яток. Особистий внесок у розвиток вітчизняної нумізматики пана Максима важко переоцінити. Кропіткою та наполегливою працею українська нумізматика збагатилась ґрунтовними та якісними нумізматичними каталогами, що, безумовно, заслуговують на глибоку повагу та широко використовуються нумізматами всього світу. Заснований Максимом Михайловичем та успішно і регулярно продовжуваний журнал «Нумізматика і Фалеристика», є сучасним та актуальним, патріотичним та популярним для широкого кола читачів в Україні та світі. Ми з гордістю можемо стверджувати, що завдячуючи наполегливості та прагненням Максима Михайловича,українська нумізматика впевнено посідає почесне рівноправне місце серед європейських країн.

Висловлюємо щиру подяку за ентузіазм, пишаємось високими досягненнями, глибоко шануємо стійку та впевнену патріотичну позицію пана Максима та бажаємо нових звершень, приємних вражень від життя та реалізації запланованого.

Біографія

Народився 24 грудня 1967 р. в м. Києві у родині видавничих працівників. Мати – Богушко (Гаврилова) Антоніна Всеволодівна розпочала свою трудову діяльність після закінчення школи у видавництві «*Техніка*» коректором та пішла на пенсію з посади заступника головного редактора журналу «*Нафтова і газова промисловість*». Батько – Загреба Михайло Іванович професійний фотограф. Останні роки життя працював кореспондентом у журналі «*Пам'ятки України*». У 2002 р. на основі своїх фотоматеріалів видав книжку «*Пропусти Чорнобиль крізь серце*». Дід – Гаврилов Всеволод Миколайович усе життя пропрацював у державних видавництвах: «*Радянська школа*», «*Урожай*», «*Техніка*» та журналах «*ТваринництвоУкраїни*» і «*Механізація сільського господарства*».

У 1975—1983 рр. – навчання у середній школі № 182 м. Києва.

У 1985 р. виключено з ВЛКРМ та навчального закладу «за неправильне розуміння політики КПРС»: заснував антирадянську організацію, самотужки друкував та розповсюджував антирадянські листівки.

1985—1986 рр. працював на заводі «*Вулкан*» слюсарем-ремонтником.

1986—1988 рр. – перебування у лавах Радянської Армії – «*Стройбат*».

У 1996 р. заснував журнал «*Нумізматика і фалеристика*», головним редактором якого є до нині. Заснований Максимом Михайловичем журнал є єдиним в Україні постійним періодичним виданням, що об'єднує авторів різних напрямків досліджень: нумізматики, фалеристики, боністики, сфрагістики та багатьох інших напрямків наукових знань та колекціонування.

Член Національної спілки журналістів України та Експертної ради НБУ з питань дизайну пам'ятних монет України.

Бібліографія опублікованих праць Максима Михайловича Загреби

1. **Загреба М.** Каталог монет України 1995-2002 // Нумізматика і фалеристика, 2003, № 1—2.
2. **Загреба М.** Каталог монет України 1995-2003 // Нумізматика і фалеристика, 2004, № 1.
3. **Загреба М.** Каталог українських монет // Нумізматика і фалеристика, 1998, № 1.
4. **Загреба М.** Кліфорд Мішлер – видавець та колекціонер – у Києві // Нумізматика і фалеристика, 2004, № 4.
5. **Загреба М.** Монети ,балтійських країн, 1796—1950. Каталог. — К., Логос, 2010.
6. **Загреба М.** Монети візантійського Херсонеса // Нумізматика і фалеристика, 1998, № 3.
7. **Загреба М.** Монети Європи. Албанія. Італійська окупація 1939—1944 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2009, № 2.
8. **Загреба М.** Монети Європи. Вестфалія 1919—1923 рр., Веймарська республіка 1919—1933 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2008, № 3.
9. **Загреба М.** Монети Європи. Кайзеррейх 1871—1918 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2011, № 2—4, 2012, № 1—2.
10. **Загреба М.** Монети Європи. Королівство Італія. Вітторіо-Емануїл III 1900—1943 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2009, № 2.
11. **Загреба М.** Монети Європи. Третій Рейх 1933—1945 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2008, № 4.
12. **Загреба М.** Монети Європи. Регенство Угорщина 1920—1944 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2008, № 4.
13. **Загреба М.** Монети Європи. Швейцарія 1850—1967 рр. / Нумізматика і фалеристика, 2009, № 3.

14. **Загреба М.** Монети України, 1992—2005. Каталог. — К., Логос, 2005.
15. **Загреба М.** Монети України, 1992—2006. Каталог.Вид 2. — К., Логос, 2006.
16. **Загреба М.** Монети України, 1992—2007. Каталог.Вид 3. — К., Логос, 2007.
17. **Загреба М.** Монети України, 1992—2008. Каталог.Вид 4. — К., Логос, 2008.
18. **Загреба М.** Монети України, 1992—2009. Каталог.Вид 5. — К., Логос, 2009.
19. **Загреба М.** Монети України, 1992—2010. Каталог.Вид 6. — К., Логос, 2010.
20. **Загреба М.** Монети України, 1992—2011. Каталог.Вид 7. — К., Логос, 2012.
21. **Загреба М.** Монети України, 1992—2012. Каталог.Вид 8. — К., Логос, 2013.
22. **Загреба М**. Монети України, 1992—2013. Каталог. Вид 9. — К., Логос, 2014.
23. **Загреба М.** Монети України, 1992—2014. Каталог.Вид 10. — К., Логос, 2015.
24. **Загреба М.** Монети України, 1992—2015. Каталог.Вид 11. — К., Логос, 2016.
25. **Загреба М.** Монети України, 1992—2016. Каталог.Вид 12. — К., Логос, 2017.
26. **Загреба М.** Монети України, 1992—2017. Каталог.Вид 13. — К., Логос, 2018.
27. **Загреба М.** Монети СРСР, 1921—1991. Каталог. — К., Логос, 2009.
28. **Загреба М.** Монети СРСР та окупованих країн, 1921—1991. Каталог. Вид 2. — К., Логос, 2017.
29. **Загреба М.** Монеты СССР из драгоценных металлов // Нумізматика і фалеристика, 1997, № 1.
30. **Загреба М.** Обігові монети Євросоюзу // Нумізматика і фалеристика, 2010, № 3.
31. **Загреба М.** Обиходные монеты СССР // Нумізматика і фалеристика, 1997, № 2.
32. **Загреба М.** Пам'ятна медаль «Нумізматика і фалеристика» 1997—2007 // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 1.
33. **Загреба М.** Статистика цін вторинного ринку на монети України 1995-2000 рр. випуску за період з 1998 по 2005 р. // Нумізматика і фалеристика, 2005, № 3.
34. **Загреба М.** Статистика цін вторинного ринку на монети України 1995-2000 рр. випуску за період з 1998 по 2007 р. // Нумізматика і фалеристика, 2007, № 3.
35. **Загреба М.** Статистика цін вторинного ринку на монети України 2001-2003 рр. випуску за період з 2003 по 2007 р. // Нумізматика і фалеристика, 2007, № 4.
36. **Загреба М.** Україна в медальєрному мистецтві. Том 1. Персоналії. — К., Логос, 2017.
37. **Загреба М.** Українські медалі Чехословаччини // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 2.
38. **Загреба М.** Українські паперові гроші центральних випусків // Нумізматика і фалеристика, 1997, № 3.
39. **Загреба М.** Ювілейні та пам'ятні монети СРСР з недорогоцінних металів 1965-1991 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2009, № 1.
40. **Загреба М., Каглян О.** Монети Австрійської імперії, 1811—1918. Каталог.. — К., Логос, 2008.
41. **Загреба М., Каглян О.** Монети Австрійської імперії. Венеціанська республіка (1848—1949 рр.) // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 1.
42. **Загреба М., Каглян О.** Монети Австрійської імперії. Ломбардійська республіка (1848—1949 рр.) // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 1.
43. **Загреба М., Каглян О.** Монети Австрійської імперії. Фердинанд V (1835—1948 рр.) // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 1.
44. **Загреба М., Каглян О.** Монети Австрійської імперії. Франц-Йозеф I (1848—1916 рр.). Монети 1848—1891 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2007, № 4.
45. **Загреба М., Каглян О.** Монети Австрійської імперії. Франц-Йозеф I (1848—1916 рр.). Карл I (1916—1918 рр.) // Нумізматика і фалеристика, 2007, № 3.
46. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1689—1725. Петр I, 1689—1725 // Нумізматика і фалеристика, 2000, № 2—4, 2001, № 1.
47. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1725—1727. Екатерина I, 1725—1727 // Нумізматика і фалеристика, 2000, № 1.

48. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1727—1730. Петр II, 1727—1730 // Нумізматика і фалеристика, 2000, № 1.
49. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1730—1840. Анна, 1730—1740 // Нумізматика і фалеристика, 1999, № 4.
50. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1740—1841. Петр III, 1740—1741 // Нумізматика і фалеристика, 1999, № 4.
51. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1762. Петр III, 1762 // Нумізматика і фалеристика, 1999, № 3.
52. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1741—1762. Елизавета Петровна, 1741—1762 // Нумізматика і фалеристика, 1999, № 3.
53. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1762—1796. Екатерина II, 1762—1796 // Нумізматика і фалеристика, 1999, № 2.
54. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1796—1801. Павел I, 1796—1801 // Нумізматика і фалеристика, 1999, № 1.
55. **З агреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1804—1833. Монеты для Грузии // Нумізматика і фалеристика, 2002, № 2.
56. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1816—1850. Оккупация Польши // Нумізматика і фалеристика, 2001, № 4.
57. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1825—1855. Александр I, 1801—1825 // Нумізматика і фалеристика, 1998, № 4.
58. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1863—1817. Финляндия // Нумізматика і фалеристика, 2002, № 1.
59. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России. Екатерина II. Монеты для Сибири, Молдавии и Валахии, Крыма. // Нумізматика і фалеристика, 2001, № 3.
60. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России. Крым (Российский протекторат). Шахин Гирей, 1777—1783 // Нумізматика і фалеристика, 2002, № 3.
61. **Загреба М., Корнейчук В., Онищук В.** Мини-каталог монет России 1825—1855. Александр I, 1801—1825 // Нумізматика і фалеристика, 1998, № 4.
62. **Загреба М., Корнейчук В., Соколов С.** Мини-каталог наградных медалей России. АлександрI, 1801—1825 // Нумізматика і фалеристика, 2005, № 2.
63. **Загреба М., Корнейчук В., Соколов С.** Мини-каталог наградных медалей России. НиколайI, 1825—1855 // Нумізматика і фалеристика, 2004, № 3.
64. **Загреба М., КорнейчукВ., Яценко С.** Мини-каталог наградных медалей России. АлександрII, 1855—1881 // Нумізматика і фалеристика, 2003, № 4.
65. **Загреба М., Омельченко М.** Аналіз та систематизація "Пам'ятної срібної гривні київського типу"// Нумізматика і фалеристика, 2017, № 4.
66. **Загреба М., Соколов С.** Мини-каталог монетовидных медалей и жетонов России, 1701—1801 // Нумізматика і фалеристика, 2002, № 4.
67. **Загреба М., Соколов С., Корнейчук В.,Яценко С.** Мини-каталог наградных медалей России. АлександрIII, 1881—1894 // Нумізматика і фалеристика, 2003, № 3.
68. **Загреба М., Соколов С., Яценко С.** Мини-каталог наградных медалей России. Николай II, 1894—1917 // Нумізматика і фалеристика, 2003, № 2.
69. **Загреба М., Яушева-Омельянчик Р.**Українські монети1992—2000 // Нумізматика і фалеристика, 2000, № 2.
70. **Загреба М., Яценко С.** Монети Білорусі, Молдови та Придністров'я. Каталог. — К., Логос, 2007.
71. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи 1918—1945. Австрійська республіка 1918—1938 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 4.

72. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи 1918—1945. Данциг (Гданськ) 1918—1939 рр., Естонська республіка 1918—1939 рр., Латвійська республіка 1918—1939 рр., Литовська республіка 1918—1939 рр., Польська республіка 1918—1939 рр., Гетто міста Лодзь // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 2.
73. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Бельгія 1832—2000 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2013, № 2—4.
74. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Великобританія 1902—1952 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2009, № 4.
75. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Греція 1828—1950 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2010, № 4.
76. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Данія 1873—2009 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2015, № 1—2.
77. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Ісландія 1922—2001 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2015, № 3.
78. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Князівство Болгарія 1878—1908 рр. Королівство Болгарія 1908—1946 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2010, № 2.
79. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Князівство Сербія 1868—1882 рр. Королівство Сербія 1882—1919 рр. Королівство Сербія, Хорватія та Словенія 1919—1929 рр., Королівство Югославія 1929—1941 рр., Республіка Югославія з 1946 р., Сербія (німецька окупація) 1939—1944 рр., Королівство Хорватія 1941—1945 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2011, № 1.
80. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Королівство Румунія 1867—1947 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2010, № 1.
81. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Люксембург 1854—2000 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2014, № 4.
82. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Нідерланди 1815—2001 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2014, № 1—3.
83. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Норвегія 1876—2016 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2017, № 1—4.
84. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Португалія 1836—2001 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2018, № 1—2.
85. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Фінляндія 1917—1952 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2008, № 4.
86. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Франція 1849—1959 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2012, № 3—4, 2013, №1.
87. **Загреба М., Яценко С.** Монети Європи. Швеція 1855—2009 рр. // Нумізматика і фалеристика, 2015, № 4, 2016, № 1—2, 4.
88. **Загреба М., Яценко С.** Монети Молдови 1993—2005 // Нумізматика і фалеристика, 2006, № 1.
89. **Загреба М., Яценко С.** Монети Словаччини 1939—2005 // Нумізматика і фалеристика, 2006, № 2.
90. **Загреба М., Яценко С.** Монети Чехії 1939—1945, 1993—2006 // Нумізматика і фалеристика, 2006, № 2.
91. **Загреба М., Яценко С.** Монети Чехословаччини 1918—1993 // Нумізматика і фалеристика, 2007, № 1—2.
92. **Загреба М., Яценко С, Lex.** Монети Білорусі 1996—2006 // Нумізматика і фалеристика, 2006, № 4.
93. **Каглян О.,Загреба М., Смеречанський Р.** Українські Січові Стрільці у листівках та світлина до сторіччя утворення легіону УСС. — К., Логос, 2014.
94. **ZagrebaM., YatsenkoS., PlacekA.**Mince SSSR, 1921—1991. Katalog.. — К.-В., Slovakia, 2015.

Наукове видання

Український нумізматичний щорічник

Випуск 1

The Ukrainian Numismatic Annual

Issue 1

Адреса редакції:
Україна, 08401, м. Переяслав-Хмельницький Київської області,
вул. Сухомлинського, 30.

Комп'ютерне верстання: Домбровська Я. М.
Дизайн обкладинки: Домбровська Я. М.

Підписано до друку 21.12.2017 р. Формат 60x84 1/8.
Папір офсент. Гарнітура Times. Наклад 300.
Зам. № 654. Ум. друк. арк. 13.
Виробник ФОП Домбровська Я.М., свідоцтво про
державну реєстрацію №2 340 000 0000 003646 від 15.07.2015 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-н., с. Вільне,
e-mail: devis519@ukr.net